ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Παράρτημα Ε΄

Απρίλιος 2022

ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Περιοδική έκδοση
του Συλλόγου Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Φοιτητών/τριών
Ιστορικού- Αρχαιολογικού ΕΚΠΑ

Οι Επαναστάσεις ως Ρήξη του Νέου με το Παλαιό: Μια διεπιστημονική προσέγγιση

Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας
23-24 Απριλίου 2021

Παράρτημα Ε΄
Μάρτιος 2022

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΚΠΑ

Διοικούσα Επιτροπή

Γαρρής Δημήτρις

Έρης Γιάννης

Καλαντζή Αναστασία

Κιούση Δάφνη

Κόχυλας Μάνος

Μακρής Αλέξανδρος

Πρωτοψάλτης Ορφέας

Επιστημονικής Επιτροπή

Αυγερινόπουλος Σπύρος

Βεκρής Σίμωνας

Ζιώγας Βαγγέλης

Τζίμας Λάμπρος

Φίντζος – Βαβλής Αναστάσης

Επιμέλεια Έκδοσης

Βεκρής Σίμωνας

Ζιώγας Βαγγέλης

Φίντζος – Βαβλής Αναστάσης

ΟΡΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ

Τα δημοσιευμένα κείμενα εκφράζουν τη γνώμη και υπογράφονται από τους συγγραφείς τους, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό τους. Δεν δημοσιεύονται σύγχρονα λογοτεχνικά έργα ή άρθρα πολιτικού περιεχομένου.

Οι εργασίες πρέπει να είναι γραμμένες στη νεοελληνική γλώσσα κατά το μονοτονικό σύστημα. Χρήση ξένης γλώσσας επιτρέπεται μόνο σε μη ελληνόγλωσσους συνεργάτες. Σε αυτή την περίπτωση, οι εργασίες συνοδεύονται απαραίτητα από ευρεία περίληψη στα ελληνικά. Οι συνεργασίες παραδίδονται στη Επιστημονική Επιτροπή σε ψηφιακό αρχείο, στο οποίο το κείμενο θα εμφανίζεται ως Word document.

Διεθνής Κωδικός αριθμός κυκλοφορίας ISSN 1107-9029

©Φοιτητικός σύλλογος Μεταπτυχιακών Σπουδαστών Α΄ και Β΄ κύκλου Τμήματος Ιστορίας –Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών [χώρος Μουσείου, Κτήριο Φιλοσοφικής, Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου, 15784, Αθήνα]

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ
ΦΟΙΤΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΠΑ

ΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΩΣ ΡΗΞΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΕ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟ

Μια διεπιστημονική προσέγγιση.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑ

23-24 Απριλίου 2021

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Με μεγάλη ικανοποίηση και χαρά παρουσιάζουμε στον παρόντα τόμο της *Διαχρονίας* τα πρακτικά της επιστημονικής διημερίδας που οργάνωσε ο Σύλλογος Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Φοιτητών/τριών Ιστορίας-Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ με θέμα οι «Οι Επαναστάσεις ως ρήξη του Νέου με το Παλαιό». Η διημερίδα έλαβε χώρα στις 23-24 Απριλίου 2021 και αποτελεί τη τέταρτη κατά σειρά ημερίδα που διοργανώνει ο σύλλογος μας κάθε χρόνο από το 2018. Σκοπός των συγκεκριμένων επιστημονικών εκδηλώσεων είναι να δώσουν την ευκαιρία σε νέους ερευνητές και ερευνήτριες από διαφορετικά επιστημονικά πεδία και πανεπιστήμια, να παρουσιάσουν μέρος της δουλειάς που έχουν πραγματοποιήσει στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών σπουδών τους. Η ευρύτητα της θεματικής και η γενικότητα της διατύπωσης οφείλονται σε αυτή τη προσπάθεια συμπερίληψης όσο το δυνατόν περισσότερο οπτικών και γνωστικών αντικειμένων κάτω από έναν ορισμένο ιστορικό προβληματισμό.

Με αυτόν τον τρόπο ελπίζουμε ότι προωθείται η ανταλλαγή απόψεων και η γνωριμία μεταξύ ερευνητών/τριών διαφορετικών επιστημονικών πειθαρχιών και ότι αντιμετωπίζεται, έστω και λίγο, ο κίνδυνος περιχαράκωσης στα στενά όρια του οικείου επιστημολογικού πεδίου. Παράλληλα, ο σύλλογος προσφέρει στους φοιτητές, είτε είναι μέλη του είτε όχι, την εμπειρία της συμμετοχής σε μια επιστημονική εκδήλωση και της προετοιμασίας και εργασίας που εκείνη χρειάζεται.

Η διημερίδα του 2021 είχε την ιδιαιτερότητα ότι διεξήχθη εν μέσω της πανδημίας Covid-19 και των περιορισμών κυκλοφορίας και συναθροίσεων που είχαν επιβληθεί για την αντιμετώπισή του. Για τους παραπάνω λόγους η επιστημονική συνάντηση πραγματοποιήθηκε ηλεκτρονικά μέσω των υπηρεσιών του Πανεπιστημίου μας, ενώ μεταδόθηκε παράλληλα και από τη πλατφόρμα του Facebook. Παρότι τα πανεπιστήμια και οι βιβλιοθήκες, οι φυσικοί χώροι διεξαγωγής επιστημονικής έρευνας, ήταν κλειστά, ο αριθμός και η ποιότητα των συμμετοχών παρέμεινε σε υψηλό επίπεδο, γεγονός που δικαιώνει την απόφαση του Συλλόγου να προχωρήσει στη διεξαγωγή της εκδήλωσης παρά τις αντίξοες συνθήκες.

Επιπλέον, τα πρακτικά της ημερίδας αποφασίστηκε να εκδοθούν αμιγώς ηλεκτρονικά, ως παράρτημα του περιοδικού του Συλλόγου *Διαχρονία*, το οποίο εκδίδεται κατά διαστήματα από το 1997. Η έκδοση των πρακτικών σηματοδοτεί τόσο το πέρασμα της *Διαχρονίας* από την έντυπη στην ηλεκτρονική μορφή, όσο και την προσπάθεια συστηματικής ετήσιας κυκλοφορίας της. Τα μέλη της επιστημονικής επιτροπής ευελπιστούν ότι εργάστηκαν προς αυτόν τον σκοπό και θα ήθελαν εκφράσουν τις ευχαριστίες τους προς την διοικούσα επιτροπή για τη συνεργασία

της στη διοργάνωση της ημερίδας και την έκδοση του παρόντος τόμου. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει για την Αρέστεια Παπαδημητρίου που προσφέρθηκε να βοηθήσει στον σχεδιασμό της Αφίσας και του Εξωφύλλου του Τόμου.

Η Επιστημονική Επιτροπή του Συλλόγου Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών Φοιτητών/τριών Ιστορίας-Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Αυγερινόπουλος Σπύρος
Βεκρής Σίμων
Ζιώγας Βαγγέλης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΗΣ ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ

«Οἱ αὐτουργοί ἐδανείσθησαν Κανόνας πολλοὺς ἀπὸ τὴν Ἑταιρίαν τῶν Μασσόνων»: Περί της τεκτονικής ιδιότητας των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας 3

ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΣΑΝΤΕΣ

«Εξοχοπανιερώτατε Μινίστρε της Θρησκείας και του Δικαίου» ή όψεις της σχέσης Δικαίου-Θρησκείας στην επαναστατημένη Ελλάδα: Συγχύσεις, επικαλύψεις, ισορροπίες, κατά τη διάρκεια μιας διαδικασίας μετάβασης 10

ΣΙΜΩΝΑΣ ΒΕΚΡΗΣ

Το νεωτερικό κράτος αντιμέτωπο με την παραδοσιακή κοινωνία: Μια συγκριτική ανάγνωση των εξεγέρσεων της Βανδέας (1793) και της Μάνης (1833) 17

ΑΘΗΝΑ ΚΥΡΙΑΚΩΔΗ

Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης μέσα από το έργο του Eugene Delacroix και του Θεόδωρου Βρυζάκη. 24

ΚΩΣΤΑΣ ΜΕΖΙΝΗΣ

Η Επανάσταση του 1821 μέσα από τον Ριζοσπάστη της δεκαετίας του 30 37

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑΣ

Η Ρουμανική Επανάσταση στη Οθόνη: προβολή μιας επανάστασης από το 1989 έως το Ρουμανικό Νέο Κύμα 43

ΣΠΥΡΟΣ ΑΥΓΕΡΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

Η «πνευματικότητα» στη γλυπτική της ύστερης αρχαιότητας:
Επανάσταση ή φυσική εξέλιξη. 55

ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ ΜΑΡΙΑ-ΜΟΣΧΑ

Η βαθμιαία ανάδυση της νεότερης τέχνης 71

ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΥΚΟΥΡΗΣ

Bauhaus, Η Ανάδυση του Μοντέρνου και η συνδιαλλαγή του με τις συντηρητικές τάσεις.79

ΝΤΑΙΑΝΑ ΠΡΕΝΓΚΑ
Καταστασιακή Διεθνής: από τη μεταπολεμική πρωτοπορία, στις ανάσες του Μάη. 89

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ
Η Αντεπανάσταση των λέξεων, ή πώς οι έννοιες απονομιμοποιούν τις επαναστάσεις: Ελλάδα, Μαλαισία, Κένυα, 1941-1960. 97

ΠΑΝΟΣ ΣΤΑΘΑΤΟΣ
Πολιτιστική επανάσταση: ένα κριτικό εργαλείο στους αγώνες για τη σημασία. 104

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΙΧΑΙΛΙΔΗΣ
Τα αυτονομιστικά κινήματα κατά την περίοδο βασιλείας της δυναστείας των Αγγέλων (1185-1204) 112

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΛΛΙΟΣ
Ύστερος Μεσαίωνας και λαϊκή εξεγερτικότητα: Αίτια, επιδιώξεις και αποτελέσματα της Εξέγερσης των Άγγλων χωρικών (1381). 119

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ
Ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός των Καρμπονάρων: Η επαναστατική διάθεση στην Ιταλία. 125

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΟΥΛΚΕΡΗΣ
Ο εργάσιμος και μη εργάσιμος χρόνος των εργατριών της ρωσικής βιομηχανίας μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. 132

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΙΝΑΣ
Οι δυτικοί σύμμαχοι και οι Παρτιζάνοι: η σύγκρουση του παλιού με το νέο στη Γιουγκοσλαβία του Β΄Π.Π. 140

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ
Σοσιαλιστική επανάσταση εναντίον ένοπλης τρομοκρατίας: Η περίπτωση του ιρλανδικού ρεπουμπλικανικού κινήματος πριν την έκρηξη των Ταραχών.(1963-1969). 148

«Οἱ αὐτουργοί ἐδανείσθησαν Κανόνας πολλοὺς ἀπὸ τὴν Ἑταιρίαν τῶν Μασσόνων»: Περί της τεκτονικής ιδιότητας των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας

Άρης Κατωπόδης

Η εκρηκτική σύσταση σημαντικού αριθμού, ποικίλων ως προς το χαρακτήρα και το σκοπό τους, εταιρειών, κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα, επιτρέπει την κατηγοριοποίησή τους. Ανάμεσα στα σχήματα που προκύπτουν, βάσει της διάκρισης με κριτήριο την μυστικότητα, ως σημαντικότερη μορφή που πήρε ο μυστικός εταιρισμός, ξεχωρίζει ο τεκτονισμός.[1]

Ο τεκτονισμός, θεσμός αστικός και φορέας των ιδεών του Διαφωτισμού, έρχεται σε ρήξη με το άρχον καθεστώς. Οι τέκτονες προωθούν την αμφισβήτηση απέναντι στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, όμως ο λόγος που γίνονται επικίνδυνοι στα μάτια των παγιωμένων εξουσιών, είναι η κατάρριψη, στην πράξη, πολιτικών, οικονομικών και θρησκευτικών φραγμάτων, μέσω της εφαρμογής της απόλυτης ισότητας ανάμεσα στα μέλη των στοών. Η τεκτονική διδασκαλία, που ευαγγελίζεται απόλυτη ατομική ελευθερία και η ιδέα μίας ουτοπικής πραγματικότητας, στην οποία ο άνθρωπος συνυπάρχει αρμονικά με τους γύρω του, χάρη σε δεσμούς αδελφικής αγάπης, έγινε σημείο σύγκλισης για εμπόρους, υπαλλήλους, λογίους και γενικά αστούς που διεκδικούν μία ενεργότερη θέση στην σύγχρονή τους πραγματικότητα.[2] Από την άλλη, οι φιλελεύθερες απόψεις περί διεθνισμού, ανεξιθρησκίας και ισότητας ενοχλούσαν την πολιτική και θρησκευτική εξουσία, η οποία έσπευδε να καταδικάσει, συχνά βίαια, το νέο αυτό σύστημα αξιών.

Ο Κ. Θ. Δημαράς υποστηρίζει και η Ι. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister επιβεβαιώνει, πως η οξεία αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, απέναντι στην «φαρμαζονικήν αίρεσιν», δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι ο τεκτονισμός γνώρισε ευρεία διάδοση και μεταξύ των ορθοδόξων.[3]

Κάποιοι ορθόδοξοι αστοί, έμποροι στο επάγγελμα, αν και μάλλον όχι και τόσο πετυχημένοι, ίδρυσαν, το 1814, στην Οδησσό της τσαρικής Ρωσίας, μία ακόμα μυστική εταιρεία, η οποία είχε ως στόχο την προετοιμασία επανάστασης εναντίον των Οθωμανών. Η Φιλική Εταιρεία, όπως ονομάστηκε, συγκαταλέγεται τυπολογικά στην κατηγορία των μυστικών

[1] Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα, Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Αθήνα: Περίπλους 2010, σ. 13-14.

[2] *Στο ίδιο*, σ. 35-37· Βάσω Σειρηνίδου, «Κοσμοπολιτισμός, μοναρχία και πολυεθνική πραγματικότητα: Η Βιέννη των Ελλήνων του Ρήγα», *Μνήμων* 21 (1999), σ. 193-194.

[3] Κωνσταντίνος Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής 2009, σ. 65-66, 90, 174, 248· Χατζηπαναγιώτη, *ό.π.*, σ. 29-30, 43.

επαναστατικών εταιρειών που ακολουθούσαν την εταιρική παράδοση του 18ου αιώνα. Ως εκ τούτου, η βιβλιογραφία έχει αναλωθεί, ανά τα έτη, στην προσπάθεια συσχέτισης της εταιρείας αυτής, αφενός με άλλες μυστικές επαναστατικές οργανώσεις της εποχής και αφετέρου με τον τεκτονισμό.

Ήδη λίγα χρόνια μετά την Επανάσταση, το 1834, ο Ιωάννης Φιλήμων, τέκτονας καθώς φαίνεται και ο ίδιος,[4] στο έργο του «Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας», θίγει τον δεσμό μεταξύ τεκτονισμού και Φιλικής Εταιρείας γράφοντας ότι «οἱ αὐτουργοί του [Ὀργανισμοῦ της Φιλικῆς Ἑταιρείας] ἐδανείσθησαν Κανόνας πολλοὺς ἀπὸ τὴν Ἑταιρίαν τῶν Μασσόνων, καὶ τοὺς ἐφήρμοσαν ἐπιτηδείως εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὰ πάθη τοῦ Ἔθνους».[5] Ο Φιλήμων θίγει το ζήτημα των τεκτονικών στοιχείων, τα οποία αξιοποίησαν οι Φιλικοί στην προσπάθεια δόμησης και διάδοσης της Εταιρείας. Αυτό ωστόσο που μένει αδιευκρίνιστο είναι το πώς οι τρεις ιδρυτές είχαν επίγνωση των τεκτονικών κανόνων, ώστε να μπορέσουν να τους εργαλειοποιήσουν. Κατά συνέπεια ανακύπτουν δύο ερωτήματα: Κατά πόσον είναι πιθανό οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας να ήταν τέκτονες και κυρίως, αν όντως ήταν, πώς μπορεί αυτό να αποδειχθεί; Φυσικά, για ακόμη μία φορά τα παραπάνω ερωτήματα πρέπει να εξεταστούν υπό το πρίσμα της αβεβαιότητας, σχετικά με το ποιοι ήταν πράγματι οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας.

Ο Φιλήμων παραγκωνίζει τον Εμμανουήλ Ξάνθο και υποστηρίζει πως εμπνευστής της Εταιρείας ήταν ο Νικόλαος Σκουφάς, ο οποίος συνεργάστηκε πρώτα με τον Αθανάσιο Τσακάλωφ και έπειτα με τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο.[6] Ο Ξάνθος, σε απάντηση, εκδίδει δύο εκθέσεις, το 1835 και το 1837 αντιστοίχως, ενώ το 1845, δημοσιεύει τα «Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας». Στα έργα του αυτά, υποστηρίζει πως ήταν ο ίδιος που συνέλαβε την ιδέα για την ίδρυση της Εταιρείας και στη συνέχεια μοιράστηκε την ιδέα του με τον Σκουφά και τον Τσακάλωφ.[7] Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει απασχολήσει τους ιστορικούς, ωστόσο μία απολύτως βέβαιη απάντηση δεν φαίνεται εφικτή. Οι περισσότερες μελέτες καταλήγουν στο ότι εν τέλει η σειρά των ιδρυτών δεν έχει και τόση σημασία, καθώς όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Δ. Κόκκινος «τὸ ζήτημα […] τῆς προτεραιότητος δὲν ἔχει τίποτε νὰ προσθέσῃ ἢ ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὴν ἀξίαν ἑκάστου».[8] Ως εκ τούτου, θα πρέπει να κάνουμε δύο υποθέσεις. Αν ισχύουν τα όσα γράφει ο Φιλήμων, τότε οι τεκτονικές γνώσεις θα πρέπει να ανήκαν στον Σκουφά, τον Τσακάλωφ ή τον Αναγνωστόπουλο, οι οποίοι παρουσιάζονται στα μέσα του 1814 να σχεδιάζουν

[4] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία, Εμμ. Ξάνθος και Παν. Καραγιάννης», *Ο Ερανιστής* 2 (1964), σ. 141· Κωνσταντίνος Κιτρινιάρης, *Έλληνες και φιλέλληνες ελευθεροτέκτονες του Εικοσιένα: 1821-1829*, Αθήνα: αυτοέκδοση 1975, σ. 18.
[5] Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο: Τυπογραφία Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη 1834, σ. 142.
[6] *Στο ίδιο*, σ. 132-134.
[7] Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα: Εταιρία Ιστορικών Εκδόσεων 1939, σ. 29-30· Παναγιωτόπουλος, «ό.π.», σ. 138-139.
[8] Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. Α', Αθήνα: Μέλισσα 1967, σ. 79.

τις βάσεις της Εταιρείας.[9] Αν ωστόσο είναι αληθή τα λεγόμενα του Ξάνθου, η υπόθεση απλοποιείται, καθώς είναι ο μόνος που γράφει για την τεκτονική του ιδιότητα και μάλιστα περισσότερες από μία φορές.

Όπως σημειώνει ο Β. Παναγιωτόπουλος, ο Ξάνθος, ήδη το 1835, γράφει: «Ἀπεφάσισαν λοιπὸν αὐτοὶ οἱ φίλοι νὰ σχεδιάσωσι τοὺς κανόνας ταύτης τῆς ἑταιρίας, τὴν ὁποίαν καὶ Ἑταιρίαν τῶν Φιλικῶν ὠνόμασαν, δανεισθέντες πολλοὺς κανόνας ἀπὸ τὴν Ἑταιρίαν τῶν Φραγκ-Μασόνων, εἰς ἣν ὁ Ξάνθος[10] πρό τινος χρόνου εἶχεν ἔμβει εὑρεθεὶς εἰς μίαν τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας νῆσον». Το 1837 συγγράφει ένα ακόμα κείμενο, του οποίου το σχετικό με τον τεκτονισμό χωρίο, ομοιάζει εξαιρετικά με εκείνο που εντέλει δημοσίευσε το 1845, στην πρώτη σελίδα των απομνημονευμάτων του[11]: «μεταβὰς ἀκολούθως εἰς τὴν Ἀγίαν Μαύραν, διὰ παρακινήσεως φίλου του τινὸς Παναγιωτάκη Καραγιάννη, εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑταιρίαν τῶν ἐλευθέρων Τεκτόνων, (Μασόνων)· ὧν δὲ ἰδεῶν ἐλευθέρων καὶ πνέων πάντοτε μῖσος κατὰ τῆς Τουρκικῆς τυραννίας, συνέλαβεν ἀμέσως ἀμέσως τὴν ἰδέαν, ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐνεργηθῇ μία μυστικὴ Ἑταιρία κατὰ τοὺς κανόνας ταύτης τῶν ἐλευθέρων Τεκτόνων».[12] Καθίσταται λοιπόν σαφές πως η διερεύνηση του ποιοι εκ των πρώτων Φιλικών ήταν τέκτονες, επιχειρεί να απαντήσει όχι μόνο σε ένα ιστοριοδιφικής φύσεως ερώτημα, αλλά και στο ποιοι εξ αυτών συνεισέφεραν με τις γνώσεις τους στην οργάνωση της δομής της Εταιρείας.

Οι μελετητές, όπως είναι επόμενο, διχάζονται τόσο ως προς την πιθανή τεκτονική ταυτότητα των ιδρυτών, όσο και των μελών της Φιλικής Εταιρείας. Ο Ε. Πρωτοψάλτης το 1964, στον τόμο που εξέδωσε η Ακαδημία Αθηνών, για να γιορτάσει την επέτειο των 150 ετών από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, αναφερόμενος στις δομικές συγκλίσεις της Εταιρείας με τον τεκτονισμό, γράφει πως δεν υπάρχει λόγος να αναζητούμε «ἐξαρτήσεις καὶ δεσμοὺς τῶν Φιλικῶν ἀνυπάρκτους, ἔστω καὶ ἂν κινδυνεύσωμεν νὰ χαρακτηρισθῶμεν ὑπὸ τῶν τεκτόνων ὡς βέβηλοι». Τον ισχυρισμό αυτόν βασίζει σε ένα χωρίο του «μεγάλου όρκου» των Φιλικών, σύμφωνα με το οποίο υπάρχει ασυμβίβαστο μεταξύ της ιδιότητας του μυημένου Φιλικού αφενός και αυτής του μέλους οποιασδήποτε άλλης εταιρείας αφετέρου.[13] Η θέση αυτή βεβαίως μπορεί σχετικά εύκολα να αντικρουστεί. Υπάρχουν περιπτώσεις σημαντικών στελεχών της Επανάστασης που φαίνεται πως υπήρξαν ταυτόχρονα τέκτονες και Φιλικοί (όπως, για παράδειγμα, ο Διονύσιος Ρώμας[14] και ο Μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Γερμανός[15]), ενώ

[9] Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 133.
[10] Ο Ξάνθος τόσο στα κείμενα του 1835 και 1837, όσο και στα απομνημονεύματά του, χρησιμοποιεί για τον εαυτό του γ΄ ενικό πρόσωπο.
[11] Παναγιωτόπουλος, «ό.π.», σ. 138-139.
[12] Ξάνθος, *ό.π.*, σ. 29.
[13] Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 1964, σ. 19-20.
[14] Χαράλαμπος Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση, Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών-Σαριπόλειο Ίδρυμα 2020, σ. 105-118, 124-132.

σύμφωνα με έγγραφο το οποίο εξέδωσαν το 2008 οι Χ. και Α. Ριζόπουλος, ο ίδιος ο Εμμανουήλ Ξάνθος, το 1820, «υιοθετείται»[16] από την στοά της Αγίας Πετρούπολης «Οι Επανενωμένοι Φίλοι».[17] Επιπλέον, και ο Φωτάκος υποστηρίζει εμμέσως, πως ορισμένοι Απόστολοι της Φιλικής Εταιρείας προσχώρησαν στον τεκτονισμό, ελπίζοντας να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση.[18]

Οι περισσότεροι ιστορικοί αναγνωρίζουν μόνο τον Ξάνθο ως τέκτονα βασιζόμενοι στα όσα γράφει ο ίδιος. Χαρακτηριστικά, ο Τ. Κανδηλώρος, το 1926, γράφει για τον Ξάνθο ότι «συνήντησεν ἐν Λευκάδι τὸν φίλον του Παναγιώτην Καραγιάννην, ὅστις τὸν ἐμύησεν εἰς τὸν τεκτονισμόν», ενώ προσθέτει ότι «συνεισέφερε δὲ ὁ […] Ξάνθος τὰς γνώσεις του περὶ τῆς κατηχήσεως καὶ τῶν βαθμῶν τῶν τεκτόνων».[19] Στο ίδιο πνεύμα, ο Α. Δεσποτόπουλος, το 1975, αναφέρει ότι «ὁ Ξάνθος εἶχε μυηθῆ τὸ 1813 στὴν Τεκτονικὴ Στοὰ τῆς Λευκάδος», αλλά δεν προσθέτει κάτι για τους άλλους συνιδρυτές.[20]

Δεν λείπουν ωστόσο και ιστορικοί, οι οποίοι τάσσονται υπέρ της θέσης πως όλοι οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας είχαν μυηθεί στον τεκτονισμό. Ο Κόκκινος, το 1936, στο μνημειώδες έργο του για την Ελληνική Επανάσταση, αναφέρει πως «καὶ ὁ Σκουφᾶς καὶ ὁ Τσακάλωφ καὶ ὁ Ξάνθος εἶναι τέκτονες», χωρίς ωστόσο να προσφέρει περεταίρω εξηγήσεις.[21] Προσφάτως, το 2020, ο Χ. Βλαχόπουλος στην εξαιρετική διατριβή του για τον Διονύσιο Ρώμα και την Επιτροπή της Ζακύνθου γράφει ότι «γνωρίζουμε πως και οι τρεις ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας είχαν διαβεί το κατώφλι τεκτονικών Στοών».[22] Ο Βλαχόπουλος παραπέμπει στον προαναφερθέντα Κόκκινο και στον Π. Κρητικό, ο οποίος με τη σειρά του παραπέμπει επίσης στο έργο του Κόκκινου, καθώς και σε τεκτονικά πονήματα, τα οποία επίσης δεν τεκμηριώνουν τα όσα υποστηρίζουν.[23] Ως εκ τούτου καθίσταται σαφές πως μία ατεκμηρίωτη θέση, σχεδόν ενός αιώνα, εξακολουθεί να αναπαράγεται.

---

[15] *Στο ίδιο*, σ. 123, 143· Ντίνος Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Ελληνική Εθνεγερσία*, Αθήνα: αυτοέκδοση 1972, σ. 75.

[16] Ως «υιοθεσία» νοείται η συμπερίληψη ενός ατόμου, το οποίο κατέχει ήδη την τεκτονική ιδιότητα, στο πλήρωμα μίας στοάς, διαφορετικής από αυτή στην οποία μυήθηκε.

[17] Χρίστος Ριζόπουλος-Ανδρέας Ριζόπουλος, *Φιλέλληνες και Έλληνες τέκτονες το 1821*, Αθήνα: Τετρακτύς 2008, σ. 73-78.

[18] Φώτιος Χρυσανθακόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', Αθήνα: Λαβύρινθος 2020, σ. 19.

[19] Τάκης Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία, 1814-1821*, Αθήνα: Δρόμων 2016, σ. 26, 28.

[20] Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Παράγοντες, διάρκεια, φάσεις και ιδιομορφία της Ελληνικής Επαναστάσεως», στο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος-Κωνσταντίνος Τσάτσος-Γεώργιος Μυλωνάς-Ανδρέας Ξυγγόπουλος-Απόστολος Βακαλόπουλος-Κωστής Μπαστιάς (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. 1975, σ. 12.

[21] Κόκκινος, *ό.π.*, σ. 79.

[22] Βλαχόπουλος, *ό.π.*, σ. 118.

[23] Παναγιώτης Κρητικός, «Φιλική Εταιρεία και τεκτονισμός, Συμβολή των εις τον απελευθερωτικόν αγώνα του έθνους», στο Παναγιώτης Κρητικός (επιμ.), *Περί τους τέκτονας, τον τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγώνας του έθνους*, Αθήνα: Τεκτονικό Ίδρυμα Ελλάδος 1971, σ. 38. Πρόκειται για επανέκδοση του άρθρου στο οποίο παραπέμπει ο Βλαχόπουλος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λιγότερο γνωστή δουλειά του Κ. Κιτρινιάρη, ο οποίος επιχείρησε να αποδείξει, το 1975, την τεκτονική ιδιότητα πλήθους σημαινόντων προσωπικοτήτων της Επανάστασης, παραθέτοντας τις υπογραφές τους. Τη συγκεκριμένη μέθοδο αξιοποιεί και ο Σ. Σκοπετέας,[24] ο Ν. Κονόμος[25] και ίσως με μία κάποια επιφύλαξη ο Β. Παναγιωτόπουλος.[26] Επιπλέον, ο Κρητικός, στην αναλυτική μελέτη του για τις τεκτονικές υπογραφές, είναι κάθετος και τονίζει ότι «αἱ στιγμαί, τοποθετούμεναι μάλιστα καθ' ὡρισμένην διάταξιν, […] αποτελοῦν […] ἀδιαφιλονίκητον δεῖγμα τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς τεκτονικῆς […] ἰδιότητος», ενώ συμπληρώνει πως «ἡ τεκτονικὴ ἰδιότης τοῦ ὑπογράφοντος δύναται νὰ ἀποδειχθῇ καὶ ἐκ μόνον τῶν στιγμῶν τῶν εὑρισκομένων παρὰ ἢ ὑπὸ τὴν ὑπογραφήν των».[27] Ο Κιτρινιάρης πράγματι, με το πόνημά του, φέρνει στο φως πολύ ενδιαφέρον αρχειακό υλικό, όμως ταυτόχρονα φανερώνει και μία βεβιασμένη προσπάθεια του ελληνικού τεκτονικού κόσμου να ονοματίσει τέκτονες όσες περισσότερες ιστορικές φυσιογνωμίες μπορεί. Χαρακτηριστικό είναι πως το όνομα του Αθανάσιου Τσακάλωφ, στο εν λόγω έργο, δεν συνοδεύεται από υπογραφή, αλλά από την, μάλλον ανεπαρκή, σημείωση «*Δὲν ἔχω ὑπογραφή του, ἀλλὰ τὸν ἀναφέρουν ὡς τέκτονα ὅλοι ὅσοι ἔγραψαν σχετικά*». Φυσικά το ποιοι είναι αυτοί οι «όλοι» δεν διευκρινίζεται με κάποια παραπομπή.[28]

Ποια στοιχεία λοιπόν διαθέτουμε για τον καθένα από τους φερόμενους ως ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας; Ο Ξάνθος φαινομενικά βγάζει τον ιστορικό από την δύσκολη θέση, παραδεχόμενος πολλάκις την τεκτονική του ταυτότητα. Αντιθέτως, για τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, αν και, όπως σημειώνει ο Κρητικός, «διατηρεῖται ἡ παράδοσις» ότι ήταν τέκτονας δεν υπάρχουν τεκμήρια που να αποδεικνύουν κάτι τέτοιο.[29] Ο Σκουφάς φαίνεται πως ήταν ενήμερος για τις μυστικές εταιρείες και τις φιλελεύθερες ιδέες τους από τον μυημένο στον καρμποναρισμό έμπορο Κωνσταντίνο Ράδο, ο οποίος επιχείρησε να συστήσει μία επαναστατική εταιρεία, το 1812, στη Μόσχα.[30] Η εταιρεία αυτή μάλλον δεν δημιουργήθηκε ποτέ, όμως σε κάθε περίπτωση δεν προκύπτει πουθενά κάποια σχέση του Σκουφά με τον τεκτονισμό. Ο Τσακάλωφ, τέλος, αποτελεί μία πιο σύνθετη περίπτωση, καθώς φέρεται από τις πηγές και τη βιβλιογραφία ως μέλος του παρισινού «Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου», της μυστικής αυτής εταιρείας, η οποία επιχειρούσε να διαφωτίσει πνευματικά τους ορθοδόξους, αλλά μάλλον και να

[24] Σταύρος Σκοπετέας, «Μυστικές εταιρείες κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* 8 (1964), σ. 289.
[25] Κονόμος, *ό.π.*, σ. 59, 75, 80, 82, 87, 88, 100, 103, 105, 107-109, 112, 113, 118, 119, 122-124, 126, 127, 129, 130, 136, 140, 145, 152, 153.
[26] Παναγιωτόπουλος, «ό.π.», σ. 139, 141, 146.
[27] Παναγιώτης Κρητικός, «Αναγνώρισις των Ελλήνων τεκτόνων της περιόδου 1780-1850 εκ των παρά τας υπογραφάς αυτών ευρισκομένων στιγμών» σε Παναγιώτης Κρητικός (επιμ.) *Περί τους τέκτονας, τον τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγώνας του Έθνους,* Αθήνα: Τεκτονικό Ίδρυμα Ελλάδος 1971, σ. 271, 282.
[28] Κιτρινιάρης, *ό.π.*, σ. 172-173.
[29] Κρητικός, «ό.π.», σ. 40.
[30] Δεσποτόπουλος, «ό.π.», σ. 12.

προπαγανδίσει θέσεις του ελληνικού ζητήματος, με απώτατο στόχο την επανάσταση.[31] Και πάλι όμως, η σχέση του Τσακάλωφ με το «Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο» και τους επωνύμους τέκτονες, οι οποίοι αναφέρονται ως μέλη του, δεν αποτελεί απόδειξη του ότι ήταν μυημένος τέκτων. Αν δεχτούμε ότι οι πολύπλοκες τελετές μύησης, οι μυστικοί κώδικες, οι προσωπικοί αριθμοί κρυφών ταυτοτήτων που χρησιμοποιούνταν από την εταιρεία αυτή, ενδέχεται να άρουν τις καταβολές τους από τεκτονικά πρότυπα, αυτό καθιστά το «Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο» τεκτονογενή ή παρατεκτονική οργάνωση, αλλά όχι τεκτονική στοά, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την Φιλική Εταιρεία.

Σπαράγματα κανονισμών, οι οποίοι θεσπίστηκαν από το 1663 ως το 1722 και έγιναν αποδεκτοί από το σύνολο της τεκτονικής κοινότητας, καθιστούν σαφές ότι: τέκτων θεωρείται μόνο ο άνδρας, ο οποίος ή έχει αποκτήσει ένορκα την τεκτονική ιδιότητα ή έχει επιτύχει την αναγνώρισή της, αν υποστηρίζει πως την κατέχει ήδη, πάντοτε όμως εντός «κανονικώς συγκεκροτημένης» στοάς, η οποία τον δεσμεύει με εσωτερικούς και γενικούς κανονισμούς. Η διεξαγωγή δε τελετουργικής εξέτασης, «κατά τους αρχαίους τύπους», με σκοπό την επιβεβαίωση της τεκτονικής ιδιότητας όλων των παρόντων και δη των αγνώστων επισκεπτών, πριν από κάθε έναρξη τεκτονικών εργασιών, καθιστά καταφανή την επιθυμία αποκλεισμού των αμύητων, είτε αυτοί είναι παντελώς αλλότριοι είτε είναι μέλη τεκτονογενών, αλλά όχι αμιγώς τεκτονικών, εταιρειών ή οργανώσεων.[32]

Φως στην υπόθεση ρίχνει, φαινομενικά, η ακόλουθη παράμετρος: Ο Ιωάννης Φιλήμων, σε άρθρα του στην εφημερίδα «Αιών», το 1839, αλλά και στο πολύτομο έργο του «Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως», γραμμένο μεταξύ 1859 και 1861, δεν διστάζει να ανακαλέσει τα όσα μειωτικά είχε γράψει για τον Ξάνθο στο παρελθόν, να παραδεχτεί ότι έκανε λάθος και να τον αναγράψει ως μέλος της αρχικής τριανδρίας, η οποία και ίδρυσε την Φιλική Εταιρεία. Ίσως λοιπόν, όπως υποστηρίζει ο Α. Βακαλόπουλος, όταν, το 1834, ο Φιλήμων έγραφε περί κανόνων, τους οποίους «οἱ αὐτουργοί ἐδανείσθησαν» από τον τεκτονισμό, να άφησε, άθελά του, να διαφανεί η κομβικής σημασίας συμβολή του Ξάνθου στην οργάνωση της Εταιρείας, καθώς ήταν ο μόνος που, τότε τουλάχιστον, κατείχε την ιδιότητα του τέκτονα.[33] Και πάλι όμως, η συγκεκριμένη θέση μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο αν θεωρήσουμε ότι, σύμφωνα με τα υστερότερα λεγόμενα του Φιλήμονα, ο Αναγνωστόπουλος όντως δεν ήταν ιδρυτικό μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Το τελευταίο αυτό σημείο ενισχύεται και από αλλού.

---

[31] Ενδεικτικά βλ. Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 27, 66-68· Δεσποτόπουλος, «ό.π.», σ. 12· Παναγιωτόπουλος, «ό.π.», σ. 141.

[32] Albert Mackey, *A text book of Masonic Jurisprudence, Illustrating the written and unwritten laws of Freemasonry*, Νέα Υόρκη: εκδ. Robert Macoy 1859, σ. 30, 49, 56· Albert Mackey-Charles McClenachan, *An encyclopaedia of freemasonry and its kindred sciences: comprising the whole range of arts, sciences and literature as connected with the institution*, Φιλαδέλφεια: εκδ. L. H. Everts 1894, σ. 295-296.

[33] Παναγιωτόπουλος, «ό.π.», σ. 142· Απόστολος Βακαλόπουλος, «Συμβολή στην ιστορία και οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας», *Ελληνικά* 12 (1952), σ. 67-68.

Ο Ξάνθος, ο Τσακάλωφ, ο Σέκερης και ο Αναγνωστόπουλος υπογράφουν, το 1818, στην Κωνσταντινούπολη, συμφωνητικό, στο οποίο ωστόσο μόνο η υπογραφή του Ξάνθου φέρει τεκτονικές στιγμές.[34] Τέλος, ο Ξάνθος, το 1837, γράφει ότι «ἐκοινοποίησεν εἰς αὐτοὺς τοὺς φίλους του τὴν ἰδέαν του περὶ συστάσεως μιᾶς ἑταιρείας, φανερώσας αὐτοῖς καὶ τὴν εἴσοδόν του εἰς τὴν τῶν Κτίστων, τινὰ τῶν σημείων τούτων ὅσα ἐδύναντο νὰ προσαρμοσθῶσιν εἰς αὐτὴν κοινοποιήσας».[35] Η επιλογή της μετοχής «κοινοποιήσας», καθιστά σαφές πως ο Σκουφάς και ο Τσακάλωφ, ακόμα και αν ήταν κοινωνοί των φιλελεύθερων ιδεών που διακινούνταν στα δίκτυα των μυστικών εταιρειών, δεν είχαν γνώσεις επί των συμβολισμών του τεκτονισμού. Στο ίδιο κείμενο συμπληρώνει «εἰς δὲ τὴν Ἑταιρίαν τῶν Κτίστων, ἄλλος παρὰ τὸν Ξάνθον δὲν ἦτο μεμυημένος».[36]

Το παρόν πόνημα δεν μπορεί να προσφέρει πολλά, αναφορικά με το αν ο Ξάνθος ή ο Αναγνωστόπουλος ήταν το τρίτο ιδρυτικό μέλος της Φιλικής Εταιρείας, όμως μπορεί να υποστηρίξει, ότι, μέχρι στιγμής δεν έχει έρθει στο φως κάποια απόδειξη της τεκτονικής ιδιότητας του Σκουφά, του Τσακάλωφ ή του Αναγνωστόπουλου.

Ο τεκτονισμός καθίσταται σταθερό σημείο αναφοράς στην ιστορία των μυστικών εταιριών και εφόσον, καθώς φαίνεται, πλέον αποδαιμονοποιείται και παίρνει την αρμόζουσα θέση του, ως αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, απαιτείται για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων μεθοδικότητα, προσοχή στην επιλογή των όρων και αυστηρός έλεγχος των πηγών και της βιβλιογραφίας, ειδικά από τη στιγμή που ο ελληνικός τεκτονισμός έχει πέσει θύμα της, συχνά καλοπροαίρετης, αλλά πάντοτε επικίνδυνης ιστοριοδιφίας και παραφιλολογίας.

[34] Παναγιωτόπουλος, «ό.π.», σ. 141.
[35] «Στο ίδιο», σ. 139.
[36] «Στο ίδιο», σ. 139, 142.

«Εξοχοπανιερώτατε Μινίστρε της Θρησκείας και του Δικαίου» ή όψεις της σχέσης Δικαίου-Θρησκείας στην επαναστατημένη Ελλάδα: Συγχύσεις, επικαλύψεις, ισορροπίες, κατά τη διάρκεια μιας διαδικασίας μετάβασης

Σταύρος Τσαντές

Εισαγωγή

Με αφορμή μια απόπειρα διπλής ανθρωποκτονίας με τις δικαστικές προεκτάσεις της, η παρούσα εργασία ασχολείται με ζητήματα απονομής δικαιοσύνης στο πρώιμο ελληνικό επαναστατικό κράτος. Κυρίως ενδιαφέρει ο ρόλος που είχαν αλλά και διεκδικούσαν να έχουν το Υπουργείο της Θρησκείας και το Υπουργείο του Δικαίου στην εξέταση και εκδίκαση των διαφόρων υποθέσεων.

Χρονολογικά, η μελέτη καλύπτει την Α' και Β' περίοδο της Επαναστατικής Διοίκησης, την περίοδο δηλαδή από το 1822 έως το 1824, ενώ ως υλικό τεκμηρίωσης αξιοποιήθηκε κυρίως το σχετικό αρχειακό υλικό που έχει δημοσιεύσει ο Ιάκωβος Βισβίζης στη μονογραφία του για την πολιτική δικαιοσύνη κατά την επανάσταση[1].

Α. Η φαρμακίς γυνή

Το καλοκαίρι του 1822 μια γυναίκα από τη Δημητσάνα αποπειράται να δηλητηριάσει τον σύζυγο και τον πεθερό της με κώνειο. Η απόπειρα αποτυγχάνει_και ακολουθεί καταγγελτήρια αναφορά των εξεχόντων προσώπων της Δημητσάνας, αναφορά η οποία καταλήγει στο Υπουργείο της Θρησκείας. Έτσι, ο Μινίστρος της Θρησκείας, και πρώην μεγαλόσχημος κληρικός, Ανδρούσης Ιωσήφ βρίσκεται επιφορτισμένος με την εκδίκαση μιας απόπειρας ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως. Στην απαντητική του επιστολή, που ουσιαστικά συνιστά μια δικαστική ετυμηγορία, ο Μινίστρος ξεκινά δηλώνοντας την έκπληξή του για το πώς οι ακροατές τόσων ηθικών διδασκαλιών «εφευρίσκωσι τόσον σπανίας και σατανικάς μηχανάς προς απώλειαν της ψυχής των και φθορά του πλησίον». Κατόπιν, αποφασίζει τα εξής:

1ον «Η γυνή έστω άτιμος» μέχρι το θάνατό της.

2ον «Έστω διαζευγμένη» και μάλιστα χωρίς δυνατότητα σύναψης νέου γάμου, σε αντίθεση με τον δηλητηριασμένο σύζυγο, ο οποίος διατηρεί το δικαίωμα αυτό.

[1] Ιάκωβος Βισβίζης., *Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την ελληνικήν Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου*, Αθήνα: 1941, σ. 217-366.

3ον «Εις σωτηρίαν της ψυχής και άφεσιν αμαρτιών αυτής» να εγκλειστεί σε γυναικεία μονή χωρίς την δυνατότητα να βγαίνει από το κελί της παρά μόνο για την συμμετοχή σε ακολουθίες[2].

Η συγκεκριμένη περίπτωση μας εισάγει στην επικράτεια της σύγχυσης, ή, ορθότερα, στην επικράτεια αυτού που στα μάτια του σύγχρονού μας παρατηρητή ενδεχομένως φαντάζει ως σύγχυση. Μια εγκληματική πράξη κολάζεται με μεσοποινές, ποινές, δηλαδή, που ακροβατούν μεταξύ μιας ηθικής τιμωρίας και ενός τυπικού ποινικού κολασμού. Φυσικά αυτό που στην προκειμένη ορίστηκε ως ηθική τιμωρία συνεπιφέρει και αδιαμφισβήτητες υλικές επιπτώσεις για την ζωή της «φαρμακίδος γυναικός». Το ισόβιο καθεστώς ατιμίας και η απαγόρευση σύναψης νέου γάμου δεν μπορεί παρά να επηρέασε την οικονομική και περιουσιακή κατάσταση της γυναίκας. Ακόμα, αυτός ο ιδιότυπος μοναστικός εγκλεισμός, δεν φαίνεται να απέχει και πολύ από μια κράτηση σε συμβατικές φυλακές. Πιθανότατα σε αυτή την απόφαση η ταυτότητα φύλου έπαιξε το δικό της ρόλο, με την έννοια ότι ο αυξημένος ηθικός έλεγχος που περιέζωνε την γυναικεία κοινωνική παρουσία υπαγόρευε αντίστοιχου – περισσότερο ηθικού χαρακτήρα ποινές.

Ωστόσο, επιστρέφοντας στο αρχικό ζητούμενο, δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση η εκδίκαση της υπόθεσης από το Υπουργείο Θρησκείας, και όχι π.χ. από το αντίστοιχο του Δικαίου, για τον απλούστατο λόγο ότι, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, Υπουργείο Δικαίου - ως τέτοιο- δεν υπάρχει. Ελλείψει αυτού λειτουργεί ο υβριδικός θεσμικός ρόλος του *Μινίστρου της Θρησκείας και του Δικαίου*, ο οποίος ασκείται από τον Ανδρούσης Ιωσήφ. Σύμφωνα, δε, με τον Ι. Βισβίζη είναι ακριβώς εξαιτίας αυτής της «σύμπτωσης» που η εκδίκαση μιας τέτοιας υπόθεσης με αυτόν τον τρόπο ίσως να φαινόταν φυσική για τον παρατηρητή της εποχής[3]. Για τον Βισβίζη, τελικά, ίσως να μην έχει και τόση σημασία η διάκριση Δικαίου-Θρησκείας στην συγκεκριμένη φάση, με δεδομένο ότι ο επικεφαλής είναι κοινός. Κι όμως, κρίνοντας αυτή την εκτίμηση του Βισβίζη μπορεί κάποιος να αντιτείνει πως η υπαγωγή της υπόθεσης στο χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου της Θρησκείας δεν συνιστά τυχαιότητα, αλλά αντίθετα είναι μια απόφαση στηριγμένη σε κριτήρια και ενδεικτική μιας ευρύτερης δικαιικής αντίληψης, εμπεδωμένης από αιώνες: το περιβάλλον όπου τέλεστηκε το έγκλημα (νοικοκυριό) καθώς και η σχέση των εμπλεκομένων (έγγαμη συμβίσωση) καθιστά την υπόθεση «οικογενειακή», και άρα εντός της σφαίρας ελέγχου της θρησκείας.

Σε επίπεδο ανάλυσης νοοτροπιών η επιλογή αυτή μας βοηθάει να ιδεαστούμε ως προς τα όρια Δικαίου – Θρησκείας σύμφωνα με τους εκπροσώπους της δεύτερης. Στο ίδιο πνεύμα, όταν τον Απρίλιο του 1823 η Διοικηση μετονομάζει το Υπουργείο Θρησκείας σε Υπουργείο Λατρείας, ο Ανδρούσης Ιωσήφ εκφράζει με επιστολή την δυσαρέσκεια και τη διαφωνία του επικαλούμενος το γεγονός πως «η Θρησκεία έχει επιρροήν ομολογουμένως και εις δίκαια

[2] Ι. Βισβίζης , *ό.π,.* σ. 233.
[3] Στο ίδιο, σ. 36-37.

ανθρώπινα εις τα οποία θέλει καταγίνεται μάλλον το Υπουργείον τούτο η δε Λατρεία ουχί[4]». Αντίστοιχα, σε άλλη του επιστολή του ίδιου έτους παρουσιάζει την επικράτηση των «θείων και ιερών νόμων της εκκλησίας» ως τον σκοπό που «επ αυτώ τούτω προπάντων το γένος κίνησε τα όπλα κατά του εχθρού[5]». Στις διατυπώσεις αυτές εκδηλώνεται η αντίληψη σύμφωνα με την οποία η συνύφανση θρησκείας και δικαίου, όχι μόνο αναγνωρίζεται ως μια κατάσταση φυσική και νόμιμη, αλλά, πολύ περισσότερο, ιεραρχείται ως βασική προγραμματική επιδίωξη του ίδιου του ξεσηκωμού και της απόπειρας συγκρότησης ελληνικού κράτους.

Κάνοντας λόγο για αντιλήψεις, και παραμένοντας στην επικράτεια της σύγχυσης, αξίζει να γίνει μνεία σε ένα πολύ ενδιαφέρον έγγραφο που συντάχθηκε τον Νοέμβριο του 1823. Με αυτό το Υπουργείο της Θρησκείας, απευθυνόμενο στους κατοίκους της Στεμνίτσας, επιχειρεί να προστατέψει τα νόμιμα δικαιώματα ενός νηπίου που έμεινε ορφανό[6]. Στο πλαίσιο αυτό, και στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει αληθείς μαρτυρίες, εξαπολύει προληπτικά ένα «ευχολογίο» εναντίον όσων ενδεχομένως ψευδομαρτυρήσουν: «να είναι κατηραμένοι, ασυγχώρητοι, μετά θάνατον άλυτοι και τυμπανιαίοι. Να κληρονομήσωσι την λέπραν του Γαζή και την αγχόνην του προδότου Ιούδα. Να ρεύσουν τα εντόσθιά τους ως του Αρείου, να γείνουν τα παιδιά τους ορφανά και αι γυναίκες αυτών χήραι». Για τον μη εξοικειωμένο με τις εκκλησιαστικές ποινές αναγνώστη, πρόκειται για ένα τυπικότατο κείμενο αφορισμού, στη μορφή που ακόμα και σήμερα εξαπολύεται από διάφορους υπερμαχητικούς εκπροσώπους της Ορθοδοξίας. Και είναι ακόμα πιο εντυπωσιακό, τέλος, ότι αυτόν τον πρωτοφανή αφορισμό με σφραγίδα Υπουργείου δεν τον υπογράφει καν ο ίδιος ο Υπουργός Ανδρούσης Ιωσήφ, αλλά ο τότε γραμματέας του Υπουργείου Δανιήλ Γεωργόπουλος.

Β. Τα όρια

Από τον Ιούνιο του 1823 η κατάσταση μεταβάλλεται, καθώς το Υπουργείο του Δικαίου - ως τέτοιο- επανασυστήνεται. Επιχειρώντας, τώρα, μια σκιαγράφηση των ορίων θρησκείας-δικαίου σε επίπεδο θεσμών, το ζητούμενο είναι να διευκρινιστεί ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων μεταξύ των δύο Υπουργείων.

Σύμφωνα με τον Ι. Βισβίζη, είναι αδύνατον να διαπιστωθεί κάποια νομίμως καθορισθείσα αρμοδιότητα επί ιδιωτικών διαφορών για καθένα από τα δύο Υπουργεία, αντίθετα μπορεί μόνο να γίνει εκτίμηση ως προς το πώς εμφανίζονται τα όρια της de facto αρμοδιότητάς τους[7]. Αυτό συμβαίνει διότι, σύμφωνα με το Πολίτευμα, δεν προβλέπεται επίλυση ιδιωτικών διαφορών από κανένα Υπουργείο, παρά μόνο από τα τακτικά δικαστήρια, τα οποία όμως, κατά το εν λόγω

[4] Ι. Βισβίζης, *ό.π.*, σ. 243-244.
[5] Στο ίδιο, σ. 268.
[6] Στο ίδιο, σ. 303-304.
[7] Ι. Βισβίζης, *ό.π.*, σ. 35.

διάστημα, παραμένουν ο μεγάλος απών. Μεθοδολογικά, αυτή η βασική παραδοχή μας ωθεί στο να προσεγγίσουμε την υπό εξέταση σχέση ως μια δυναμική κατάσταση: ελλείψει κάποιας «νομοκατεστημένης τάξης», οι εκπρόσωποι των δύο θεσμικών μορφωμάτων γρηγορούν για την διασφάλιση και ενίοτε την επέκταση του χώρου δραστηριοποίησής τους.

Έτσι, μελετώντας σχετικά τεκμήρια, γίνεται αντιληπτό πως παρ' όλο που σε αρκετές περιπτώσεις τα δύο Υπουργεία συνεργάζονται (κυρίως όταν πρόκειται για διαφορές σχετικές με προίκα), δεν είναι λίγες οι φορές που έρχονται σε έμμεση ή και ευθεία σύγκρουση, με αφορμή διαφιλονεικούμενες υποθέσεις. Πολύ συνοπτικά, και παραλείποντας τις τοπικές διαφοροποιήσεις, σε αυτή τη φάση το Υπουργείο του Δικαίου είθισται να αναλαμβάνει τις κάθε αστικές, εμπορικές και ποινικές υποθέσεις, ενώ στο Θρησκείας υπάγονται υποθέσεις μνηστείας, γάμου και διαζυγίου, καθώς και άλλες διαφορές οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Παρακάτω θα εξεταστεί με ποιους τρόπους αυτό το status quo τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Γ. Οι αναφορές – λαϊκός νομικισμός

Ένας επιπλέον παράγοντας ικανός να καθορίσει την πορεία των υποθέσεων ιδιωτικών διαφορών ήταν οι αναφορές, όπως αυτές συντάσσονταν και δρομολογούνταν από τους ίδιους τους διαδίκους. Σε αυτό το σημείο η παρούσα προβληματική συνδέεται με την ευρύτερη ιστοριογραφική συζήτηση περί «λαϊκού νομικισμού» σε κοινωνίες της πρώιμης νεωτερικότητας και «από τα κάτω» χρήσης της δικαιοσύνης[8].

Σύμφωνα με τον Ι. Βισβίζη, στην υπό εξέταση περίοδο, τα Υπουργεία Θρησκείας και Δικαίου, καθώς και άλλα Υπουργεία, κατακλύζονται από σωρεία αναφορών για ιδιωτικές διαφορές[9]. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, οι αναφορές αυτές δεν υποβάλλονταν «βάσει της αρμοδιότητος εκάστου τούτων (των Υπουργείων), αλλά αναλόγως της προτιμήσεως του αναφορογράφου ή του αναφερομένου, της προτιμήσεως δε πάλιν ταύτης οφειλομένης εις διαφόρους λόγους». Δύο παραδείγματα, ένα από την Πάρο και ένα από την Πελοπόννησο, είναι ενδεικτικά της πρακτικής.

Τον Ιούλιο του 1823, η Χρυσούλα, *γυνή του ποτέ Ιωάννου Σαρδέλη, νυν δε* του *Θανάση Μπεμπέκου*, αποστέλλει αναφορά στο Υπουργείο του Δικαίου, με την οποία ζητά μέρος από την περιουσία του πρώτου συζύγου της[10]. Η εκ μέρους της προτίμηση του Υπουργείου του Δικαίου έναντι εκείνου της Θρησκείας, που κατά κανόνα αναλάμβανε τέτοιες υποθέσεις, μπορεί να εκληφθεί ως στρατηγική. Με μια μικρή δόση αυθαιρεσίας μπορούμε να υποθέσουμε πως το γεγονός πως διαβιούσε σε καθεστώς δεύτερου γάμου ίσως σε κάποιο βαθμό την απέτρεψε από

[8] Βλ. Σειρηνίδου Βάσω, «"Εις την δικαιοσύνην της Σεβαστής Διοικήσεως προστρέχων": δικαστικοί θεσμοί και κοινωνία στην επανασταστημένη Ελλάδα.», υπό δημοσίευση
[9] Ι. Βισβίζης , *ό.π.*, σ. 30.
[10]Στο ίδιο, σ. 257.

το να απευθυνθεί σε ένα Υπουργείο με πασίγνωστες και αμετακίνηστες αντιλήψεις στα θέματα τα σχετιζόμενα με τον γάμο και την οικογένεια.

Στη δεύτερη περίπτωση, την οποία μαρτυρούν δύο έγγραφα του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους[11], κάποιος ιερέας ονόματι Γιάννης Βαλτετζιώτης, δυσαρεστημένος με την απόφαση του Υπουργείου Δικαίου σχετικά με αμπελώνα που διεκδικούσε, επιχειρεί να εμπλέξει στην εκδίκαση της διαφοράς το Υπουργείο της Θρησκείας. Τελικά καταφέρνει έτσι την αναβολή της εφαρμογής της απόφασης αφήνοντας τον Υπουργό του Δικαίου να απορεί «πώς το Υπουργείο της Θρησκείας ζητή να αναιρέσει άνευ λόγου την εκδοθείσαν παρά του Υπουργείου τούτου απόφασιν».

Με βάση αυτές, αλλά και αντίστοιχες περιπτώσεις που για λόγους οικονομίας δεν αναφέρονται, μπορεί να γίνει λόγος για την ύπαρξη μιας αυξημένης «νομικής ετοιμότητας» (legal awareness), μιας επίγνωσης της κατάστασης και των συσχετισμών στον τομέα της απονομής δικαιοσύνης καθώς και μιας διάθεσης αξιοποίησης αυτών από την κοινωνική βάση. Ίσως τελικά μέσα από την επιλογή και την προτίμηση που δηλώνουν τα υποκείμενα με τις αναφορές τους, συμμετέχουν έμμεσα αλλά ενεργά στη διαδικασία συγκρότησης, νομιμοποίησης και ισχυροποίησης των διάφορων δικαιοδοτικών χώρων.

Δ. Η νέα αντίληψη Θεοτόκη

Επιστρέφοντας στο ζήτημα των ορίων, κατά το 1823, το φαινόμενο της οικειοποίησης αστικών υποθέσεων από το Υπουργείο Θρησκείας διογκώνεται[12]. Η κατάσταση αυτή αρχίζει σταδιακά να αντιστρέφεται με τον διορισμό του Ιωάννη Θεοτόκη στη θέση του Υπουργού του Δικαίου, τον Ιούλιο του 1824[13]. Κατά την περίοδο Θεοτόκη, το Υπουργείο του Δικαίου περνάει στην αντεπίθεση: σύμφωνα με την νέα αντίληψη του Κερκυραίου πολιτικού -όπως την μαθαίνουμε κυρίως μέσα από τις επικρίσεις που δέχεται από τα άλλα Υπουργεία- «όσαι υποθέσεις είναι Δικανικαί, και όσα πράγματα φιλονεικούνται προς εύρεσιν του δικαίου» ανάγονται στο Υπουργείο του Δικαίου[14].

Έχει πολύ ενδιαφέρον πως αυτή την περίοδο η σύγκρουση μεταξύ Υπουργείων Δικαίου-Θρησκείας αποκτά χαρακτήρα ιδεολογικότερο και ιστορικότερο. Μόλις τον πρώτο μήνα της θητείας του, ο Θεοτόκης εκμεταλλευόμενος αναφορά ενός εκ των διαδίκων, ζητάει την μεταβίβαση υπόθεσης κληρονομικού δικαίου από το Θρησκείας στο Δικαίου καταγγέλοντας σφετερισμό αρμοδιοτήτων[15]. Το Θρησκείας ανταπαντά πως καμία υπέρβαση ορίων δεν έγινε, επικαλούμενο πως η υπόθεση σχετίζεται με το μυστήριο του γάμου και γενικότερα με

[11] Ι. Βισβίζης, *ό.π.*, σ. 290.
[12] Στο ίδιο, σ. 104-105.
[13] Στο ίδιο, σ. 336.
[14] Στο ίδιο, σ. 339-340, 343-344, 348-349.
[15] Ι. Βισβίζης, *ό.π.*, σ. 346-347.

θρησκευτικές αρχές[16]. Προσθέτει μάλιστα ως επιχείρημα πως, όταν Υπουργός Θρησκείας και Δικαίου ήταν το ίδιο πρόσωπο , αυτές οι υποθέσεις αρχειοθετούνταν στα ράφια του Θρησκείας. Ο Θεοτόκης ξεκινάει την κριτική του από αυτήν ακριβώς την τελευταία άποψη για να πεί «ιδού πόθεν προέκυψε το να συγχέωνται των δύο τούτων υπουργείων τα χρέη»[17]. Συνεχίζει με μια εν πολλοίς ιστορική ερμηνεία ισχυριζόμενος πως, αν τον καιρό της «σκλαβιάς» και λόγω της ύπαρξης διαφόρων θρησκευμάτων, ο Σουλτάνος επέτρεπε σε κληρικούς να είναι ταυτόχρονα «ποιμένες και κοσμικοί κριτές» για τις υποθέσεις των χριστιανών, που τότε ευχαρίστως προσέτρεχαν σε αυτούς, τώρα που η πατρίδα απέκτησε Ελευθερία, Ανεξαρτησία και Διοίκηση, τα χρέη των Υπουργείων πρέπει να διευκρινιστούν.

Ε. Αντηχήσεις από το παρελθόν

Πιάνοντας το νήμα από την τελευταία αυτή ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εκτίμηση του Υπουργού Θεοτόκη, εισερχόμαστε στο τρίτο και τελευταίο ζήτημα της παρούσας μελέτης, τη συσχέτιση, δηλαδή, των όσων μέχρι τώρα εξετέθησαν με την προηγούμενη οθωμανική δικαιοδοτική πραγματικότητα.

Πολύ συνοπτικά, το δικαιοδοτικό περιβάλλον όπως διαμορφώθηκε κατά την οθωμανική περίοδο (τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα και εξής) περιγράφεται από την σύγχρονη ιστοριογραφία ως περιβάλλον δικαιικού πλουραλισμού, λόγω της συνύπαρξης τριών δικαιικών συστημάτων στο ίδιο κρατικό μόρφωμα[18]: Από τη μία το επίσημο κρατικό οθωμανικό δίκαιο, όπως αυτό εφαρμοζόταν από τα ιεροδικεία, και από την άλλη οι εκκλησιαστικοί και κοινοτικοί δικαιικοί θεσμοί συνέθεταν ένα δυναμικό δικαιοδοτικό πλέγμα στο οποίο κυρίαρχη θέση κατείχε μάλλον ο μουσουλμάνος ιεροδικαστής - καδής. Η σχετική έρευνα επεσήμανε πρόσφατα το φαινόμενο χριστιανοί reaya -ακόμα και κληρικοί- να προσφεύγουν άλλοτε σε χριστιανικά (εκκλησιαστικά ή κοινοτικά) και άλλοτε σε κρατικά-μουσουλμανικά δικαστήρια, κατά περίπτωση, και πολλές φορές σύμφωνα με το πρακτικό όφελος που προσδοκούσαν να έχουν από το καθένα. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, προκαλεί ενδιαφέρον το γεγονός ότι «η καταφυγή χριστιανών στο ιεροδικείο για μεταξύ τους διαφορές δεν αφορούσε μόνο τομείς

---

[16]Στο ίδιο, σ. 347-348.

[17]Στο ίδιο, σ. 348-349.

[18] Βλ. σχετικά: Κοτζαγεώργης Φ., "Δικαιικός πλουραλισμός στην Οθωμανική αυτοκρατορία; Χριστιανοί στα οθωμανικά και εκκλησιαστικά δικαστήρια πριν το Τανζιμάτ", *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 18 (2017), 9-28· Τουρτόγλου Μ. Α., «Περί τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπί Τουρκοκρατίας και μετ' αὐτήν μέχρι και τοῦ Καποδιστρίου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου,* Αθήνα 1968, σ. 1-28· Παπαγιάννη, Ε., Αρναούτογλου, Η., Δημοπούλου, Α., Καράμπελας, Δ., Λιαρμακόπουλος, Α., Χατζάκης, Ι., Χέλμης, Α., *Ιστορία δικαίου*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα 2015: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/5271, σ. 187-203· Kermeli Eugenia, "The Right to Choice: Ottoman Justice vis a vis Ecclesiastical and Communal Justice in the Balkans, 17th-19th Centuries", *Studies in Islamic Law: A Festschrift for Colin Imber*, A. Christmann, R. Gleave (επιμ.), Οξφόρδη 2007, σ. 165-210· Πανταζόπουλος Ν., "Η δικαιοδοτική πολιτική κατά την Επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο (1821-1832)", *Αντιχάρισμα στον Ν. Πανταζόπουλο [=Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών ΑΠΘ 19/3],* Θεσσαλονίκη 1986.

του δικαίου που αρμοδίως εκδικάζονταν από τα οθωμανικά δικαστήρια (π.χ. αγοραπωλησίες, αστικές υποθέσεις, ποινικά), αλλά και σ' αυτούς που ανήκαν, σύμφωνα με το θεσμικό πλαίσιο των βερατίων, στη δικαιοδοτική αρμοδιότητα της Εκκλησίας (π.χ. γάμοι, διαζύγια, κηδεμονίες, κληρονομικά)[19]». Συνεπώς, μέσα σε αυτό το ανταγωνιστικό περιβάλλον, οι εκπρόσωποι της Ορθόδοξης Εκκλησίας φαίνονται να επαγρυπνούσαν για την «πειθάρχηση» του ποιμνίου τους και την εμπέδωση της δικαστικής εξουσίας που απολάμβαναν επ' αυτού, φτάνοντας, σε περιπτώσεις, να απειλούν με αφορισμό όσους επέλεγαν το μουσουλμανικό ιεροδικείο για την εκδίκαση κάποιας υπόθεσής τους[20].

Συνδέοντας, τώρα αυτά τα δεδομένα με την δικαιοδοτική πραγματικότητα στα χρόνια της επανάστασης, ίσως μπορούμε να οδηγηθούμε σε δύο υποθέσεις: αφενός πως η ενισχυμένη θέση του θρησκευτικού στοιχείου στο πλαίσιο του πρώιμου ελληνικού κράτους εξηγείται εν μέρει από την ευρεία διείσδυση εκπροσώπων του κλήρου στην απονομή δικαιοσύνης εντός του οθωμανικού συστήματος, καθώς για αιώνες άνθρωποι που αναφέρονταν στην ανώτατη θρησκευτική αρχή κατείχαν και ταυτόχρονα διεκδικούσαν θέση μέσα στο σύνθετο πλέγμα των μηχανισμών απόδοσης δικαιοσύνης. Αφετέρου η εμπειρία του να θεωρείται, σε επίπεδο διοίκησης και κοινωνίας, αποδεκτή ή και φυσική η ύπαρξη παράλληλων θεσμών απόδοσης δικαιοσύνης, με ενίοτε ανταγωνιστικές σχέσεις, ίσως συνέβαλε στην ανάδυση και νομιμοποίηση ενός δυναμικού περιβάλλοντος πολυδικαιοσύνης κατά την επανάσταση. Άραγε χωρίς αυτή την ιστορική εμπειρία θα ήταν δυνατή η -έστω και προσωρινή- εμφάνιση ενός «Εξοχοπανιερωτάτου Μινίστρου της Θρησκείας και του Δικαίου»;

[19] Κοτζαγεώργης Φ., «Δικαιικός πλουραλισμός…», σ. 13-14.
[20] Βλ. Kermeli Eugenia, "The Right to Choice…", σ.171.

Το νεωτερικό κράτος αντιμέτωπο με την παραδοσιακή κοινωνία: Μια συγκριτική ανάγνωση των εξεγέρσεων της Βανδέας (1793) και της Μάνης (1833).

Βεκρής Σίμων

Η περίοδος του 1789-1848 έχει μείνει γνωστή στην ιστοριογραφία ως η εποχή των επαναστάσεων.[1] Πράγματι κατά τη διάρκεια αυτής της εξηκονταετίας ένα κύμα επαναστάσεων διαπέρασε την υφήλιο συνταράσσοντας τα θεμέλια των υπαρχόντων κρατικών οντοτήτων. Επίκεντρο αυτού του επαναστατικού κύματος θεωρείται η Ευρώπη, αφού εκεί συνέβησαν τα γεγονότα που έδωσαν το εναρκτήριο λάκτισμα όλης αυτής της αναταραχής: Η βιομηχανική επανάσταση στη Βρετανία και η Γαλλική επανάσταση στη Γαλλία.[2] Από όλη αυτή τη μεγάλη λίστα των εξεγέρσεων, αναταραχών, κινημάτων και επαναστάσεων στην Ευρωπαϊκή ήπειρο, εν τέλει μόνο δύο κατάφεραν να δημιουργήσουν μια εκ βάθρων νέα κρατική δομή και να τη διατηρήσουν. Η Γαλλική Επανάσταση του 1789 και η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Όλες οι υπόλοιπες αργά ή γρήγορα κατεστάλησαν από τις δυνάμεις της Αντίδρασης, όπως είναι οι περιπτώσεις των επαναστάσεων του 1848 ή της πολωνικής επανάστασης του 1830 ή επέφεραν συνταγματικές αλλαγές, οι οποίες θα λέγαμε ότι απλώς άγγιζαν το «εποικοδόμημα» της κρατικής οργάνωσης και όχι τη βάση της, όπως συνέβη στην περίπτωση της Γαλλικής επανάστασης του 1830 ή στις παραχώρηση συνταγματικών ελευθεριών στα κράτη του Πεδεμοντίου και του Ανόβερο το 1848.[3] Σε όλες τις περιπτώσεις, ο κίνδυνος της ανατροπής του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος από τις δυνάμεις των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων και των ριζοσπαστών είχε αποσοβηθεί.[4] Η ελίτ των notables[5] συνέχιζε να βρίσκεται στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, οι μονάρχες συνέχιζαν να έχουν ενεργό ρόλο στην

---

[1] Εισηγητής του όρου ήταν ο Eric Hobsbawm στο κλασσικό πια έργο του *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*: *Β΄έκδοση αναθεωρημένη*. Μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1992.

[2] Τα δυο αυτά γεγονότα συναποτελούν την «διττή επανάσταση» που σηματοδότησε την έναρξη της εποχής των επαναστάσεων.. Ενδεικτικά βλέπε την εισαγωγή *στο ίδιο*, σ. 11-15.

[3] Μια καλή εξιστόρηση των επαναστατικών γεγονότων της περιόδου υπάρχει στο Berstein, Serge, Pierre, Milza. *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919,* τ.2. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997., σ. 26-72 και για το 1848 συγκεκριμένα στο Michael. Rapport, *1848 Year of Revolution*. New York: Basic Books, 2009.

[4] Η Βέλγικη επαναστάση του 1830 ήταν μεν επιτυχημένη και οδήγησε στη δημιουργία του κράτους του Βελγίου, όμως πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται για μια τόσο ριζική αλλαγή όσο αυτή της Γαλλικής και Ελληνικής επανάστασης. Ουσιαστικά οι καθολικές Κάτω χώρες απέκτησαν ξανά την ανεξαρτησία τους από την προτεσταντική Ολλανδία 15 χρόνια μετά τη προσάρτησή τους σε αυτή το 1815.

[5] Η κοινωνική ομάδα των notables (προυχόντων) αποτελούνταν από τα μέλη της αριστοκρατίας και της μεγαλοαστικής τάξης. Η συμμετοχή σε αυτήν την ομάδα βασιζόταν στον πλούτο και την κοινωνική επιρροή και όχι στην αριστοκρατική καταγωγή ή την οικονομική λειτουργία των μελών της, όπως συνέβαινε στα αριστοκρατικά παλαιά καθεστώτα. Ο συνδυασμός της φεουδαρχικής αριστοκρατίας με την μεγαλοαστική τάξη ήταν αποτέλεσμα της διττής επανάστασης στα τέλη του 18ου αιώνα Βλ. Jonathan Sperber. *The European Revolutions, 1848 -1851*. Cambridge: Cambridge University Press 2005, σ. 20-21, Jurgen Kocka, «The Middle Classes in Europe», *The Journal of Modern History*, τ.67, Αρ.4 1995, σ. 790.

εκτελεστική εξουσία, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν αποκλεισμένη από το δικαίωμα ψήφου. αφού υπήρχε τιμηματικό κριτήριο για να αποκτήσει κανείς το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Ενδεικτικά, στη Γαλλία μόλις των 5% του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού είχε δικαίωμα ψήφου τις παραμονές του 1848.[6]

Μόνο όμως η Γαλλική και η Ελληνική επανάσταση ήρθαν σε απόλυτη ρήξη με το παρελθόν σε όλους τους τομείς -κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό- υιοθετώντας μια νέα μορφή κρατικής δομής: το αστικό νεωτερικό κράτος. Δεν επρόκειτο για απλές καθεστωτικές μεταβολές. Μαζί με τη δυναστεία των Βουρβώνων και των Οθωμανών εκδιώχθηκαν και τα υπόλοιπα στοιχεία των παλαιών αριστοκρατικών καθεστώτων: Τα συλλογικά προνόμια νομοκατεστημένων τάξεων ή περιοχών αντικαταστάθηκαν με την ισονομία όλων των πολιτών, ενώ το τοπικό αυτοδιοίκητο επισκιάστηκε από ένα συγκεντρωτικό γραφειοκρατικό μηχανισμό. Και φυσικά η πρόσβαση στην εξουσία δεν καθοριζόταν, τουλάχιστον θεωρητικά, από την καταγωγή του καθενός αλλά από την ικανότητά του. Με λίγα λόγια, η κεντρική εξουσία του αστικού πλέον κράτους απλώθηκε σε όλη την επικράτεια.

Το νεωτερικό κράτος όμως που δημιούργησαν οι επαναστάσεις, δεν ήρθε σε σύγκρουση μόνο με το παλαιό πολιτικό καθεστώς, τους Λουδοβίκους και τους πασάδες, αλλά και με την παλιά παραδοσιακή κοινωνία. Οι παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες ένιωθαν να απειλούνται από τη νέα τάξη πραγμάτων. Η κεντρική επαναστατική κυβέρνηση άπλωσε την εξουσία της σε μέρη που δεν είχε πειράξει το παλαιό καθεστώς και τα είχε αφήσει λίγο πολύ αυτόνομα, προκαλώντας όπως είναι φυσικό αντιδράσεις. Το αναγνωρισμένο αυτοδιοίκητο τους παραβιαζόταν. Αντί για τους τοπικές ελίτ, που ήταν οργανικό μέρος των τοπικών κοινωνιών, τώρα εκείνες έπρεπε να απαντούν στον διορισμένο από την πρωτεύουσα κρατικό αξιωματούχο. Ιδιαίτερο πρόβλημα προκαλούνταν, όταν εκείνοι που αντικαθιστούσαν τους παλιούς μεσάζοντες της κεντρικής εξουσίας, τους γαιοκτήμονες, τους κληρικούς, τα ολιγαρχικά συμβούλια των προεστών, ήταν αστοί. Νομικοί, γιατροί, γραμματείς, όλοι τους ήταν άνθρωποι που προερχόταν από ένα άλλο κόσμο, όχι μόνο χωραταξικά αλλά και πολιτισμικά. Φορείς των νεωτερικών ιδεών στην παραδοσιακή κοινωνία της υπαίθρου, ήταν γεμάτοι καταφρόνια για τον οπισθοδρομικό αγροτικό κόσμο, με τον βάρβαρο τρόπο ζωής του, τις σκοταδιστικές αντιλήψεις, την προσκόλληση του στον κλήρο. Και φυσικά ο αγρότης πέρα από τη καχυποψία που ένιωθε απέναντι στο διαφορετικό, και πιθανότατα την αμοιβαία απέχθεια για τους όσους τον «κοίταζαν αφ' υψηλού», έβλεπε σ' αυτούς μια απειλή για τον τρόπο ζωής του, που μέρος του ήταν η σχετική αυτονομία προς το κέντρο εξουσίας και ο κλήρος. Ο πραγματικός εχθρός των χωρικών δεν ήταν ο έμπορος, που στο κάτω - κάτω ήταν μέρος τα ζωής τους, ήταν ο μορφωμένος

[6] Sperber, ό.π., σ. 56.

νομικός, ο γραμματιζούμενος.[7] Ενδεικτικό της διαφοράς μεταξύ των δύο κόσμων είναι το εξής επεισόδιο από τις πρώτες εκλογές του 1844 που παραθέτει ο ιστορικός Gunar Hering: «Οι τρεις στρατηγοί Γενναίος Κολοκοτρώνης, Δημήτριος Πλαπούτας και Κανέλλος Δεληγιάννης είχαν συμπτύξει εκλογική συμμαχία στην περιφέρεια της Γορτυνίας… Μιλούσαν κατά των «Φράγκων» και των «Φραγκοφορεμένων» και κινητοποιούσαν προκαταλήψεις «Τι τους χρειαζόμαστε τους μορφωμένους; Καταστρέψανε την πατρίδα και πρέπει να τους διώξουμε για να ελευθερωθούμε».[8]

Τέτοιες περιπτώσεις αντίδρασης προς το νεωτερικό κράτος ήταν η εξέγερση της Βανδέας στη Γαλλία το 1793 και η εξέγερση της Μάνης το 1833. Οι ομοιότητες είναι εντυπωσιακές.[9] Καταρχάς πρόκειται για δύο απομακρυσμένες από το κρατικό κέντρο περιοχές και ιδιαίτερα δυσπρόσιτες. Η Βανδέα βρίσκεται στα δυτικά της Γαλλίας σε μια λοφώδη περιοχή γεμάτη δάση, ενώ η Μάνη βρίσκεται στην άκρη του Ταίναρο στις πλαγιές του Ταϋγέτου. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών διατηρούσαν μια μορφή αυτονομίας, η οποία ξαφνικά καταπατούνταν από τη νέα κεντρική διοίκηση και έβλεπαν το κράτος να επεμβαίνει βίαια στο τρόπο ζωής τους. Στη Βανδέα η κυβέρνηση του Διευθυντηρίου ζητούσε νέους για επιστράτευση στον πόλεμο εναντίον των Αυστριακών, ενώ στη Μάνη η Αντιβασιλεία είχε απαιτήσει την κατεδάφιση τον περίπου 800 Μανιάτικων πύργων. Στον οικονομικό τομέα, υπήρχε ζήτημα με τις δημόσιες γαίες. Στην Γαλλία τα κτήματα που ανήκαν στην Εκκλησία και σε κάποιους ευγενείς που είχαν κριθεί εχθροί της επανάστασης είχαν δημευθεί και περάσει στο δημόσιο. Αντί όμως να διατεθούν στους ενοικιαστές τους, τους αγρότες που τα καλλιεργούσαν, τέθηκαν προς δημοπράτηση στον υψηλότερο αγοραστή. Έτσι, πλούσιοι έμποροι και κτηματίες βρέθηκαν να κατέχουν τις γαίες με τους παλαιούς ενοικιαστές να βρίσκονται απροστάτευτοι, αφού πλέον δεν υπήρχε κάποιος επίσημος δεσμός τους με τη γη. Ο ιδιοκτήτης μπορούσε να τους διώξει οποτεδήποτε

Το νέο αστικό καθεστώς, προσκολλημένο καθώς ήταν στην προστασία της ιδιοκτησίας, δεν ήταν ευνοϊκό προς εξισωτικά μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα. Επιπλέον, επιβάρυνε περισσότερο τους αγρότες με την αύξηση της φορολογίας που επέβαλλε, χωρίς να τους

---

[7]Για τη διαφορά νοοτροπιών στην Ελληνική περίπτωση βλ. Δερτιλής, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2018,σ. 149-151. Για την Γαλλική περίπτωση πρβλ. με το James.Roberts, «The popular Counter-Revolution», *The Counter-Revolution in France 1787-1830*. Basingstone, Hampshire: Palgrave 1990, σ. 22-44, όπου αναδεικνύεται η πολιτισμική διάσταση των αντεπαναστατικών εξεγέρσεων στη Γαλλία, ως αντίδραση της παραδοσιακής κοινωνίας προς το νεωτερικό κράτος που έφερνε η Γαλλική Επανάσταση.

[8]Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936. τ.Α*. Μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος. Αθήνα: ΜΙΕΤ 2004.σ. 282.

[9] Πληροφορίες για την εξέγερση της Μάνης αντλήθηκαν από σχετικό κεφάλαιο «Εξέγερση της Μάνης (1834)» Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*. Β' Βελτιωμένη έκδοση. Αθήνα: Παπαζήσης 2009, σ. 85-110 και για την εξέγερση της Βανδέας στο κεφάλαιο του James Roberts «The popular Counter- Revolution», *The Counter-Revolution in France 1787-1830*. Basingstone, Hampshire: Palgrave 1990, σ. 22-44 και το άρθρο του Charles Tilly, «State and Counterrevolution in France», *Social Research*, Τόμος 56, Τεύχος 1, «*The French Revolution and the Birth of Modernity* 1989, 71-97.

απαλλάξει από την καταβολή του φεουδαρχικού φόρου της δεκάτης. Αντιθέτως, εκείνη προσμετρήθηκε στο ενοίκιο που κατέβαλαν.

Αντίστοιχα, στην περίπτωση της Μάνης οι διάφοροι οπλαρχηγοί και τοπικοί προύχοντες αισθάνονταν ζημιωμένοι καθώς δεν τους είχαν αποδοθεί εθνικές γαίες από την κυβέρνηση ως ανταμοιβή για τη προσφορά τους στον αγώνα, ενώ η συγκέντρωση των τελωνιακών εισφορών έφυγε από τον έλεγχο τον τοπικών προεστών και αποδόθηκε σε κρατικούς υπαλλήλους.

Τέλος, και στις δυο περιπτώσεις υπήρχε η αίσθηση απειλής της θρησκευτικής ταυτότητας. Στη Γαλλία ο καθολικός κλήρος και η ίδια η καθολική θρησκεία, είχε δεχθεί επίθεση από τους επαναστάτες με τον έντονο αντικληρακαλισμό και σεκιουλαρισμό τους. Η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι ήταν η απαίτηση του όλοι οι κληρικοί να ορκιστούν όρκο πίστης στο νέου καταστατικό της Γαλλικής εκκλησίας το 1791 (Constitution Civile du Clerge). Πλέον οι κληρικοί αποσπούνταν από την εξουσία του Πάπα και μετατρέπονταν σε υπάλληλοι του κράτους. Όσοι δε δέχονταν να ορκιστούν παύονταν από τα ποιμαντικά τους καθήκοντα. Αντιστοίχως στην Ελλάδα έχουμε τη δημιουργία της Εκκλησίας της Ελλάδος το 1833. Η δημιουργία αυτοκέφαλης εκκλησίας, ανεξάρτητης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν μια μονομερής ενέργεια εκ μέρους της Αντιβασιλείας, η οποία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, καθώς διέκοπτε βίαια τους δεσμούς της χώρας με το Πατριαρχείο. Ακόμα χειρότερα, όριζε ως επικεφαλής της εκκλησιαστικής διοίκησης τον βασιλιά Όθωνα, ο οποίος ήταν Καθολικού θρησκεύματος. Παράλληλα μεγάλος αριθμός μοναστηριών τα οποία ήταν ολιγομελή έκλεισαν με εντολή των Βαυαρών και η περιουσία τους εκποιήθηκε.

Οι προσπάθειες του κράτους να επιβάλει τον έλεγχό του και στον κλήρο, εξαλείφοντας ένας ανεξάρτητο και ανταγωνιστικό προς εκείνο πόλο εξουσίας, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις τόσο στον κλήρο όσο και στο εκκλησίασμα, ιδίως τον αγροτικών περιοχών. Και στις δύο περιπτώσεις γινόταν λόγος για επίθεση κατά της θρησκείας, με τον κρατικό έλεγχο να εκλαμβάνεται ως μια «Βαβυλώνια αιχμαλωσία» της Εκκλησίας.

Βλέπουμε επομένως ότι και στις δυο περιπτώσεις οι παραδοσιακές κοινωνίες ένιωθαν να αδικούνται από τις κρατικές πολιτικές, να καταπιέζονται από τον κρατικό έλεγχο και να απειλείται η θρησκευτική τους ταυτότητα.. Η αντίδραση ήταν κοινή: ένοπλη εξέγερση. Η απόμακρη θέση των περιοχών και το τραχύ έδαφός τους ενίσχυε τη δυνατότητα αντίστασης των εξεγερμένων εναντίον των κρατικών στρατευμάτων. Στη Βανδέα η εξέγερση, η οποία έμεινε γνωστή ως ο πόλεμος της Βανδέας, κράτησε τρία ολόκληρα χρόνια, από το 1793 μέχρι το 1796. Αποτέλεσε ένα μαζικό λαϊκό κίνημα των χωρικών κατά της επανάστασης και χρειάστηκε ιδιαίτερη σκληρότητα για να καταπολεμηθεί. Η επαναστατική κυβέρνηση έστειλε τις λεγόμενες battalions infernales για να αντιμετωπίσουν τους αντάρτες, οι οποίες προέβησαν σε εκτεταμένες

σφαγές με των αριθμό των θυμάτων να κυμαίνεται μεταξύ 130.000 και 170.000 ανθρώπων.[10] Ακόμα και μετά το τέλος του πολέμου της Βανδέας σημειώθηκαν ξανά εξεγέρσεις κατά της κυβέρνησης το 1798, το 1815 και το 1831.[11]

Η εξέγερση της Μάνης ξέσπασε τον Φεβρουάριο του 1834 και τελείωσε τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Αφορμή ήταν η αποστολή από την Αντιβασιλεία του Βαυαρού λοχαγού Φέδερ στη Μάνη για να επιβλέψει την κατεδάφιση των Πύργων και τη μετατροπή τους σε οικίες. Αμέσως προέκυψαν αντιδράσεις και συγκροτήθηκαν ένοπλα σώματα Μανιατών, στα οποία πρωτοστατούσαν τοπικές φάρες οπλαρχηγών. Ζητούσαν την εξαίρεσή της Μάνης από την φορολογία, την μη κατεδάφιση των πύργων, την εξαίρεση των Μανιατών από τη στρατολογία και τέλος την εξαίρεση της Μάνης από τα διατάγματα σχετικά με τους μοναχούς και τα μοναστήρια.[12] Αρχικά και εδώ στάλθηκαν στρατεύματα προς πάταξη των εξεγερμένων τον Ιούνιο του 183,4 ωστόσο ηττήθηκαν από τους Μανιάτες και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Επομένως, η κυβέρνηση κατέφυγε σε διαπραγματεύσεις με τους εξεγερμένους. Προέβη στην ίδρυση δύο ευζωνικών ταγμάτων που θα αποτελούνταν αποκλειστικά από Μανιάτες, ενώ προχώρησε σε πολλές απονομές στρατιωτικών αξιωμάτων σε οπλαρχηγούς, αποκαθιστώντας και κολακεύοντάς τους. Σε αντάλλαγμα όποιος ήθελε να γίνει αξιωματικός έπρεπε να γκρεμίσει τα τειχίσματα του πύργου του. Επίσης διόρισαν τους αρχηγούς των επιφανέστερων μανιάτικων οικογενειών νομοεπιθεωρητές Μάνης και τους υποσχέθηκαν ανταλλάγματα σε εθνικές γαίες. Έτσι η εξέγερση έπαυσε και η Μάνη κατάφερα να διατηρήσει κάτι από το προεπαναστατικό καθεστώς αυτονομίας της. 25 χρόνια αργότερα ο ιστορικός Τζωρτζ Φίνλευ επισήμαινε, ότι η Μάνη ακόμα δεν απέδιδε τους ίδιους δασμούς με τις υπόλοιπες επαρχίες του κράτους.[13]

Παρατηρούμε επομένως, ότι σε δύο παρεμφερείς περιπτώσεις τοπικών αγροτικών εξεγέρσεων κατά της κεντρικής εξουσίας οι κρατικές αντιδράσεις υπήρξαν διαφορετικές. Στη περίπτωση της Γαλλίας έχουμε μια τη σκληρή στρατιωτική αντιμετώπιση των εξεγερμένων παρά την επίμονη αντίστασή τους, χωρίς κάποια διάθεση διαπραγμάτευσης ακόμα και όταν η καταστολή της εξέγερσης τραβούσε σε μάκρος. Αντιθέτως στην Ελλάδα, όταν η στρατιωτική επέμβαση απέτυχε, η κυβέρνηση κατέφυγε αμέσως στη συνδιαλλαγή. Η πρώτη περίπτωση είχε ως συνέπεια την άνευ όρων επικράτηση στην ειρηνεμένη πλην ερειπωμένη επικράτεια. Η Ελλάδα γλίτωσε τις εκτεταμένες σφαγές και τις παρατεταμένες εχθροπραξίες, όμως η κρατική ισχύς λύγισε μπροστά στους εξεγερμένους. Τι μας δηλώνει αυτή η διαφορά στην ετοιμότητα για

[10] Ο αριθμός των θυμάτων ήταν τόσο υψηλός και η σκληρότητα της καταστολής τόσο μεγάλη, ώστε στην επέτειο για τα διακόσια χρόνια της επανάστασης το 1989, έγινε λόγος για την πρώτη γενοκτονία της νεότερης εποχής από τον ιστορικό Reynald Secher. Η άποψη του δεν έγινε γενικότερα αποδεκτή. Βλ. την αντίκρουση των απόψεών του στο Tilly, ό.π., σ. 89-97.
[11] Roberts, ό.π., σ. 66.
[12] Αρώνη- Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 92.
[13] *Στο ίδιο,* σ. 103.

συνδιαλλαγή με τις τοπικές παραδοσιακές κοινωνίες για τη φύση του νεωτερικού αστικού κράτους στην Ελλάδα και τη Γαλλία;

Θα μπορούσαμε να εκφέρουμε την άποψη ότι αποτελούν ένδειξη για την αδυναμία της αστικής τάξης στην Ελλάδα που δεν κατάφερε να επιβληθεί και υπερκεράστηκε από τις τοπικές προεπαναστατικές αρχηγεσίες. Κάτι που οδήγησε στην καχεξία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και στην μη εύρυθμη λειτουργία των θεσμών της.[14] Από την άλλη η Γαλλία αποτελεί ένδειξη ευρωστίας του αστικού νεωτερικού κράτους που αναδυόταν τον 19ο αιώνα. Ωστόσο, από μια άλλη οπτική γωνία θα μπορούσαμε να δούμε και κάποια θετικά στοιχεία στην διαλλακτική στάση του Ελληνικού κράτους, καθώς με αυτόν τρόπο κέρδισε ένα σταθερό κοινωνικό καθεστώς χωρίς μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις και ανισότητες μέχρι και την ένταξη της Θεσσαλίας το 1880 και τη εμφάνιση του αγροτικού ζητήματος των κολλίγων. Από την άλλη η Γαλλία ταλανιζόταν συνέχεια από ταραχές και πολιτειακές ανατροπές: Επανάσταση του 1830, Επανάσταση του 1848, Αντεπανάσταση το 1851, η Κομμούνα Παρισιού το 1871 και ύστερα πάλι δημοκρατία.

Κατά τη προσωπική μου άποψη η αντιμετώπιση του Ελληνικού κράτους προς τους εξεγερμένους της Μάνης αποτελεί σίγουρα ένδειξη αδυναμίας, αφού ο αρχικός σκοπός της Αντιβασιλείας ήταν να καταπνίξει στρατιωτικά την εξέγερση όπως έγινε στην εξέγερση της Μεσσηνίας που συνέβη τον ίδιο χρόνο. Ωστόσο, αποτελεί και ένδειξη μιας διαφορετικής επιλογής των κυρίαρχων τάξεων δύο κρατών ως προς τις κοινωνικές τους συμμαχίες. Στη Γαλλία η νέα κυρίαρχη αστική τάξη ήρθε σε επαφή με την αριστοκρατία της γης και συνεργάστηκε μαζί της, σχηματίζοντας μια νέα τάξη προυχόντων, τους Notables, η οποία βασιζόταν όχι στον οικονομικό ρόλο των μελών του, αλλά στον πλούτο και την κοινωνική επιρροή τους.[15] Έτσι, οι αστοί είχαν πετύχει τον σκοπό τους: είχαν ενταχθεί στο κρατικό πλέγμα εξουσίας, από το οποίο παλαιότερα αποκλείονταν λόγω της μη αριστοκρατικής καταγωγής τους. Τώρα το μόνο που μέτραγε ήταν ο πλούτος. Η συμμαχία τους με την γαιοκτητική αριστοκρατία, τους έφερε απευθείας αντιμέτωπους με τα συμφέροντα των χωρικών και των χαμηλών στρωμάτων των πόλεων, όσων δηλαδή τους βοήθησαν να καταπολεμήσουν τις δυνάμεις της αριστοκρατίας κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Στην περίπτωση των χωρικών η διανομή γαιών και η μείωση της φορολογίας ζημίωνε οικονομικά τους προύχοντες, ενώ δεν γινόταν το αυτοδιοίκητο των τοπικών κοινοτήτων και του κλήρου, να παραμείνει ανέπαφο, καθώς κάτι τέτοιο θα ανταγωνιζόταν άμεσα την εξουσία του κράτους.

[14] Ενδεικτικά βλέπε μια επισκόπηση του ζητήματος της καχεξίας των θεσμών και της αστικής τάξης στην ελληνική βιβλιογραφία στο έργο του Αλέξη Φραγκιάδη, «Μακροπρόθεσμες επιπτώσεις: η ανάδυση του στερεότυπου της υπανάπτυξης», *1932: Η Χρεοκοπία και το τέλος του βενιζελισμού.* Αθήνα: Καθημερινή 2019,133-143. Επίσης βλ. την Εισαγωγή του Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 15-61.

[15] J. Sperber, ό.π., σ. 20-21., Jurgen Kocka, «The Middle Classes in Europe», ό.π., σ.790.

Από την άλλη στην Ελλάδα, όπως έχει καταδείξει ο ιστορικός Γεώργιος Δερτιλής,[16] υπήρξε μια άτυπη κοινωνική συμμαχία, ή καλύτερα συνεννόηση, μεταξύ των άρχουσων τάξεων και των χωρικών. Οι ένοικοι των γαιών που ανήκαν προεπαναστατικά σε Οθωμανούς απέκτησαν την πλήρη κυριότητά τους, οι εθνικές γαίες δεν δημοπρατήθηκαν, τα πελατειακά δίκτυα λειτουργούσαν ως ένας υποτυπώδης βραχίονας κοινωνική πολιτικής, ενώ οι προεπαναστατικές ελίτ εντάχθηκαν στο κρατικό πλέγμα εξουσίας και αφομοιώθηκαν στην αστική τάξη. Τα παραπάνω ήταν αποτέλεσμα όχι της καλής διάθεσης που έδειχναν οι ελληνικές ελίτ στις υπάλληλες τάξεις, αλλά της ίδιας της φύσης της Ελληνικής Επανάστασης, η οποία αποτελούσε μια πραγματικά λαϊκή επανάσταση που το σύνολο των κατοίκων από όλες τις κοινωνικές ομάδες συμμετείχαν σε αυτήν.[17] Και εφόσον οι αγροτικοί πληθυσμοί είχαν συμμετάσχει ενεργά στον πόλεμο της ανεξαρτησίας, και μάλιστα αυτόνομα στο πλαίσιο ομάδων τοπικών πολέμαρχων και όχι ενός τακτικού στρατού, το κράτος δεν μπορούσε να τους αρνηθεί, έστω και εν μέρει, την ικανοποίηση των αιτημάτων τους.[18]

Συνοψίζοντας, θα υποστήριζα ότι η εξέγερση της Βανδέας και η εξέγερση της Μάνης αποτελούν παραδείγματα των επιλογών που είχαν οι αστικές τάξεις την επαύριο του θριάμβου τους: Είτε να αντιμετωπίσουν οποιαδήποτε απειλή προς την πλήρη κυριαρχία και τα συμφέροντά τους με κόστος κοινωνική αναταραχή και συγκρούσεις, είτε να έρθουν σε συνδιαλλαγή με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες μοιραζόμενες την εξουσία. Με κόστος την απώλεια της απόλυτης κυριαρχίας και την αστάθεια των θεσμών του αστικού κράτους θα κέρδιζαν την κοινωνική ειρήνη. Το ποιο από τα δύο είναι καλύτερο επαφίεται στην κρίση του καθενός.

---

[16] Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 102-107, 149-152.

[17] Πρβλ. την παρατήρηση του Hobsbawm ότι στην Ελλάδα «ο ατέρμονος πόλεμος των ποιμενικών φυλών και των ληστών- ηρώων απέναντι σε οποιαδήποτε αληθινή κυβέρνηση συγκεράστηκε με τις ιδέες του αστικού εθνικισμού και της Γαλλικής Επανάστασης…. μόνο στην Ελλάδα ένας ολάκερος λαός ξεσηκώθηκε ενάντια στον κατακτητή», *Η εποχή των Επαναστάσεων*, ό.,π., σ. 203.

[18] Ο Roberts αναφέρει ότι οι συντηρητικές άρχουσες τάξεις της Γαλλίας, είχαν μετεπαναστατικά το δίλλημα αν θα συμμαχούσαν με τους μεγαλοαστούς ή με τα λαϊκά στρώματα, προκειμένου να εδραιώσουν την εξουσία τους. Τελικά διάλεξαν το πρώτο. Roberts, ό.π., σ. 109-110.

Η Απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης μέσα από το έργο του Θεόδωρου Βρυζάκη και του Eugène Delacroix

Αθηνά Μ. Κυριακώδη

Από τα βάθη των χρόνων του ανθρωπίνου πολιτισμού, η τέχνη συμβαδίζει με την ιστορία. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, έργων τέχνης, παρουσιάζεται παραστατικά και ρεαλιστικά, με την προσπάθεια του καλλιτέχνη να δηλώσει το ιστορικό γίγνεσθαι. Η Ελληνική Επανάσταση κυμαίνεται στο ίδιο πλαίσιο, καθώς απεικονίζεται σε όλες τις μορφές της τέχνης, με διαφορετικούς τρόπους.

Η έναρξη της Επανάστασης σηματοδοτείται τον Μάρτιο του 1821,[1] όταν ο Πατριάρχης Παλαιός Πατρών Γερμανός ευλογεί τη σημαία στην Αγία Λαύρα και δίνει το έναυσμα της μάχης. Η έναρξη της Επανάστασης δεν λείπει από την εργογραφία του Θεόδωρου Βρυζάκη,[2] ο οποίος δημιουργεί μία έντονη παράσταση, δίνοντας έμφαση στο θρησκευτικό στοιχείο (εικ. 1). Οι βασικές μορφές που σηκώνουν τα χέρια, σα να ορκίζονται πίστη στη σημαία, σχηματίζουν έναν κύκλο, υπογραμμίζοντας την κεντρική σκηνή του μητροπολίτη που την ευλογεί.[3] Στο πίσω μέρος της σύνθεσης βρίσκεται ένα εικονοστάσι δυτικότροπης τεχνοτροπίας. Ο Βρυζάκης, λαμβάνοντας υπόψιν τα χρόνια μαθητείας και διαμονής στο Μόναχο, επηρεάζεται στα έργα του από τον δυτικό τρόπο ζωής.[4]

Μία από τις δυσχερέστερες μάχες της Επανάστασης πραγματοποιείται στο Μεσολόγγι, στη δυτική Στερεά Ελλάδα, η πολιορκία του οποίου συμβαίνει σε δύο χρόνους. Η πρώτη πολιορκία πραγματοποιείται το 1822, κατά την οποία ο τουρκικός στρατός ηττάται. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1825, ο τουρκικός στρατός επιστρέφει στη δυτική Στερεά και επιχειρεί μία εκ νέου μάχη εναντίον του Μεσολογγίου. Η επιθυμία της τουρκικής μεριάς είναι η κατάληψη της Δυτικής Στερεάς, ώστε να έχει τον έλεγχο ολόκληρης της χώρας.[5] Η δεύτερη εκστρατεία, σε αντίθεση με την πρώτη, γίνεται με οργανωμένο τρόπο, καθώς οι

---

[1] Για τα γεγονότα της Ελληνικής Επαναστάσεως βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα: Gutenberg 2016.

[2] Ο Θεόδωρος Βρυζάκης γεννιέται το 1814 στη Θήβα. Σε πολύ μικρή ηλικία χάνει τον πατέρα του, αγωνιστή της Επανάστασης. Αυτή η απώλεια, καθώς και το γενικότερο κλίμα της Επανάστασης ασκούν σημαντική επιρροή στην ενασχόλησή του με τα ιστορικά θέματα. Ο καλλιτέχνης σε νεαρή ηλικία μαθητεύει στο Σχολείο των Τεχνών, ενώ, το 1844 λαμβάνει υποτροφία για να συνεχίσει τις σπουδές του στο Μόναχο. Ο Βρυζάκης είναι ο πρώτος Έλληνας καλλιτέχνης, ο οποίος λαμβάνει υποτροφία για σπουδές στο εξωτερικό και συνεχίζει τις σπουδές του στην Ακαδημία του Μονάχου. Εκεί, στρέφεται προς την ιστορική αφήγηση και φιλοτεχνεί έργα, τα οποία απεικονίζουν το κλίμα και τις μάχες της Ελληνικής Επανάστασης. Μαρία Δ. Καγιαδάκη, *Τέχνη και θεσμοί. Καλλιτεχνικές υποτροφίες κατά τον 19ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2020, σ. 155-183.

[3] Νέλλη Μισιρλή, *Ελληνική Ζωγραφική 18ος – 19ος αιώνας*, Αθήνα: Αδάμ 1993, σ. 66.

[4] Για το συγκεκριμένο έργο αφορμή κατέστη η ελληνορθόδοξη εκκλησία του Μάντσεστερ, οι εικόνες της οποίας φέρουν αρκετές ομοιότητες με το έργο του καλλιτέχνη. *ό.π.*, σ. 64.

[5] Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντώνης Σταμούλης 2007, σ. 235.

Τούρκοι σε συνεργασία με τους Αιγυπτίους αποκόβουν την τροφοδοσία από στεριά και θάλασσα. Η έλλειψη φαγητού και οι αρρώστιες αναγκάζουν τους Έλληνες στην έξοδο, η οποία πραγματοποιείται τελικά τον Απρίλιο του 1826.

Η δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου διαρκεί συνολικά ένα έτος και ο αντίκτυπός της φαίνεται σε όλες τις εκφάνσεις του πολιτισμού. Ο ηρωισμός των Ελλήνων, οι οποίοι δέχονται να θυσιαστούν υπέρ της πατρίδος, εμψυχώνει στους υπόλοιπους επαναστάτες και λειτουργεί καταλυτικά για τη συνέχιση της Επανάστασης.[6] Εκτός τούτου, ενισχύει και τη φιλελληνική διάθεση της υπόλοιπης Ευρώπης. Σε μία περίοδο, κατά την οποία η Ευρώπη μαστίζεται από συνεχόμενες εξεγέρσεις και ένα γενικότερο πνεύμα ελευθερίας, η αυτοθυσία στο Μεσολόγγι μοιάζει ως μία λύση στις αδιεξόδους των επαναστατών.

Ο Θεόδωρος Βρυζάκης απεικονίζει τη στιγμή κατά την οποία οι πολιορκημένοι εξέρχονται από το φρούριο (εικ. 2). Πρόκειται για μία πολυπρόσωπη σκηνή,[7] στην οποία απεικονίζεται με παραστατικό τρόπο ο θάνατος. Η κεντρική σκηνή του έργου διαδραματίζεται πάνω σε μία γέφυρα. Πρόκειται για μία από τις γέφυρες τις οποίες χρησιμοποίησαν οι πολιορκημένοι για να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς.[8]

Τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα χωρίζονται σε δύο ομάδες, με τη βοήθεια του κενού που υπάρχει στο κέντρο. Στο αριστερό μέρος τοποθετούνται οι πολιορκημένοι, ενώ δεξιά βρίσκονται οι πολιορκητές. Οι δύο ομάδες έχουν σηκωμένα τα όπλα τους. Στο αριστερό μέρος, πίσω προσδιορίζεται και ο τόπος, το φρούριο στο Μεσολόγγι, τα τείχη του οποίου έχουν φθαρεί, εξαιτίας των βομβαρδισμών. Η σκηνή είναι χωρισμένη σε δύο μέρη.[9] Στο πρώτο, κάτω, έχουν τοποθετηθεί οι πεθαμένοι, άντρες και γυναίκες, δηλώνοντας τη συμμετοχή όλων των φύλων και όλων των ηλικιακών ομάδων στη μάχη για την ελευθερία. Εν συνεχεία, λίγο πιο πάνω, εκτυλίσσεται η κύρια σκηνή, δηλαδή η μάχη μεταξύ πολιορκητών και πολιορκημένων. Στο δεύτερο βρίσκεται ο ουράνιος κόσμος, απεικονισμένος σύμφωνα με τη δυτικότροπη τεχνοτροπία[10] στην κορυφή του οποίου απεικονίζεται ο Παντοκράτορας να ευλογεί τον αγώνα και τους αγωνιστές. Ακριβώς από κάτω του άγγελοι κρατούν κλαδιά δάφνης και περιμένουν να στεφανώσουν τους ηττημένους. Με αυτόν τον τρόπο απεικονίζεται η πίστη των Ελλήνων προς το Θείο και η άποψη ότι ο αγώνας τους ενισχύεται από Αυτό.

---

[6] Ο Διονύσιος Σολωμός, βρίσκεται στη Ζάκυνθο την περίοδο της πολιορκίας και εμπνέεται το ποίημα «*Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*» παρακολουθώντας τα γεγονότα από το νησί. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 353. Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας, επίσης, εμπνέεται το έργο «*Η Θυσία*» από τα γεγονότα της πρώτης πολιορκίας του Μεσολογγίου. *Στο ίδιο*, σ. 237.

[7] Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Η Ελληνική Τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα. Ζωγραφική – Γλυπτική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2005, σ. 85.

[8] Οι πολιορκημένοι χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες, η καθεμία από τις οποίες θα έβγαινε από ένα διαφορετικό σημείο του φρουρίου. Η πρώτη και η δεύτερη ομάδα χρησιμοποίησαν τις γέφυρες «Λουνέτα» και «Ρήγα», ενώ η τρίτη ομάδα χρησιμοποίησε τις γέφυρες «Μονταλαμπέρ» και «Στουρνάρη». Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 363.

[9] Παναγιώτης Πυρπυρής, *Μια Ανάγνωση της Εικονογραφίας του 1821, Αθήνα*, 2016, σ. 161.

[10] Ν. Μισιρλή, *Ελληνική Ζωγραφική 18ος – 19ος αιώνας*, ό.π., σ. 64.

Το αποτέλεσμα της εξόδου του Μεσολογγίου είναι η ηθική τόνωση του ελληνικού κράτους και η δημιουργία σεβασμού προς τον Αγώνα από την υπόλοιπη Ευρώπη. Ο φιλελληνισμός, ο οποίος έχει ήδη αναπτυχθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό καθ' όλη τη διάρκεια της προετοιμασίας της Επανάστασης αλλά και μετά την έκρηξή της, γνωρίζει ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη ύστερα από την ηρωική έξοδο. Η Ελλάδα, βέβαια, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, κατέχει σημαντική θέση στην ευρωπαϊκή τέχνη[11]. Στις αρχές του αιώνα, οι καλλιτέχνες στρέφονται στην αρχαία τέχνη, με την τέλεια απεικόνιση των μορφών και τα συμβολικά μηνύματα του ωραίου και της ομορφιάς. Με την έκρηξη της Επανάστασης, η ευρωπαϊκή τέχνη, στρέφεται ακόμη μία φορά προς την Ελλάδα και την απεικονίζει στην τέχνη. Ο Eugène Delacroix εμπνεύστηκε από τον αγώνα της Ελλάδος και τον απεικόνισε στις συνθέσεις του.[12]

Η θεματογραφία του είναι έντονα επηρεασμένη μεταξύ άλλων από τα πολιτικά γεγονότα της Γαλλίας και της Ελλάδος των αρχών του 19ου αιώνα. Η Ελληνική Επανάσταση, ειδικότερα, ασκεί ιδιαίτερη επιρροή στον καλλιτέχνη. Στο έργο «*Η Ελλάδα στα Ερείπια του Μεσολογγίου*» (εικ. 3), ο ζωγράφος απεικονίζει το τέλος και το αποτέλεσμα της εξόδου. Μία νεανική γυναικεία μορφή, σε μέγεθος μεγαλύτερο του φυσιολογικού, απεικονίζεται και καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του έργου. Στο δεύτερο μέρος της σύνθεσης, στην αριστερή μεριά βρίσκεται ένας εκ των εχθρών να υψώνει το λάβαρο της νίκης. Από την άλλη μεριά, γίνονται αντιληπτά τα κατεστραμμένα τείχη του Μεσολογγίου.[13] Εντύπωση δημιουργεί το γεγονός ότι σε πρώτο πλάνο, ακόμη πιο μπροστά από τη γυναικεία μορφή, διακρίνεται ένα νεκρό χέρι, το οποίο εξέχει από τα ερείπια. Πρόκειται για το χέρι ενός νεκρού Έλληνα αγωνιστή, ο οποίος χάνει τη ζωή του υπέρ της ελευθερίας, υπογραμμίζοντας την αίσθηση του θανάτου.

Ως αντίθεση στον θάνατο και στο απογοητευτικό κλίμα της σύνθεσης απεικονίζεται η γυναικεία μορφή, η οποία συμβολίζει την Ελλάδα και την Ελευθερία. Πρόκειται για μία έκρηξη αισιοδοξίας που έρχεται σε αντιδιαστολή με τα γεγονότα και το κλίμα της εποχής. Ο Delacroix φιλοτεχνεί το συγκεκριμένο έργο το 1826, αμέσως μετά την έξοδο του Μεσολογγίου και τη λύση της πολιορκίας, υπογραμμίζοντας την επίδραση που άσκησε η Επανάσταση στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Εκτός τούτου, βέβαια, φαίνεται πως η Ελληνική Επανάσταση ως αποτέλεσμα και συνέχεια της Γαλλικής, δρα καταλυτικά για τη συνέχιση της διεκδίκησης της

[11] Rene Huyghe, *Ο Ντελακρουά και η Ελλάς*, Αθήναι: Έκδοσις της Ιονικής και Λαϊκής Τραπέζης Ελλάδος 1971, σ. 16.

[12] Ο Eugene Delacroix γεννιέται το 1798 κοντά στο Παρίσι. Μαθητεύει στην Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού και θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του ρομαντικού κινήματος της τέχνης. Χρύσανθος Χρήστου, *Η Ευρωπαϊκή ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993, σ. 126.

[13] Ζιλμπέρτ Μαρτέν-Μερού - Άννα Καφέτση (επιμ.), *Ευγένιος Ντελακρουά: Η Ελλάδα πάνω στα ερείπια του Μεσολογγίου*. Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου 1985, σ. 10.

ελευθερίας και την αναζωπύρωση των Ευρωπαϊκών Επαναστάσεων στις δεκαετίες του 1830 και του 1840.[14]

Επιπροσθέτως, η στροφή του Delacroix στην απεικόνιση του Αγώνα της Ελλάδος, οφείλεται και στον θάνατο του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι, το 1824, κατά την πρώτη πολιορκία.[15] Ο Delacroix ανέκαθεν χρησιμοποιούσε τα ποιήματα του Λόρδου ως πηγή έμπνευσης των έργων του. Για το συγκεκριμένο έργο, έχει χρησιμοποιήσει, αρχικά, το ποίημα «*Η Νύφη της Αβύδου*» για την απεικόνιση του νεκρού χεριού.[16] Η χρήση της γυναικείας φιγούρας, επίσης, οφείλεται στον Λόρδο Βύρωνα.[17] Η έμπνευσή της οφείλεται στο ποίημα «*Γκιαούρ*», κατά το οποίο η Ελλάδα εμφανίζεται ως μία εξαπατημένη και πεθαμένη γυναίκα.[18] Η συγγένεια, βέβαια, του ποιήματος με το έργο, εντοπίζεται μόνο στην απεικόνιση της γυναικείας μορφής. Αντιθέτως, με το νόημα του ποιήματος, η Ελλάδα, στο έργο του Delacroix, απεικονίζεται ως μία θαρραλέα και δυναμική γυναίκα, η οποία εκπέμπει το αίσθημα της αισιοδοξίας. Μέσα από το συγκεκριμένο έργο φαίνεται η επιρροή που δέχτηκε ο καλλιτέχνης από τις λιθογραφίες της εποχής (εικ. 5), και συγκεκριμένα από την αναπαράσταση των γυναικών ως συμβολισμοί της Ελλάδος, ως θριαμβευτές.[19]

Εντύπωση δημιουργεί το γεγονός ότι η γυναίκα είναι γυμνόστηθη. Παρ' όλα αυτά, δεν εκπέμπει κανένα ερωτικό στοιχείο. Μία παρόμοια μορφή έχει χρησιμοποιηθεί στο έργο «*Η Ελευθερία οδηγεί το λαό*» (εικ. 6). Στο συγκεκριμένο έργο, όπως ακριβώς και στο έργο «*Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου*» η γυναίκεια μορφή πρωταγωνιστεί στη σύνθεση. Το γυμνόστηθο στοιχείο δεν εκπέμπει κανέναν ερωτισμό, αλλά ηρωισμό και δυναμικότητα. Το έργο «*Η Ελευθερία οδηγεί το λαό*», είναι μεταγενέστερο και φαίνεται πως ο καλλιτέχνης επηρεάζεται από το πρώτο έργο για τη φιλοτέχνηση του δεύτερου. Ο Roy Howard Brown τονίζει την απουσία του ερωτικού στοιχείο στα δύο έργα, αντιπαραθέτοντάς τα με τη γυναικεία μορφή του έργου «*ο Θάνατος του Σαρδανάπαλου*» (εικ. 7). Στο τελευταίο, οι γοφοί της γυναικείας μορφής

---

[14] Χρύσανθος Χρήστου – Θεμιστοκλής Διαννελίδης, «Εορτασμός της 25ης Μαρτίου. Η Επανάσταση του 1821 και η Ελληνική Τέχνη», στο *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* τ. 2, εν Αθήναις 1994, σ. 167.

[15] Σύμφωνα με την παράσταση του Θεόδωρου Βρυζάκη «*Η άφιξη του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι*» (εικ. 4), η άφιξη έγινε με πανηγυρικό τρόπο. Μέσα από έναν κυκλικό σχηματισμό των προσώπων, απεικονίζεται στο κέντρο της σύνθεσης ο Λόρδος Βύρων, σε στάση αγόρευσης, ενώ απέναντί του βρίσκεται ο επικεφαλής της ομάδας Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Η πανηγυρική ατμόσφαιρα και η ελπίδα δηλώνονται μέσα από τις πλούσιες θεατρικές κινήσεις των μορφών.

[16] Στο ημερολόγιό του ο καλλιτέχνης έχει εκφράσει τον ενθουσιασμό του για τη σκηνή κατά την οποία το σώμα του Σελίμ πλακώνεται από τα κύματα και το χέρι του είναι το μοναδικό σημείο το οποίο διακρίνεται. George Heard Hamilton, «Delacroix's Memorial to Byron», *The Burlington Magazine*, τ. 94, αρ. 594 (1952), σ. 258.

[17] Η γνωριμία του Delacroix με τα ποιήματα του Λόρδου Βύρωνα πραγματοποιήθηκε κατά το ταξίδι του στο Λονδίνο, ταξίδι το οποίο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην έμπνευση του καλλιτέχνη. Βέβαια, ο Delacroix ανέκαθεν έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη για την ποίηση και την τέχνη. Η γνωριμία του με επιφανείς λογοτέχνες της εποχής διατυπώθηκε σε όλη την καλλιτεχνική του σταδιοδρομία. Alberto Martini, *Ντελακρουά*, μτφρ. Α. Ανδρονίκου, Αθήναι: Μέλισσα 1972, σ. 28.

[18] G. H. Hamilton, *ό.π.*, σ. 257.

[19] Π. Πυρπυρής, *Μια Ανάγνωση της Εικονογραφίας του 1821*, ό.π., σ. 69-70.

έχουν συστραφεί, με αποτέλεσμα να τονίζονται και να εκπέμπουν το ερωτικό στοιχείο.[20] Η χρήση της δυναμικής γυναικείας μορφής, προέρχεται από μία «παράδοση» η οποία ξεκινάει στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και συνεχίζεται μέχρι και τις Επαναστάσεις του 1840. Η γυναικεία μορφή απεικονίζει την Ελευθερία, αρχικά, και αργότερα παίρνει τη μορφή της Δημοκρατίας, της Γαλλίας και της Ελλάδος. Μορφή που δανείζεται από τις αναπαραστάσεις τις αρχαίας Ελλάδος και Ρώμης[21] και συμβολίζει την ελευθερία, τη δύναμη και το ήθος, πρωταγωνιστεί καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα.

Συγκρίνοντας, το έργο του Delacroix με το αντίστοιχο έργο του Βρυζάκη, παρατηρείται, αρχικά, ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά έργα, ως προς την τεχνοτροπία και το ύφος τους. Παρ' όλα αυτά, αναφορικά με το συμβολικό τους περιεχόμενο και το νόημά τους, τα δύο έργα αποτελούν μία συνέχεια. Αναλυτικότερα, το έργο του Βρυζάκη προηγείται χρονικά και συμβολίζει την πράξη, δηλαδή την «έξοδο του Μεσολογγίου», ενώ το έργο του Delacroix ακολουθεί χρονικά και απεικονίζει το αποτέλεσμα της πράξης. Με αυτόν τον τρόπο παρουσιάζεται το επεισόδιο της πολιορκίας του Μεσολογγίου, από την έξοδο, και τελικά το αποτέλεσμα.

Το 1822, συμβαίνει ακόμη ένα συμβάν, το οποίο, όπως ακριβώς και η πολιορκία του Μεσολογγίου, αποτελεί σημαντικός αρωγός για την αναζωπύρωση του ήθους και της αισιοδοξίας των επαναστατών, καθώς, επίσης, ενισχύει τον φιλελληνισμό μέσα από τη συγκίνηση που προκαλεί στην Ευρώπη. Πρόκειται για την καταστροφή της Χίου, κατά την οποία οι Τούρκοι διαπράττουν επί τρεις μέρες εχθρότητες εναντίων των Ελλήνων. Αμέσως μετά την καταστροφή, δημιουργείται πνεύμα συγκίνησης και συμπαράστασης προς τους Έλληνες και την Ελληνική Επανάσταση. Πολλοί καλλιτέχνες, Έλληνες και Ευρωπαίοι εμπνέονται από το συγκεκριμένο επεισόδιο, το οποίο αποτυπώνουν με διάφορους τρόπους.

Το έργο του Delacroix (εικ. 8) είναι φιλοτεχνημένο το 1824, δύο χρόνια μετά την καταστροφή. Το έργο χωρίζεται σε δύο σκηνές. Στη δεξιά μεριά στην κορυφή έχει τοποθετηθεί ο εχθρός με το άλογό του σε στάση υπεροχής. Ακριβώς από κάτω, στη βάση έχουν τοποθετηθεί τα νεκρά σώματα Ελλήνων, καθώς και οι εναπομείναντες κατακτημένοι. Από την άλλη μεριά, έχει απεικονισθεί η ταλαιπωρία, η δυστυχία και ο πόνος των κατακτημένων. Ο ορίζοντας, ο οποίος καταλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος του πίνακα βρίσκεται για να δηλώσει την ύπαρξη κάποιας ελπίδας. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, η ελπίδα διακόπτεται από το κεφάλι του εχθρού, παραχωρώντας τη θέση της στον φόβο και τη δυστυχία.

Ακολουθώντας μία γραμμή από τα αριστερά προς τα δεξιά, παρατηρείται η κλιμάκωση της έντασης της σκηνής. Συγκεκριμένα, η αδράνεια και ταλαιπωρία στο αριστερό μέρος του έργου,

[20] Roy Howard Brown, «The Formation of Delacroix's Hero between 1822 and 1831», *The Art Bulletin*, τ. 66, αρ. 2 (1984), σ. 246.
[21] Maurice Agulhon - Pierre Bont, *Marianne. Les visages de la Republique*, Gallimard 1992, 15-17.

μετατρέπεται σε κίνηση στο πρόσωπο της γυναίκας που κοιτάζει στον ορίζονται και τελικά κορυφώνεται με την κίνηση της αιχμάλωτης γυναίκας και του αναβάτη. Ο Tom Prideaux δηλώνει τη συγγένεια και την επίδραση που άσκησε ο Antoine – Jean Gross στον Delacroix και συγκεκριμένα στις «*Σφαγές της Χίου*».[22] Στα έργα του Gross «*Η μάχη στο Αμπουκίρ*» (εικ. 9) και «*Η μάχη στις Πυραμίδες*» (εικ. 10), η σκηνή χωρίζεται σε δύο μέρη, ενώ στη μέση βρίσκεται σαν κεντρική μορφή ο Ναπολέων, να ενώνει τις δύο σκηνές. Η αποτύπωση του θανάτου και της εξαθλίωσης σε πρώτο πλάνο, όπως ακριβώς συμβαίνει και με το έργο του Delacroix, αποτελεί ακόμη έναν συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο καλλιτεχνών.

Ιδιαίτερη σημασία, παρουσιάζει ένα πρώιμο σχέδιο του καλλιτέχνη για το έργο (εικ. 11). Σύμφωνα με τον R. H. Brown, μέσα από το συγκεκριμένο σχέδιο ο Delacroix υπονοεί και το θρησκευτικό στοιχείο. Αναλυτικότερα, η νεκρή μορφή στο δεξιό μέρος του έργου, η οποία έχει πέσει πάνω στη γυναίκα του, φέρει τα χαρακτηριστικά του Χριστού. Μέσα από αυτήν την παρομοίωση, ο καλλιτέχνης τονίζει τον αγώνα του Χριστιανισμού έναντι του Μουσουλμανισμού.[23] Οι Έλληνες επαναστατούν για την ελευθερία τους και για την ελευθερία των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν απελευθερωτικό και θρησκευτικό αγώνα, για μία προσπάθεια επαναφοράς του χριστιανικού δόγματος. Όπως αποδεικνύουν και τα έργα του Βρυζάκη, η Ελλάδα ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με το θρησκευτικό στοιχείο. Στο έργο «*Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ευλογεί τη σημαία της Επανάστασης*» γίνεται φανερό πως ο Αγώνας δεν θα είχε επιτευχθεί εάν δεν είχε την ευλογία της εκκλησίας, ενώ, στην «*Έξοδο του Μεσολογγίου*», η ουράνια σφαίρα εμφανίζεται για να τιμήσει τους νεκρούς.[24]

Συνεπώς, στην παρούσα μελέτη παρουσιάζεται ο αντίκτυπος της Ελληνικής Επανάστασης στο επαναστατικό φρόνημα, μέσα από την πολιορκία του Μεσολογγίου και την καταστροφή της Χίου. Ο Θεόδωρος Βρυζάκης δημιουργεί έργα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μία εποχή κατά την οποία το ελληνικό κράτος αντιμετωπίζει σοβαρά πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Η ελληνική κοινωνία χρειάζεται να επιστρέψει στα χρόνια της Επανάστασης και να εμπνευστεί από τις θυσίες των ηρώων, προκειμένου να επανακτήσει την Ελευθερία τους. Για αυτόν τον λόγο, μάλιστα, η απεικόνιση των αγωνιστών δεν γίνεται με αληθοφανή τρόπο, αλλά με ηρωικό και εξιδανικευμένο. Από την άλλη μεριά, η επιλογή του Eugène Delacroix συμβάλλει

---

[22] Tom Prideaux, *The World of Delacroix 1798 – 1863,* Amsterdam 1972, σ. 28. Ο Antoine – Jean Gross ξεκίνησε ως νεοκλασικός καλλιτέχνης, μαθητεύοντας κοντά στον Jacque Louis David. Στη συνέχεια, όμως, πέρασε στη συναισθηματική απεικόνιση ιστορικών θεμάτων, πλησιάζοντας με αυτόν τον τρόπο τον ρομαντισμό. David Blayney Brown, *Ρομαντισμός*, μτφρ. Ιωάννα Βετσοπούλου, Αθήνα: Καστανιώτη 2004, σ. 427· Χρύσανθος Χρήστου, *Η ευρωπαϊκή ζωγραφική του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993, σ. 112-113.

[23] R. H. Brown, *ό.π.*, σ. 240.

[24] Στο έργο «*Έξοδος του Μεσολογγίου*» η τοποθέτηση της ουράνιας και θεϊκής σφαίρας στην ανώτερη ζώνη της σύνθεσης, υποδηλώνει την πεποίθηση των ανθρώπων ότι ο Παντοκράτορας αγωνιζόταν μαζί με τους πολιορκημένους. Χ. Χρήστου - Θ Διαννελίδης, «Εορτασμός της 25ης Μαρτίου. Η Επανάσταση του 1821 και η Ελληνική Τέχνη» *ό.π.*, σ. 185.

στην κατανόηση του αντικτύπου της Ελληνικής Επανάστασης στην Ευρώπη. Μέσα, από τις θαρραλέες πράξεις των Ελλήνων η Ευρώπη σέβεται την Επανάσταση. Ο Delacroix φιλοτεχνεί τα θέματά του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Όντας ένας από τους σημαντικότερους ρομαντικούς καλλιτέχνες δεν διστάζει να απεικονίσει τον θάνατο σε πρωταγωνιστικό ρόλο. Μολονότι, η χρονική περίοδος και το ύφος του Delacroix είναι αρκετά απομακρυσμένα από εκείνα του Βρυζάκη, η σύνδεση των δύο καλλιτεχνών γίνεται μέσα από την ίδια την Επανάσταση και το νόημά της. Τέλος, μέσω της εικονογραφικής τοποθέτησης των δύο καλλιτεχνών γίνεται αντιληπτή η επίδραση που άσκησε η Επανάσταση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, από την έναρξή της μέχρι και μισό αιώνα αργότερα.

Εικόνα 1: Θεόδωρος Βρυζάκης, Ο Παλαιών Πατρών ευλογεί τη Σημαία της Επανάστασης, 1865, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου.

Εικόνα 2: Θεόδωρος Βρυζάκης, Η Έξοδος του Μεσολογγίου, 1853, Εθνική Πινακοθήκη–Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου.

Εικόνα 3: Η Ελλάδα στα Ερείπια του Μεσολογγίου, 1826, Musée des Beaux-Arts de Bordeaux.

Εικόνα 4: Θεόδωρος Βρυζάκης, Η Υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι, 1861, λάδι σε μουσαμά, 155x213 εκ., Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου.

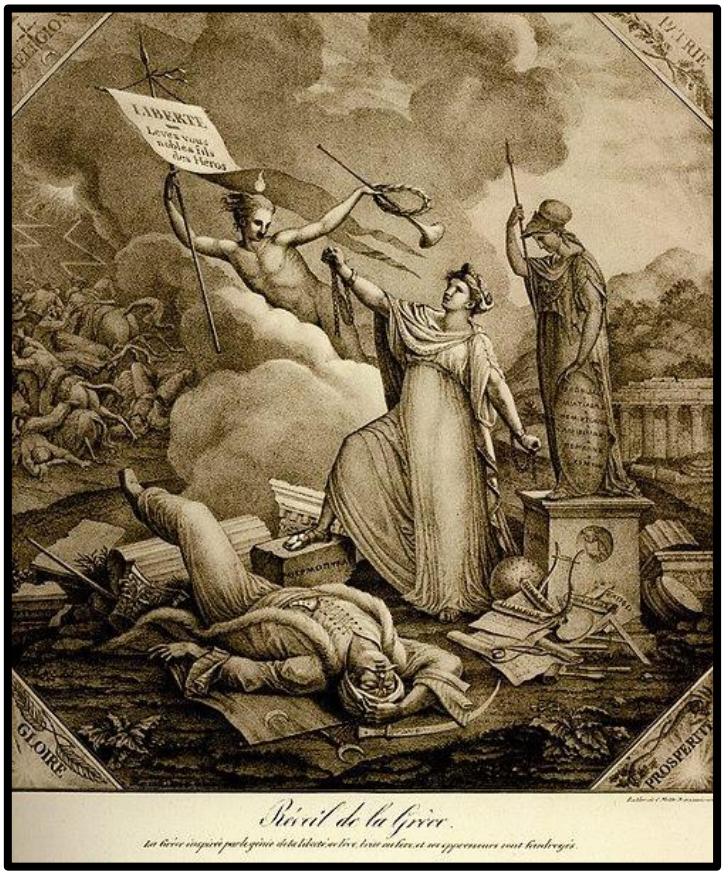

Εικόνα 5: Ans-René Ravaud, Η Αφύπνιση της Ελλάδος, 1822, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Εικόνα 6: Eugène Delacroix, Η Ελευθερία Οδηγεί το Λαό, 1830, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

Εικόνα 7: Eugène Delacroix, Ο Θάνατος του Σαρδανάπαλου, 1827, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

Εικόνα 8: Eugène Delacroix, Η Σφαγή της Χίου, 1824, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

Εικόνα 9: Jean–Antoine Gros, Η Μάχη του Αμπουκίρ, 1806, Βερσαλλίες.

Εικόνα 10: Jean–Antoine Gros, Η Μάχη στις Πυραμίδες το 1798, 1810.

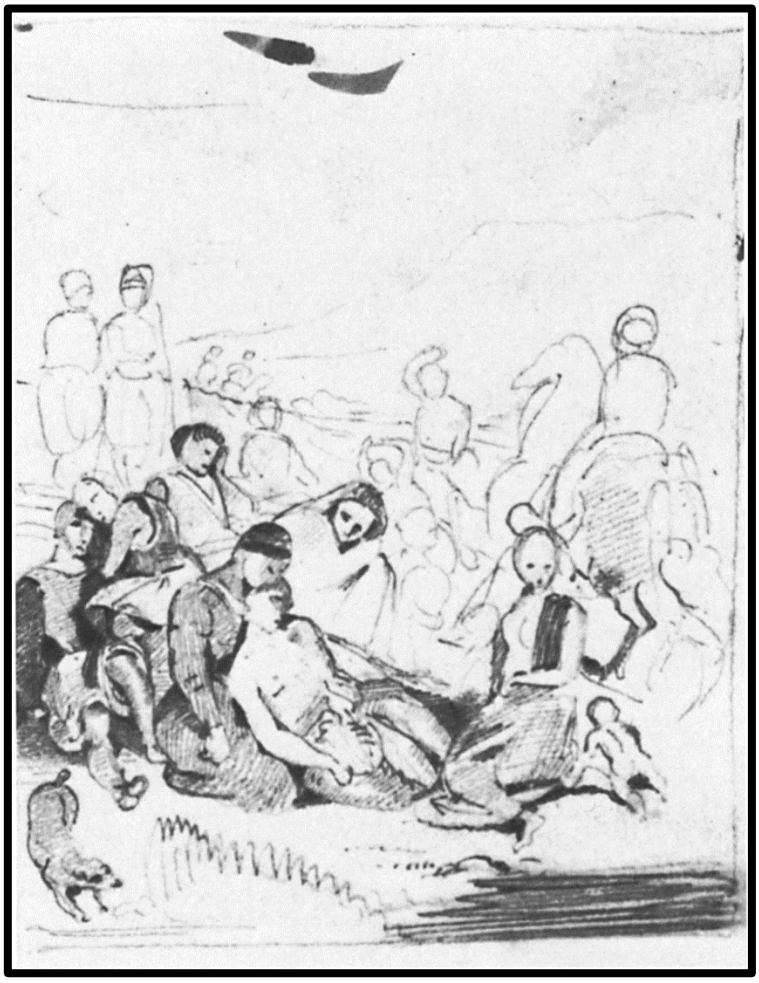

Εικόνα 11: Eugène Delacroix, Σφαγές της Χίου, σχέδιο, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

Η Επανάσταση του 1821 και ο Ριζοσπάστης του ’30

Κώστας Μεζίνης

Η ενασχόληση του ΚΚΕ με την Επανάσταση του 1821 καταγράφεται από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ίδρυσής του. Αιτία που ώθησε στην πραγματοποίηση αυτής της προσπάθειας, δεν ήταν μόνο και κυρίως η σημασία του ’21 και η ανάγκη ιδεολογικής διαπάλης με την αστική ιστοριογραφία. Αποφασιστικά επέδρασε και το γεγονός ότι η ανάλυση για τον χαρακτήρα της Επανάστασης του ’21, τις κινητήριες δυνάμεις της, τους στόχους και τα αποτελέσματά της, συνδεόταν με τη μελέτη της γέννησης και ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα, ως βάση για τη διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής του ΚΚΕ.

Την πρώτη έκδοση που εξέφρασε την ανάλυση του ΚΚΕ για την Επανάσταση του ’21, αποτέλεσε το 1924 η *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* με συγγραφέα τον Γιάνη Κορδάτο, πρώην διευθυντή του *Ριζοσπάστη* και μετέπειτα ΓΓ της Κεντρικής Επιτροπής του ΣΕΚΕ. Το βιβλίο αυτό, χρησιμοποιώντας την μεθοδολογία του ιστορικού υλισμού χαρακτηρίζει την Επανάσταση του ’21 ως εθνικό κίνημα της αναδυόμενης ελληνικής αστικής τάξης, η οποία είχε προοδευτικό ρόλο αγωνιζόμενη ενάντια στην Οθωμανική φεουδαρχία και τους Έλληνες κοτζαμπάσηδες.[1] Ωστόσο, μετά τη νίκη της η αστική τάξη μετεβλήθη σε αντιδραστική, συμβιβάστηκε με τους κοτζαμπάσηδες, διατήρησε άλυτο το αγροτικό ζήτημα, εκμεταλλευόταν πλέον τους εργαζόμενους και αναμειγνυόταν σε ιμπεριαλιστικούς πολέμους. Με βάση την ανάλυση αυτή, ο Κορδάτος καταλήγει στο ότι ο καπιταλισμός είχε περάσει πλέον σε αντιδραστικό στάδιο και επομένως καλούσε την εργατική τάξη στο να πρωτοστατήσει στην υπόθεση της κοινωνικής επανάστασης με στόχο μια κοινωνία στην οποία θα επικρατούσε η οικονομική ισότητα.[2]

Η προλεταριακή επανάσταση προτασσόταν την περίοδο εκείνη ως κεντρικός στόχος του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, κάτι που εκφράστηκε στο 5ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς το οποίο διεξήχθη στη Μόσχα το καλοκαίρι του 1924. Το Συνέδριο έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην μπολσεβικοποίηση των κομμάτων της ΚΔ και τη μετατροπή τους με βάση τις λενινιστικές αρχές σε «κόμματα νέου τύπου», ενώ σχετικά με την ακριβή σημασία του συνθήματος της «εργατοαγροτικής κυβέρνησης» το Συνέδριο κατέληξε στο ότι είναι η μετάφραση στη γλώσσα της επανάστασης του όρου της «δικτατορίας του προλεταριάτου».[3] Οι κατευθύνσεις αυτές υιοθετήθηκαν κατά το ίδιο έτος από το ΣΕΚΕ, το οποίο κατά το 3ο Έκτακτο Συνέδριό του αποφάσισε την μετατροπή του σε ένα μπολσεβίκικο κόμμα με την ονομασία

[1] Γιάνης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Γεώργιου Ι. Βασιλείου, 1924, σ.148.
[2] Γιάνης Κορδάτος, *ό.π.* , σ.167-168.
[3] *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, Α2, Αθήνα, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2018, σ.230-232.

Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδος (Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς). Το κόμμα αυτό, αποκτώντας ισχυρούς δεσμούς με τις εργατικές και αγροτικές μάζες θα τις οδηγούσε στον στόχο του εργατοαγροτικού κράτους, το οποίο θα είχε στα χέρια του την αγροτική γη, την βιομηχανία, τις τράπεζες και τις μεγάλες επιχειρήσεις.[4]

Στις αναλύσεις αυτές βασίστηκε κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του ’30 η αντίληψη του ΚΚΕ για την Επανάσταση του ’21, τον χαρακτήρα, τις κινητήριες κοινωνικές δυνάμεις και τα αποτελέσματά της. Τα παραπάνω αποτυπώθηκαν μέσα στον *Ριζοσπάστη* της εποχής κατά τις ημέρες των επετειακών εορτασμών της 25ης Μαρτίου. Από την αρθρογραφία της εφημερίδας τονίζεται ο πρωτοπόρος ρόλος που διαδραμάτισε στην Επανάσταση η ελληνική αστική τάξη, η οποία μέσα από την Φιλική Εταιρεία και υπό την επιρροή των ιδεών του Ρήγα Φεραίου προετοίμασε τον ξεσηκωμό και προσέλκυσε τους αγρότες στον αγώνα. Ωστόσο, σύμφωνα με την εφημερίδα, μετά τη νίκη της επανάστασης η αστική τάξη ξέχασε τα επαναστατικά της συνθήματα, συμβιβάστηκε με τους κοτζαμπάσηδες και το Πατριαρχείο και μετατράπηκε σε όργανο των Μεγάλων Δυνάμεων.[5] Υπό το πρίσμα αυτό, στον *Ριζοσπάστη* της εποχής δεν υπάρχουν αναφορές σε ηρωικά γεγονότα της Επανάστασης, ενώ αντίθετα τονίζονται αρνητικές πλευρές της όπως ήταν ο αντιδραστικός ρόλος του Πατριαρχείου[6] και τα δάνεια των Μεγάλων Δυνάμεων.[7] Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, οι συνέπειες του συμβιβασμού της αστικής τάξης μετά την Επανάσταση ήταν ορατές έναν αιώνα μετά, καθώς στην παρέκκλιση αυτή οφειλόταν η εκμετάλλευση που βίωνε η εργατική τάξη και η καταστολή με την οποία ερχόταν αντιμέτωπη. Έτσι, οι χωροφύλακες και οι φοροεισπράκτορες παρομοιάζονται με τους Οθωμανούς[8] τους οποίους σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* αντικατέστησαν, ενώ το φύλλο της 28ης Μαρτίου του 1930 συγκρίνει την «Νέα Πολιτική Διοίκησις» του Ρήγα Φεραίου με το αντικομμουνιστικό Ιδιώνυμο του 1929[9] έχοντας ως στόχο να αναδειχθεί η αντίφαση ανάμεσα στα οράματα της Επανάστασης και τη σύγχρονη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα.

Το παραπάνω πλαίσιο καθόρισε και την αντίληψη του *Ριζοσπάστη* για την Εκατονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και τις επετειακές εκδηλώσεις των επόμενων χρόνων διότι θεωρούταν πως αυτές αφορούσαν αποκλειστικά την αστική τάξη, καθώς η ανεξαρτησία και η απελευθέρωση επιτεύχθηκαν μόνο για αυτή. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, οι ελληνικές κυβερνήσεις επιχειρούσαν μέσω των εκδηλώσεων να αποπροσανατολίσουν τις μάζες από την αντιλαϊκή τους πολιτική, να δημιουργήσουν εθνικιστικά αντανακλαστικά και να προετοιμάσουν τον λαό ιδεολογικά για τη συμμετοχή του σε έναν πόλεμο ενάντια στη Σοβιετική

[4] *Στο ίδιο*, σ.241-242.
[5] «Το εικοσιένα και η ‘’εθνική’’ γιορτή», *Ριζοσπάστης*, 25/3/1932, σ.1.
[6] «Οι πατριάρχες και οι δεσποτάδες εχθροί της επανάστασης του 21!», *Ριζοσπάστης*, 30/3/1930, σ.1.
[7] *Ριζοσπάστης*, 26-27 Μαρτίου 1930.
[8] «Ο ζυγός τους», *Ριζοσπάστης*, 25/3/1930, σ.1.
[9] «Από το Σύνταγμα του Ρήγα στο Ιδιώνυμο», *Ριζοσπάστης*, 28/3/1930, σ.1.

Ένωση.[10]Λόγω της αντίληψης αυτής, από την εφημερίδα απουσιάζουν αναφορές σε κορυφαίες εκδηλώσεις της Εκατονταετηρίδας και αποδοκιμάζεται το εθνικιστικό περιεχόμενο των επετειακών εκδηλώσεων, καθώς και η παρουσία και δράση φασιστικών ομάδων σε αυτές.[11] Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω, ο *Ριζοσπάστης* προέβαλε την αδιαφορία και τις αποδοκιμασίες των εργαζόμενων και της νεολαίας απέναντι στις επετειακές εκδηλώσεις, ενώ την ίδια στιγμή οι κομμουνιστές διοργάνωναν αντιπολεμικές και αντιφασιστικές εκδηλώσεις.[12] Απέναντι στις επίσημες εκδηλώσεις της ελληνικής αστικής δημοκρατίας ο *Ριζοσπάστης* καλούσε σε σαμποτάζ και προβολή της προοπτικής μιας ελληνικής σοβιετικής δημοκρατίας.[13]

Τα παραπάνω γράφονταν σε μία περίοδο κατά την οποία είχαν ήδη γίνει σημαντικές τομές στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Συγκεκριμένα, από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβρη του 1928 διεξήχθη το 6ο Παγκόσμιο Συνέδριο της ΚΔ, η απόφαση του οποίου όριζε τη δικτατορία του προλεταριάτου ως τη μόνη μορφή που θα μπορούσε να έχει το κράτος κατά τη μετάβαση από την κεφαλαιοκρατική στην κομμουνιστική κοινωνία. Ωστόσο, η απόφαση όριζε τέσσερεις τύπους επαναστάσεων ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης κάθε χώρας, με την Ελλάδα να συγκαταλέγεται στις χώρες στις οποίες ο αστικοδημοκρατικός μετασχηματισμός δεν είχε ολοκληρωθεί καθώς διατηρούσε ακόμα μισοφεουδαρχικά υπολείμματα στην αγροτική της οικονομία. Σε μερικές από τις χώρες αυτές η σοσιαλιστική επανάσταση θα είχε να εκπληρώσει καθήκοντα αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα, ενώ σε άλλες ήταν αναγκαία μια αστικοδημοκρατική επανάσταση που θα μετατρεπόταν γρήγορα σε σοσιαλιστική.[14]

Το ΚΚΕ αφομοίωσε τις εκτιμήσεις αυτές σταδιακά, με τα πρώτα δείγματα της νέας του αντίληψης για τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού να αρχίζουν να φαίνονται από την ανάλυσή του σχετικά με την Επανάσταση του ’21. Έτσι, τον Νοέμβρη του 1933 δημοσιεύτηκε στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* άρθρο του διευθυντή της και στελέχους του ΚΚΕ, Γιάννη Ζεύγου με τίτλο «*Ο Γ.Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821*».Το άρθρο ασκούσε κριτική στην θέση του Κορδάτου για το ’21, καθώς ο Ζεύγος θεωρούσε ότι ο διαγραμμένος πλέον από το ΚΚΕ πρώην διευθυντής του *Ριζοσπάστη* μέσα από τα γραπτά του υπερεκτιμούσε τον ρόλο της αστικής τάξης στην Επανάσταση.[15] Αντίθετα, ο Ζεύγος εκτιμούσε ότι οι λαϊκές μάζες ήταν αυτές που αποτέλεσαν την πρωτοπορία της Επανάστασης διαμορφώνοντας το δημοκρατικό της περιεχόμενο[16] και παρασύροντας στον Αγώνα τις αντιδραστικές τάξεις, όπως θεωρούσε ο Ζεύγος τους κοτζαμπάσηδες και τους αστούς. Οι τάξεις αυτές ήταν που παίρνοντας

[10] «Συνεχίζονται οι εθνικιστικές γιορτές», *Ριζοσπάστης*, 3/4/1933, σ.6.
[11] «Εθνικιστικές επιδείξεις φασισμού και πολέμου», *Ριζοσπάστης*, 25/3/1933, σ.1.
[12] «Οι χθεσινές εθνικιστικές γιορτές προπαρασκευή του πολέμου και αντικομμουνιστική σταυροφορία», *Ριζοσπάστης,* 26/3/1933, σ.6.
[13] «Η Εκατονταετηρίς», *Ριζοσπάστης,* 18/3/1930, σ.1.
[14] *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, ό.π, σ.325-327.
[15] Γιάννης Ζεύγος, «Ο Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ.21(11/1933), σ.27.
[16] Στο ίδιο, σ.31.

τα ηνία της Επανάστασης, την παρέκκλιναν από τους δημοκρατικούς της σκοπούς συγκροτώντας ένα ολιγαρχικό κράτος, υποτελές στις Μεγάλες Δυνάμεις. Κατά συνέπεια, ο Ζεύγος καλούσε τις μάζες σε συμπόρευση με το ΚΚΕ προκειμένου να ολοκληρωθεί η αστικοδημοκρατική επανάσταση και να την περάσει στην προλεταριακή.[17]

Οι εκτιμήσεις αυτές υιοθετήθηκαν επίσημα από το ΚΚΕ τον Γενάρη του 1934, κατά την 6η Ολομέλεια του Κόμματος. Η απόφαση της Ολομέλειας σημείωνε ότι στην ελληνική αγροτική οικονομία υπήρχαν μισοφεουδαρχικά υπολείμματα τα οποία πίεζαν τους αγρότες, ενώ διαπίστωνε και την εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο. Σύμφωνα λοιπόν με την ανάλυση αυτή, το ΚΚΕ έθετε πλέον ως πολιτικό στόχο μια αστικοδημοκρατική επανάσταση υπό την πρωτοπορία της εργατικής τάξης και των μικρομεσαίων αγροτών, η οποία αφού εκπλήρωνε τα αστικοδημοκρατικά της καθήκοντα θα μετατρεπόταν γρήγορα σε σοσιαλιστική-κομμουνιστική.[18]

Η τομή της περιόδου 1933-1934 όσον αφορά την θέση του ΚΚΕ για την Επανάσταση του ’21, τον χαρακτήρα, τις κινητήριες δυνάμεις και τα αποτελέσματά της αποτυπώθηκε τα επόμενα χρόνια στον *Ριζοσπάστη* κατά τις ημέρες της επετείου. Σύμφωνα με την αρθρογραφία της εφημερίδας, ως αιτία της Επανάστασης θεωρούταν πλέον η πολύμορφη καταπίεση που δέχονταν οι λαϊκές μάζες από τους Οθωμανούς με αποτέλεσμα να αναπτύξουν μια εθνική συνείδηση. Ο Ρήγας Φεραίος και η Φιλική Εταιρεία συνεχίζουν να περιγράφονται ως αυτοί που προετοίμασαν ιδεολογικά και πολιτικά την Επανάσταση, ωστόσο οι μάζες των αγροτών, των τεχνιτών και των κλεφτών είναι αυτές που προσδιορίζονται πλέον ως η πρωτοπορία της. Ο αγώνας τους στρεφόταν ενάντια όχι μόνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ιερά Συμμαχία, αλλά και στο αντιδραστικό μπλοκ της Επανάστασης το οποίο αποτελούσαν οι κοτζαμπάσηδες, η Εκκλησία, αλλά και οι μεγαλοαστοί τους οποίους ο *Ριζοσπάστης* παρομοίαζε με τους μπέηδες της Οθωμανικής διοίκησης. Ως αποτέλεσμα της νίκης της συμμαχίας αυτής, συγκροτήθηκε σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* ένα αστοτσιφλικάδικο κράτος, υποτελές στις Μ.Δυνάμεις. Οι συνέπειες της παρέκκλισης της Επανάστασης από τους δημοκρατικούς της σκοπούς ήταν εμφανείς 115 χρόνια μετά, καθώς σε αυτή αποδίδονταν η πολιτική ανελευθερία, η ανεργία, η οικονομική κρίση, η εμπλοκή της Ελλάδας σε πολεμικούς σχεδιασμούς και άλλα σύγχρονα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα. Κατά συνέπεια, μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας προβαλλόταν η ανάγκη λύσης του αστικοδημοκρατικού και του αγροτικού ζητήματος μέσω μιας λαοκρατικής-δημοκρατικής επανάστασης υπό την πρωτοπορία της εργατικής τάξης την οποία ο *Ριζοσπάστης* χαρακτήριζε ως κληρονόμο του ’21.[19]

---

[17] Στο ίδιο, σ.34.
[18] *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, ό.π, σ.412.
[19] «1821-1936», *Ριζοσπάστης*, 25/3/1936, σ.1.

Η αντίληψη αυτή, οδήγησε και στην μετατόπιση του *Ριζοσπάστη* ως προς τις πλευρές της Επανάστασης που αναδείκνυε στις σελίδες του κατά τις μέρες της επετείου. Σε αυτές περιγράφονται τα δεινοπαθήματα των αγροτών της Πελοποννήσου και η ηρωική δράση που ανέπτυξαν μαζί με τους ναύτες και τους κλεφταρματολούς κατά την Επανάσταση[20], ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις μορφές του Κολοκοτρώνη, του Κανάρη, του Αθανάσιου Διάκου και του Παπαφλέσσα.[21] Στην αρθρογραφία της εφημερίδας εξιστορούνται επίσης σημαντικές στιγμές της Επανάστασης, όπως είναι η έξοδος του Μεσολογγίου[22] και η μάχη στο Μανιάκι[23], ενώ από την άλλη πλευρά στηλιτεύεται ο υπονομευτικός ρόλος των εμπόρων, των κοτζαμπάσηδων και των Μεγάλων Δυνάμεων.[24]

Η μετατόπιση της θέσης του ΚΚΕ για την Επανάσταση του ’21 άλλαξε και την αντίληψη του Κόμματος για την επέτειο της 25ης Μαρτίου, καθώς δεν την αντιλαμβανόταν πλέον ως κάτι που αφορούσε αποκλειστικά την αστική τάξη. Αντίθετα, οι κομμουνιστές υποστήριζαν ότι η κληρονομιά του ’21 ανήκε στις λαϊκές μάζες και επομένως η αστική τάξη και οι ελληνικές κυβερνήσεις την καπηλεύονταν διαστρεβλώνοντας το περιεχόμενό του και προβάλλοντας μέσα από τους εορτασμούς εθνικιστικά μηνύματα. Έτσι, μέσα από τον *Ριζοσπάστη* επιχειρούταν η αντιπαράθεση με τα μηνύματα των επίσημων εορτασμών, αναδεικνύοντας παράλληλα το αριστερό περιεχόμενο της επετείου και συνδέοντάς την με τους σύγχρονους κοινωνικούς αγώνες. Για τον λόγο αυτό, προβάλλονται κατά τις ημέρες της επετείου εικόνες όπως είναι η παρέλαση προοδευτικών φοιτητών με τη φωτογραφία του Ρήγα Φεραίου στα χέρια και το συλλαλητήριο που διεξήχθη στον Πειραιά κατά την 25η Μαρτίου του 1936 το οποίο ο Ριζοσπάστης παραλλήλιζε με τις μάχες των Δερβενακίων και του Μανιακίου.[25]

Συνοψίζοντας, στον *Ριζοσπάστη* της δεκαετίας του’30 εκφράστηκε κατά τις ημέρες των επετειακών εορτασμών της 25ης Μαρτίου η αντίληψη του ΚΚΕ για την Επανάσταση του ’21, τον χαρακτήρα και τα αποτελέσματά της. Η θέση του αυτή βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την ανάλυση των κομμουνιστών για τον σύγχρονο χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και κατ’ επέκταση την πολιτική τους στρατηγική, ενώ σημαντική επιρροή στα παραπάνω ασκούσαν και οι ιδεολογικές κατευθύνσεις της ΚΔ. Έτσι, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του ’30 επικρατούσε ακόμα η θέση του Κορδάτου περί αστικής επανάστασης με αποτέλεσμα το ’21 και η επέτειός του να περιγράφονται από τον *Ριζοσπάστη* ως κάτι αδιάφορο για την εργατική τάξη και τους κομμουνιστές. Ακόμη, προβάλλονται από την εφημερίδα αρνητικές πλευρές της Επανάστασης, όπως η παρέκκλιση της αστικής τάξης από τους δημοκρατικούς της σκοπούς, η

[20] «Οι αγρότες του Μωρηά πριν το 1821», *στο ίδιο*, σ.4.
[21] «Ματωμένα ράσα», *Ριζοσπάστης*, 1/1/1935, σ.9.
[22] «Μεσολόγγι», *Ριζοσπάστης*, 5/4/1936, σ.2.
[23] «Καινούργια Δερβενάκια», *Ριζοσπάστης*, 26/3/1936, σ.2.
[24] «Το 1821 και οι ξένες δυνάμεις», *Ριζοσπάστης*, 25/3/1936, σ.4.
[25] «Καινούργια Δερβενάκια», *Στο ίδιο*.

οποία θεωρούταν αιτία των σύγχρονων κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων. Η υιοθέτηση των εκτιμήσεων τις οποίες είχε κάνει η ΚΔ τα προηγούμενα χρόνια για τον ελληνικό καπιταλισμό μετέβαλε το παραπάνω πλαίσιο, κάτι που αποτυπώθηκε στον *Ριζοσπάστη* της διετίας 1935-1936. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η Επανάσταση ήταν έργο των λαϊκών μαζών των οποίων τα κατορθώματα εξυμνούνται μέσα από την αρθρογραφία των επετειακών ημερών. Αντίθετα, η αστική τάξη συγκαταλέγεται μαζί με τους κοτζαμπάσηδες στις αντιδραστικές δυνάμεις, οι οποίες καπηλεύτηκαν την Επανάσταση και κατέστησαν την Ελλάδα ένα αστοτσιφλικάδικο κράτος, υποτελές στις Μ.Δυνάμεις, γεγονός το οποίο διαμόρφωνε την κοινωνικοπολιτική κατάσταση 115 χρόνια μετά. Επομένως, το ΚΚΕ και κατ' επέκταση ο *Ριζοσπάστης* θεωρούσαν πλέον ότι η επέτειος και οι εορτασμοί της αφορούσαν πρωτίστως την εργατική τάξη και τους κομμουνιστές, προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό την ανάγκη ολοκλήρωσης της αστικοδημοκρατικής επανάστασης μέσω ενός νέου '21.

Η Ρουμανική Επανάσταση στην Οθόνη: προβολή μιας επανάστασης από το 1989 έως το Ρουμανικό Νέο Κύμα

Βασίλης Καραμπούλας

Εισαγωγή

Από το 1989 έως και σήμερα την βιβλιογραφία έχουν απασχολήσει πολυδαίδαλα θέματα που αφορούν το 1989 . Ο Philipp Ther τοποθετεί στον τίτλο της έρευνας του το έτος 1989,[1] ενώ και ειδικές μελέτες ανά περίπτωση προσπαθούν να θίξουν ζητήματα που αφορούν τις ιδιομορφίες κάθε περίπτωσης. Η αναζήτηση πρωταγωνιστών και αιτιών σχετικά με τις συχνά αναφερόμενες στην βιβλιογραφία ως «επαναστάσεις του 1989» αποτελούν πυρήνα αρκετών ερευνών και αποτυπώνουν τον πλουραλισμό των μελετητών και των απόψεων τους.[2]

Η Ρουμανία αποτελεί μοναδική περίπτωση καθώς οι μαζικές διαδηλώσεις έλαβαν αιματηρό χαρακτήρα.[3] Ακριβώς λόγω του ιδιόμορφου χαρακτήρα του καθεστώτος του Τσαουσέσκου, ο R. A. Hall την τοποθετεί στο επίκεντρο των θεωριών συλλογικής δράσης και επανάστασης.[4] Ωστόσο οι εξεγερμένοι δεν αυτοαποκαλούνταν επαναστάτες εξ' αρχής. Όπως παρατηρεί ο Philipp Ther, ο όρος είχε αποκτήσει αρνητική χροιά και ενείχε κινδύνους. Μόνο αφ' ότου η ήττα των κομμουνιστών στην εξουσία ήταν ορατή άρχισε να χρησιμοποιείται μαζικότερα.[5] Στη ρουμανική περίπτωση μάλιστα, η χρήση του όρου συνδέθηκε άμεσα με την τηλεόραση[6] και το ρόλο της κατά τη Ρουμανική μετάβαση του 1989.

Πυρήνας της έρευνας μου θα υπάρξει η αποτύπωση των γεγονότων του 1989 στη Ρουμανία σε διαφορετικές στιγμές και με διαφορετικό τρόπο από το 1989 έως και τις αρχές του 21ου αι.

---

[1] Βλ. Philipp Ther, *Europe Since 1989: A History*, 2016, Princeton: Princeton University Press.

[2] Ενδεικτικά βλ. Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague*, 1990, Michigan: Granta Books. Stephen Kotkin & Jan Tomasz Gross, *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*, 2009, Νέα Υόρκη: The Random House Publishing Group. James Krapfl, Revolution with a Human Face: Politics, Culture, and Community in Czechoslovakia, 1989–1992, 2013, Νέα Υόρκη: Cornell University Press.

[3] Richard Andrew Hall, «Theories of Collective Action and Revolution: Evidence from the Romanian Transition of December 1989», *Europe-Asia Studies*, 52/6 (2000), σ. 1069.

[4] Στο ίδιο. 1070.

[5] P. Ther, *ό.π.*, σ. 49.

[6] Dana Mustata, «"The Revolution Has Been Televised …". Television as Historical Agent in the Romanian Revolution», *Journal of Modern European History / Zeitschrift Für Moderne Europäische Geschichte / Revue D'histoire Européenne Contemporaine*, 10/1 (2012), σ. 80.

Από τον Δρόμο στην Τηλεόραση: η «Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση

Τις αντικαθεστωτικές διαδηλώσεις ορίζουν τόσο ο περιφερειακός τους χαρακτήρας, με την Τιμισοάρα (Timișoara) να αποτελεί αφετηρία τους,[7] όσο και η φαινομενικά συνηθισμένη μετατόπιση ενός πάστορα, του László Tőkés στις 15 Δεκεμβρίου του 1989.[8] Στις 17 Δεκεμβρίου ο László Tőkés μετατοπίστηκε βίαια από τον στρατό και την *Securitate* -την μυστική αστυνομία της Ρουμανίας. Στις διαδηλώσεις εκείνης της μέρας η επέμβαση του στρατού οδήγησε σε σχεδόν 100 θανάτους. Τις επόμενες μέρες οι κινητοποιήσεις κορυφώθηκαν, φτάνοντας τις 100.000 στις 20 Δεκεμβρίου.[9]

Ο Τσαουσέσκου καταδίκασε στις 20 Δεκεμβρίου τα γεγονότα στην Τιμισοάρα, καταγγέλλοντας τα ως «ενέργειες ξένων κατασκόπων» και καλώντας σε συγκέντρωση υπέρ του καθεστώτος του την ακόλουθη μέρα.[10] Οι διαδηλώσεις που θα ξεσπάσουν την ίδια μέρα, θα συνεχιστούν και στις 22 Δεκεμβρίου, με τον Τσαουσέσκου να διαφεύγει από την πρωτεύουσα με ελικόπτερο.[11] Ο κρατικός σταθμός της ραδιοτηλεόρασης θα πέσει στα χέρια των εξεγερμένων ενώ η ανακοίνωση της αιχμαλωσίας του Τσαουσέσκου θα γίνει ζωντανά από τον Teodor Brateş το απόγευμα της ίδιας μέρας.[12] Η ζωντανή μετάδοση θα χαρακτηριστεί ως η *«Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση* (The Romanian Live Revolution) από τους ίδιους τους υπεύθυνους της τηλεόρασης.[13] Από τους δρόμους οι εξελίξεις θα περάσουν στην τηλεόραση, διαμορφώνοντας την εικόνα των συγχρόνων της για αυτές.

Κατά το διάστημα από τις 22 Δεκεμβρίου έως και την εκτέλεση του Τσαουσέσκου στις 25 Δεκεμβρίου, ο στρατός θα βγει στους δρόμους ενώ και οι ίδιοι οι πολίτες θα λάβουν πυροβόλα όπλα για να υπερασπιστούν την επανάσταση. Οι έρευνες καταλήγουν πως κατά το διάστημα αυτό προέκυψαν 942 νεκροί και 2245 τραυματίες. Το εμπόλεμο κλίμα θα τερματιστεί απότομα στις 27 Δεκεμβρίου, αφότου είχε μειωθεί σημαντικά μετά την εκτέλεση του Τσαουσέσκου. Τρεις κυρίαρχες αφηγήσεις θα επικρατήσουν μετά τη λεγόμενη *«Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση*.[14] Ποιος ήταν όμως ο ρόλος της τηλεόρασης κατά το διάστημα αυτό;

Η Dana Mustata αναλύει τη δυναμική της τηλεόρασης ως φορέα ιστορικής αλλαγής πάνω σε τρεις άξονες. Ο «εντοπισμός» (localisation), ο «εγκλιματισμός» (naturalisation) και η «διαμορφοποίηση» (figuration) αποτελούν για τη Mustata τα χαρακτηριστικά της τηλεόρασης.[15]

---

[7] P. Ther, *ό.π.*, σ. 57.
[8] R. A. Hall, ό.π., σ. 1076-77.
[9] Στο ίδιο, σ. 1082-3.
[10] Στο ίδιο, σ. 1079-80.
[11] D. Mustata, ό.π., σ. 80.
[12] R. A. Hall, ό.π., σ. 1086.
[13] D. Mustata, ό.π, σ. 91.
[14] Για τις αφηγήσεις που επικράτησαν βλ.: Raluca Grosescu & Raluca Ursachi, «The Romanian Revolution in Court: What Narratives about 1989?», στο Vladimir Tismaneanu and Iacob Bogdan (επίμ.) *Remembrance, History, and Justice: Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies*, Βουδαπέστη: New York: Central European University Press, 2015, σ. 262-3.
[15] D. Mustata, ό.π., σ. 80-81.

Οι δύο πρώτοι άξονες αναλύουν τις δυναμικές της τηλεόρασης, ενώ ο τρίτος επικεντρώνεται στη δυνατότητα της να διαπλάθει και να διαμορφώνει πραγματικότητες και κατά επέκταση την ίδια την εικόνα της επανάστασης.[16]

Από την πρώτη εμφάνιση του Teodor Brateş, η έμφαση δίνεται στον επαναστατικό χαρακτήρα των γεγονότων. Ο χαρακτηρισμός *«Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση* θα χρησιμοποιηθεί για να τα περιγράψει, ενώ θα εμφανιστούν και οι κύριοι πρωταγωνιστές. Ο Teodor Brateş θα αναλάβει την ενημέρωση προσλαμβάνοντας το ρόλο της «φωνής» του λαού, ενώ θα εισάγει και τις δυνάμεις που συγκρούονται. Στο πρόσωπο του Ion Iliescu, ο Teodor Brateş θα παρουσιάσει έναν άνθρωπο με επαναστατικό και πατριωτικό υπόβαθρο. Στον αντικρουόμενο πόλο θα εμφανιστούν οι τρομοκράτες, οι τελευταίοι υπερασπιστές του Τσαουσέσκου. Η διαμόρφωση «πρωταγωνιστών» μέσω της τηλεόρασης αποτελεί για την Mustata τη «διαμορφοποίηση».[17] Η επανάσταση θα αποκτήσει τους βασικούς της χαρακτήρες ενώ το στούντιο 4 -στο οποίο θα προβάλλονται και τα γεγονότα- στο Βουκουρέστι θα αποτελέσει το επίκεντρο της.[18]

Ο Απρόσωπος Εξεγερμένος: βλέποντας μέσα από Τα Βιντεογράμματα μιας Επανάστασης

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 εμφανίστηκαν τα πρώτα ντοκιμαντέρ που ανέλαβαν το έργο της αναπαράστασης της Ρουμανικής Επανάστασης. Η αρχική «ζωντανή» μετάδοση που είχε αναλάβει την παρουσίαση των γεγονότων, γρήγορα αμφισβητήθηκε. Από τη λήξη της *«Ζωντανής» Ρουμανικής Επανάστασης*, η γνησιότητα του υλικού βρέθηκε στο επίκεντρο των συζητήσεων. Τα νέα δεδομένα -όπως η αναθεώρηση των νεκρών στην Τιμισοάρα από περίπου 8000 σε λιγότερο από 800 καθώς και οι μαρτυρίες γιατρών που παραδέχονταν την προβολή πτωμάτων από τα κοντινά νοσοκομεία ως νεκρούς επαναστάτες-[19] πυροδότησαν τις συζητήσεις σχετικά με την αξιοπιστία του μέσου.

Ο Andrei Ujica, κάτοικος της Γερμανίας από το 1981, αναμείχθηκε με αυτές τις συζητήσεις. Ο ίδιος, σε συνεργασία με τον Γερμανό Harun Ferocki, θα συνθέσουν ένα από τα γνωστότερα ντοκιμαντέρ της περιόδου, *τα Βιντογράμματα μιας Επανάστασης* (Videogramme

[16] Ο «εντοπισμός» επικεντρώνεται στην μεταφορά του «ιδιωτικού» επαναστατικού κλίματος που διαμορφώθηκε από την τηλεόραση κατά τη δεκαετία του 1980 και το οποίο μετατράπηκε σε «συλλογικό» όταν ο Τσαούσεσκου γνωστοποίησε τα γεγονότα μέσω της τηλεόρασης. Αντίστοιχα ο «εγκλιματισμός» της τηλεόρασης εστιάζει στη δύναμη του μέσου να γίνεται αντιληπτό ως «φυσικό» από τους τηλεθεατές του ενώ παράλληλα οι αναπαραστάσεις του γίνονται αποδεκτές ως φορείς αλλαγής χωρίς να αποκαλύπτονται οι πραγματικές δυναμικές της αλλαγής αυτής.
[17] D. Mustata, ό.π. ,σ. 91.
[18] Στο ίδιο σ. 80.
[19] Eva Kernbauer, «Establishing Belief: Harun Farocki and Andrei Ujica, 'Videograms of a Revolution.'», *Grey Room*, 41 (2010), σ. 74.

einer Revolution) του 1992.[20] Το εν λόγω ντοκιμαντέρ θα συνταχθεί αποκλειστικά από τμήματα βιντεοσκοπημένου υλικού και θα έρθει να ενταχθεί στη συζήτηση περί Ρουμανικής Επανάστασης.

Παρακολουθώντας το ντοκιμαντέρ γίνεται εμφανής η κομβική θέση της κάμερας. Από το πρώτο πλάνο με τη μαρτυρία της τραυματισμένης επαναστάτριας (εικόνα 1) έως και το τέλος του με τη δίκη του Τσαουσέσκου (εικόνα 2), το ντοκιμαντέρ αποτελεί ένα μεγάλο κολλάζ βιντεοσκοπημένου πρωτογενούς υλικού. Ο φορέας της δράσης δεν είναι το άτομο, αλλά η κάμερα. Οι πρωταγωνιστές είναι ανώνυμοι με τα πλάνα να καθορίζουν την ιδιότητα τους. Όπως παρατηρεί και ο Constantin Parvulescu, πρωταγωνιστής και φορέας της δράσης είναι η ερασιτεχνική κάμερα, ενώ ανταγωνιστής της είναι η κρατική. Η πρώτη επικοινωνεί και συμμετέχει στις εξελίξεις, ενώ η δεύτερη προσπαθεί να ελέγξει την αναπαράσταση τους.[21]

Αντίστοιχα η Eva Kernbauer σχολιάζει τις ιδιομορφίες της ερασιτεχνικής κάμερας. Η κάμερα αυτή δε διαμορφώνει την ιστορία, πρόκειται για μάρτυρες που βιώνουν τις εξελίξεις και επικοινωνούν μαζί τους.[22] Η κάμερα-επαναστάτης αρχικά παρακολουθεί από μακριά τα γεγονότα, αποφεύγοντας τον κίνδυνο (εικόνα 3). Η ερασιτεχνική κάμερα αποτελεί την «υλική» κάμερα, που βιώνει τις εξελίξεις. Σταδιακά μόνο καταφέρνει να τα πλησιάσει και εν τέλει να αναλάβει ενεργητικό ρόλο.[23] Ενδιαφέρον είναι πως το ίδιο μοτίβο συναντάμε και σε ένα αντίστοιχο ντοκιμαντέρ της ίδιας περιόδου. Όπως και στα *Βιντεογράμμματα*, έτσι και το *Τιμισοάρα: Δεκέμβριος του 1989* (Timișoara, decembrie 1989) του Ρουμάνου σκηνοθέτη Bose O. Pastina εστιάζει στον απρόσωπο εξεγερμένο που εκφράζεται μέσω του ερασιτεχνικού πλάνου, με κριτικές του ντοκιμαντέρ να εστιάζουν στην έλλειψη πρωταγωνιστών.[24]

[20] Στο ίδιο, σ. 75.
[21] Constantin Parvulescu, «Embodied histories. Harun Farocki and Andrei Ujică's Videograms of a Revolution and Ovidiu Bose Pastina's Timisoara—December 1989 and the uses of the independent camera», *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, 17/3 (2013), σ. 359-60.
[22] E. Kernbauer, ό.π., σ. 80.
[23] C. Parvulescu, ό.π., σ. 360.
[24] Στο ίδιο, σ. 354 & 369-70.

Εικόνα 1. Η Τραυματισμένη Επαναστάτρια

Αν η οπτική του εξεγερμένου αποτελεί τον πρώτο πόλο στα *Βιντεογράμματα*, εξίσου σημαντικός είναι και ο αντίθετος του. Η ανταγωνιστική κρατική κάμερα δεν περιορίζεται στην προπαγανδιστική τηλεόραση που προβάλει τον Τσαουσέσκου. Αν και εισάγεται με τα πλάνα της ομιλίας του Τσαουσέσκου στην αρχή του ντοκιμαντέρ (εικόνα 4), τα χαρακτηριστικά της τα συναντάμε και στο τέλος του. Η κρατική κάμερα παρουσιάζεται απόλυτη, ένα μέσο που παράγει ιστορία αλλά είναι έξω από αυτή, χωρίς υλική υπόσταση. Η εικόνα της είναι σταθερή και καθαρή, ικανή να διαμορφώσει αυτό που προβάλει. Αν και η «ανταγωνιστική» κάμερα παραμερίζεται από τις ερασιτεχνικές που κατακλύζουν τους δρόμους, σύντομα επιστρέφει με τα ίδια χαρακτηριστικά αλλά με νέο πρόσωπο.

Εικόνα 2. Η δίκη του ζεύγους Τσαουσέσκου

Εικόνα 3. Η απομακρυσμένη «ματιά» της κάμερας

Το στούντιο 4 το οποίο θα προβάλει τη *«Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση* γίνεται το νέο επίκεντρο των γεγονότων. Η εικόνα του είναι σταθερή και διαμορφώνει τους πρωταγωνιστές και τους ανταγωνιστές του, ορίζοντας την εκτέλεση του Τσαουσέσκου ως την αυλαία της επανάστασης.[25]

Το κεντρικό ζήτημα που θέτει το ντοκιμαντέρ δεν είναι η αυθεντικότητα του υλικού, αλλά η σχέση γεγονότος και πλάνου[26]. Αυτήν η σχέση γίνεται αντιληπτή από το δίπολο της επαγγελματικής κάμερας, η οποία εκπροσωπεί την κρατική κάμερα με την ικανότητα της να διαμορφώνει αυτά που προβάλει, έναντι της ερασιτεχνικής που συνδέεται με τον ανώνυμο εξεγερμένο και επικοινωνεί με τα γεγονότα. Παρά την αποσπασματικότητα της, η ερασιτεχνική κάμερα αναδεικνύει τη φύση της επανάστασης ως μια σειρά γεγονότων που διαδραματίζονται και εκτός κάμερας, με τη τάση να διαφεύγουν της προσοχής όσων τα παρακολουθούν (εικόνα 2).

[25] Στο ίδιο σ. 360-1 & 366-8.
[26] E. Kernbauer, ό.π., σ. 83.

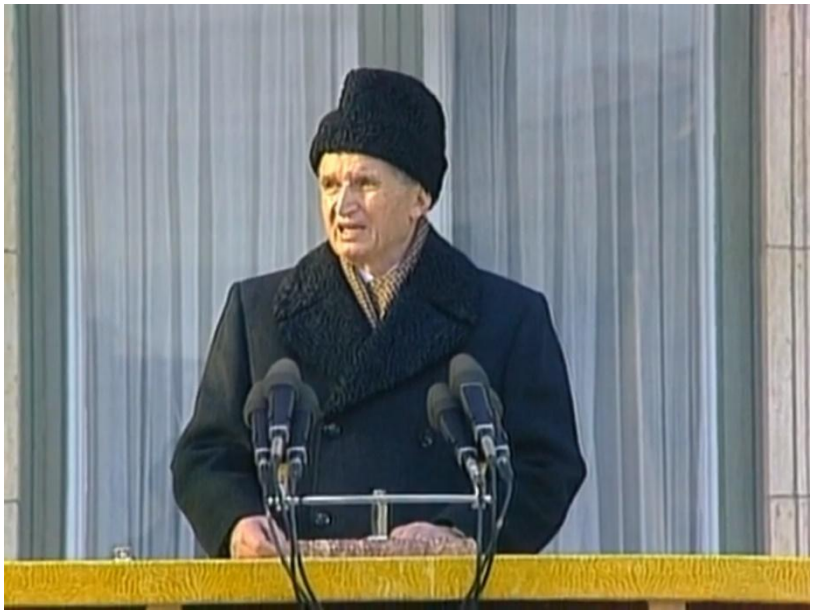

Εικόνα 4. Ο λόγος του Τσαουσέσκου στις 21 Δεκεμβρίου 1989

Παράλληλα, η κρατική κάμερα κατέχει την ικανότητα να νοηματοδοτεί όσα προβάλει χωρίς να συμμετέχει σε αυτά. Με τη *«Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση*, τα γεγονότα αποκτούν πρωταγωνιστές και ανταγωνιστές που πρέπει οι μεν να επικρατήσουν έναντι των δε.[27] Στο *Τιμισοάρα* η κριτική αυτή είναι ακόμα πιο έντονη, ενημερώνοντας τους τηλεθεατές του πως, «αυτό το φιλμ δεν έχει τέλος».[28]

Η Μνήμη της Επανάστασης: Επαναπροσεγγίζοντας το αφήγημα της Ρουμανικής Επανάστασης

Το «Ρουμανικό Νέο Κύμα» παρά την ονομασία του δεν πρόκειται για ένα ομοιογενές κινηματογραφικό ρεύμα. Κατά την Anca Pusca, η συμμετοχή και η επιτυχία τους στα διεθνή φεστιβάλ ταινιών (εικόνα 5), η τεχνική της σκηνοθεσίας και η κοινή θεματική -η Ρουμανική Επανάσταση του 1989- αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά που πλαισιώνουν το «Ρουμανικό Νέο Κύμα». Ο Δεκέμβριος του 1989 αποτελεί σημείο αναφοράς τους καθώς και το ίδιο το παρελθόν των σκηνοθετών που αποτελούν μια γενιά που βίωσε τα γεγονότα.[29] Οι ταινίες αυτές αποφασίζουν αν απομακρύνουν την ίδια την λέξη της «επανάστασης» από τους τίτλους τους, ενώ έρχονται σε μια εποχή που η συζήτηση περί επανάστασης θεωρείται παρωχημένη. [30]

[27] D. Mustata, ό.π., σ. 80.
[28] C. Parvulescu, ό.π., σ. 365 & 375.
[29] Anca Pusca, «Restaging the 1989 revolution: the Romanian New Wave», *Cambridge Review of International Affairs*, 24/4 (2011), σ. 576.
[30] Στο ίδιο σ. 573.

Βασισμένος στο ανάγνωσμα του Robert A. Rosenstone[31] για την σχέση της ιστορίας με τον κινηματογράφο και μέσα από το παράδειγμα της ταινίας του Corneliu Porumboiu, *12:08 Ανατολικά του Βουκουρέστι* (A fost sau n-a fost· αγγλικός τίτλος: 12:08 East of Bucharest) του 2006 θα εξετάσω τους νέους όρους υπό τους οποίους παρουσιάζεται η μνήμη των γεγονότων του 1989.

Η ταινία του Corneliu Porumboiu εξελίσσεται 16 χρόνια μετά τη Ρουμανική Επανάσταση πριν την επέτειο των 16 χρόνων της. Πρωταγωνιστές είναι ο Manescu -δάσκαλος με έντονα προβλήματα αλκοολισμού-, ο Piscoci, ένας άνθρωπος προχωρημένης ηλικίας που υποδύονταν τον Άγιο Βασίλη και τέλος ο Jderescu ο ιδιοκτήτης ενός τηλεοπτικού σταθμού. Ύστερα από πρόσκληση του τελευταίου, οι τρεις τους συγκεντρώνεται στην ζωντανά μεταδιδόμενη εκπομπή του για να συζητήσουν ένα συγκεκριμένο ζήτημα (εικόνα 6)· υπήρξε επανάσταση στην πόλη τους ή όχι; Οι κινητοποιήσεις πριν τις 12:08 -την ώρα φυγής του δικτάτορα- θα σηματοδοτούσαν την ύπαρξη της επανάστασης και στον τόπο τους. Ο Manescu αναλαμβάνει να υπερασπιστεί την ύπαρξη της επανάστασης. Γρήγορα όμως, η μνήμη

[31] Ενδεικτικά βλ. Robert. A. Rosenstone, *History on Film Film on History*, 2006, Harlow, Pearson Education Limited. Έχουν κυκλοφορήσει επίσης δύο νέες εκδόσεις από το Routledge, μία το 2012 και η πιο πρόσφατη το 2017.

Εικόνα 5. Αφίσα της ταινίας *12:08 Ανατολικά του Βουκουρέστι* στο φεστιβάλ Καννών

του αμφισβητείται από αντιφατικές «ιστορίες».

Αν και ο Manescu εκφράζει την ματαιότητα της αναζήτησης της «αλήθειας» της Ρουμανικής Επανάστασης, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον φέρει ο Piscoci. Η αφήγηση του δομείται γύρω από την καθημερινότητα του. Παρομοιάζοντας την επανάσταση με τη διαδοχική σειρά που ανάβουν τα φώτα στους δρόμους, εξηγεί πως του φαίνεται λογικό η επανάσταση να είχε διαφορετικούς «χρόνους» για διαφορετικούς «χώρους». Για τον Piscoci αυτό δεν αναιρεί την αξία των υπόλοιπων περιοχών και των ανθρώπων τους. Η ταινία κλείνει με αντίστοιχο πλάνο στα φώτα της πόλης που ανάβουν διαδοχικά (εικόνα 7).

Η Pusca χαρακτηρίζει τις ταινίες του «Ρουμανικού Νέου Κύματος» ως ταινίες που στοχεύουν στην «αποκατάσταση» της μνήμης της Ρουμανικής Επανάστασης.[32] Το κεντρικό αφήγημα που είχε διαμορφωθεί ήδη από την *«Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση* και η ανάγκη για την ανάδειξη της επαναστατικής στιγμής ως «εξέχουσας» προβάλλονται στην ταινία ως τα κύρια προβλήματα που απέδωσαν αρνητική χροιά στη μνήμη της επανάστασης. Ο Piscoci έρχεται να αντιπροσωπεύσει τη μνήμη των Ρουμάνων για την επανάσταση και να τη «θεραπεύσει». Οι άνθρωποι σαν τον Piscoci περιγράφονται ακριβώς από το Charles Tilly ως «run-of-the-mill», και ο Piscoci προσπαθεί να κάνει αποδεκτή αυτήν την πραγματικότητα. Ο Hall εξηγεί πως αρκετοί άνθρωποι χωρίς την εμφάνιση κάποιων προοπτικών επιτυχίας, δύσκολα θα δράσουν.[33] Ο Piscoci δεν μπορεί να αντιληφθεί πως αυτό τους αποκλείει από τη συμμετοχή στα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1989. Καθώς η ίδια η ημερομηνία του 1989 αποτελεί σημείο αναφοράς για τη συγκρότηση της Ρουμανικής ταυτότητας, η ταινία προσπαθεί να απομακρύνει με αυτόν τον τρόπο το βάρος που έχει δοθεί στο δίπολο του «συμμετέχοντα» σε αντιδιαστολή με του μη «συμμετέχοντα» της επαναστατικής στιγμής ως προς τη συγκρότηση της Ρουμανικής ταυτότητας.[34]

Ο ίδιος ο Porumboiu σε συνέντευξη του, εξηγεί τα ζητήματα που εκφράζει μέσω της ταινίας:

> … Δεν πιστεύω στην ιστορία με Ι κεφαλαίο, απλώς στις προσωπικές ιστορίες… Μετά την επανάσταση, τα ιστορικά βιβλία έδειχναν μόνο δύο-τρεις ήρωες , δύο-τρεις εχθρούς, ποτέ όμως την οπτική κάτω από το χορτάρι που μεγαλώνει.[35]

[32] A. Pusca, ό.π., σ. 582.
[33] R. A. Hall, Theories of Collective Action and Revolution, *ό.π.*, σ. 1085.
[34] A.Pusca, ό.π., σ. 585.
[35] A. Pusca, ό.π., σ. 585.

Η ταινία συνδιαλέγεται άμεσα με τη μνήμη της Ρουμανικής Επανάστασης, προσπαθώντας να στρέψει το ενδιαφέρον στη ξεχασμένη περιφέρεια. Καλεί σε διάλογο εκτός των ορίων της Τιμισοάρα και του Βουκουρέστι καθώς και της οπτικής της *«Ζωντανής» Ρουμανικής Επανάστασης*. Σύμφωνα με το διαχωρισμό του Burgoyne, η ταινία του Porumboiu θα χαρακτηρίζονταν καλύτερα ως ταινία που «ανταγωνίζεται» την ιστορία, δηλαδή προσπαθεί να προβάλει ένα αφήγημα που αλλάζει το κυρίαρχο.[36] Το ζήτημα της μνήμης θίγουν και άλλες ταινίες του «Ρουμανικού Νέου Κύματος», όπως Το *Χαρτί θα γίνει Μπλε* (Hîrtia va fi albastrã· αγγλικός τίτλος, The Paper will be Blue) του Radu Muntean. Κατά την Pusca, η ταινία προσπαθεί να αναγνωρίσει το ακατανόητο και παράλογο της επανάστασης το οποίο δεν γίνεται εύκολα αντιληπτό σήμερα και παραμερίζεται μέσω της ζωής και του θανάτου ενός στρατιώτη που κατεβαίνει στους δρόμους του Βουκουρεστίου, του Costi.[37]

Εικόνα 6. Στην εκπομπή του κυρίου Jderescu

Τέλος, ο ίδιος ο τρόπος που διαχειρίζεται η ταινία τον «ιστορικό» της λόγο μπορεί να προβληματίσει. Αν και η τεχνική της ταινίας εστιάζει στον ρεαλισμό[38], η «ιστορία» εκφράζεται μέσω της μεταφοράς και του συμβολισμού. Ο Rosenstone παραθέτοντας τον Frank A. Ankersmit θίγει το ζήτημα παραγωγής ιστορικού λόγου μέσω του συμβολισμού και παρατηρεί πως ο κινηματογράφος αποτελεί γόνιμο πεδίο για να αξιοποιηθεί αυτή η διάσταση. Δεν εστιάζει στην απόπειρα παραγωγής περισσότερων πληροφορίων -δηλαδή μια νέα έρευνα της «αλήθειας»

[36] Robert Burgoyne, «Introduction: re-enactment and imagination in the historical film», *Leidschrift. Verleden in beeld, Geschiedenis en mythe in film*, 24/3 (2009), σ.14-15.
[37] A. Pusca, ό.π., σ. 579.
[38] Στο ίδιο, σ. 576.

της επανάστασης- αλλά αντίθετα στον τρόπου που εκφράζονται οι ήδη υπάρχουσες.[39] Ο λόγος του Piscoci καθώς και το τελευταίο πλάνο της ταινίας (εικόνα 7) καλούν σε διεύρυνση του ιστορικού αφηγήματος, αξιοποιώντας τη μεταφορά και τον συμβολισμό.

Εικόνα 7. Η ταινία κλείνει καθώς ανοίγουν σταδιακά τα ηλεκτρικά φώτα στους δρόμους

Συμπεράσματα

Στο εν λόγω άρθρο εξετάστηκαν τρεις περιπτώσεις όπου η Ρουμανική Επανάσταση συνάντησε την οθόνη και νοηματοδοτήθηκε διαφορετικά από αυτήν. Ο Δεκέμβριος του 1989 συνάντησε την τηλεόραση και προβλήθηκε από αυτήν τόσο εντός της Ρουμανίας αλλά στην συνέχεια και στον υπόλοιπο κόσμο με τη *«Ζωντανή» Ρουμανική Επανάσταση*. Κατά τη Mustata, η επανάσταση κατά το διάστημα αυτό (22-25 Δεκεμβρίου) απέκτησε το χώρο της -δηλαδή το στούντιο 4-, τους πρωταγωνιστές και τους εχθρούς της.

Με την εκτέλεση των Τσαουσέσκου ξεκίνησε ο διάλογος για την αλήθεια «πίσω» από την τηλεόραση. Πολλά από τα υπάρχοντα δεδομένα αναθεωρήθηκαν ενώ η αξιοπιστία του υλικού αμφισβητήθηκε. Συμμετέχοντας στο διάλογο αυτό, *τα Βιδεογράμματα* των Andrei Ujica και Harun Ferocki αμφισβήτησαν τον κυρίαρχο ρόλο της τηλεόρασης, δίνοντας έμφαση στο ερασιτεχνικό υλικό. Η επαγγελματική «ματιά» ανταγωνίζεται την ερασιτεχνική «ματιά» της κάμερας του δρόμου και κατά επέκταση των εξεγερμένων. Αμφισβητώντας την επαγγελματική κάμερα ως φορέα διαμόρφωσης της ιστορίας και εκπρόσωπο του «σώματος» των επαναστατών, *τα Βιδεογράμματα* διαπλάθουν ένα αφήγημα που βασίζεται στις ανταγωνιστικές αυτές δυνάμεις.

Τέλος, το τρίτο παράδειγμα απομακρύνει τον ίδιο τον όρο της επανάστασης από τον τίτλο του. Ο τρόπος που συνομιλεί με την ιστορία είναι κυρίως ανταγωνιστικός. Παράλληλα ο τρόπος που διαμορφώνεται αυτός ο λόγος βασίζεται κυρίως στη μεταφορά και το συμβολισμό. Η επανάσταση αλλάζει πρόσωπο και χώρο, μεταφέρεται στην περιφέρεια και προσπαθεί να

[39] Robert A. Rosenstone, «Historical Film/Historical Thought», *South African Historical Journal*, 48 /1 (2003), σ. 14.

συναντήσει όπως αναφέρει ο ίδιος ο Porumboiu, «την οπτική κάτω από το χορτάρι».[40] Προσπαθεί να στρέψει το ενδιαφέρον μακριά από τους λίγους πρωταγωνιστές του επίσημου ιστορικού αφηγήματος. Αν και σημείο αναφοράς είναι η επανάσταση, στην πραγματικότητα δεν μιλάει για αυτήν, αλλά προσπαθεί να αποκαταστήσει την αρνητική χροιά που έχει λάβει η μνήμη της επανάστασης.

[40] A. Pusca, ό.π., σ. 585.

Η «πνευματικότητα» στη γλυπτική της ύστερης αρχαιότητας. Επανάσταση ή φυσική εξέλιξη;

Σπύρος Αυγερινόπουλος

Μελετώντας κανείς την τέχνη και συγκεκριμένα τη γλυπτική της ύστερης αρχαιότητας –η οποία κατά τον ιστορικό Brown[1] ξεκινάει γύρω στο 200 μ.Χ. και τελειώνει περίπου στο 700- έρχεται συχνά σε επαφή με τους όρους «πνευματικότητα», «αφαιρετικότητα» και «μετωπικότητα». Η ύστερη αρχαιότητα επίσης, χαρακτηρίζεται από μία σειρά πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών εξελίξεων, που έμελλαν να αλλάξουν για πάντα την ιστορία της Ευρώπης. Ένα ίσως από τα σημαντικότερα γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου, ήταν ο σταδιακός εκχριστιανισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, λίγο μετά την άνοδο του Μεγάλου Κωνσταντίνου (306-337) στην εξουσία. Τόσο κατά τη διακυβέρνηση των τετραρχών όσο και κατά τη μονοκρατορία του Κωνσταντίνου, φαίνεται να αναδύεται μία νέα τάση στη ρωμαϊκή τέχνη, η οποία ενδεχομένως να εκφράζει πλέον και καλύτερα -τον ήδη απομακρυσμένο από το κλασικό του παρελθόν- ρωμαϊκό κόσμο.

Καθ' όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα, και κυρίως μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πληθώρα αρχαιολόγων και ιστορικών της τέχνης, θα επιδιώξει να αναλύσει και να ερμηνεύσει τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η τέχνη της ύστερης αρχαιότητας. Στα πλαίσια, λοιπόν, της αποδοχής του οριενταλιστικού στοιχείου της υστερορωμαϊκής και βυζαντινής τέχνης, οι έννοιες «πνευματικότητα», «αφαιρετικότητα» και «μετωπικότητα» έγιναν στην ουσία σημεία αναφοράς για οποιονδήποτε ερευνητή επιδίωκε να ασχοληθεί με τα έργα της εποχής αυτής.[2] Για παράδειγμα, ο ιστορικός της τέχνης L' Orange,[3] θεωρούσε πως η τέχνη της ύστερης αρχαιότητας χαρακτηριζόταν από αφαίρεση, η οποία παράλληλα απομακρυνόταν από τα καθιερωμένα «νατουραλιστικά» πρότυπα της ελληνορωμαϊκής παράδοσης. Έτσι, οι καλλιτέχνες της εποχής σε μία προσπάθειά τους να προσεγγίσουν τον εσωτερικό πνευματικό τους κόσμο, δημιουργούσαν νέες σχηματοποιημένες μορφές, οι οποίες και εξέφραζαν καλύτερα τα πιστεύω και τις ιδέες τους.

Από την άλλη, για τον ιστορικό της τέχνης Kitzinger,[4] η έντονη σχηματικότητα και μετωπικότητα των μορφών της υστερορωμαϊκής γλυπτικής, ήταν αποτέλεσμα της ανάδειξης της «αντικλασικής» (*sub-antique*) τάσης, η οποία βρισκόταν μέχρι την κρίση του 3ου αιώνα, κάτω

[1] Peter Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας (150-750 μ.Χ.)*, μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1998, σ. 9-12.
[2] Anthony Kaldellis, *Byzantium Unbound (Past Imperfect)*, Leeds USA: ARC Humanities Press 2019, σ. 26-28.
[3] Hans P. L'Orange, *Art forms and civic life in the late Roman Empire*, μτφρ. Knut Berg. Princeton: Princeton University Press 1965, σ. 30-31, 33.
[4] Ernst Kitzinger, *Η Βυζαντινή τέχνη εν τω γενέσθαι*, μτφρ. Στέλλα Παπαδάκη-Ökland. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2004, σ. 17-27.

από τη σκιά της ελληνορωμαϊκής καλλιτεχνικής παράδοσης. Η «αντικλασική» τάση, λοιπόν, προερχόταν από τις παραμεθόριες περιοχές της Αυτοκρατορίας, εκεί δηλαδή που η ελληνορωμαϊκή παράδοση δεν είχε ακόμα, κατά τα φαινόμενα, κατορθώσει να ριζωθεί. Αποκορύφωμα, σύμφωνα με τον Kitzinger, της νέας καλλιτεχνικής έκφρασης στην εικονιστική γλυπτική της περιόδου, θα αποτελέσει το πορτρέτο του λεγόμενου «Ευτρόπιου» από την Έφεσο (εικ. 1).[5] Στο πορτρέτο αυτό, ο συγγραφέας θα παρατηρήσει ότι τα χαρακτηριστικά του εικονιζόμενου, αντικατοπτρίζουν την προσωπική του αντίληψη για τον υπερφυσικό κόσμο.[6]

Το 1979 θα εκδοθεί με επιμέλεια του ιστορικού της τέχνης και αρχαιολόγου Weitzmann, ο γνωστός και μνημειώδης πλέον κατάλογος εκθεμάτων «*Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*» (εικ. 2), βασιζόμενος στην ομώνυμη έκθεση που είχε γίνει λίγα χρόνια πριν στο Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης. Σε αυτόν τον κατάλογο, ο λημματογράφος Breckenridge αναλύοντας ένα τρισδιάστατο μαρμάρινο πορτρέτο Ρωμαίας αυτοκράτειρας πιθανότατα του 6ου αιώνα μ.Χ. (εικ. 3),[7] αναφέρει πως «οι καλλιτέχνες της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου […] μπορούσαν να αποδώσουν ένα πρόσωπο ρεαλιστικά, όχι μόνο μέσω της απεικόνισης των πραγματικών χαρακτηριστικών του, αλλά και μέσω της ψυχολογικής του αλήθειας».[8]

Σε αντίθεση, πάντως, με τις απόψεις που παραθέσαμε μέχρι στιγμής, ο κλασικός αρχαιολόγος Smith, θεωρεί ότι πολλά από τα διογκωμένα ή σχηματικά χαρακτηριστικά των αυτοκρατορικών πορτρέτων, δεν έχουν σχέση με την πνευματικότητα της εποχής, αλλά είναι αποτέλεσμα των πολιτικών μηνυμάτων που ήθελε να προβάλλει μέσω των εικόνων του ο εκάστοτε ηγεμόνας.[9] Συγκεκριμένα ο Smith υποστήριξε, πως ορισμένα χαρακτηριστικά που εντοπίζονται σε μία σειρά πορτρέτων τα οποία αποδίδονται στον τετράρχη Λικίνιο (308-324), έχουν σαφείς πολιτικούς συμβολισμούς.[10] Για παράδειγμα στο πορτρέτο του Λικίνιου από την Έφεσο (εικ. 4),[11] τόσο τα εύσαρκα χαρακτηριστικά του προσώπου του όσο και ο ογκώδης λαιμός του, συμβολίζουν –σύμφωνα με τον συγγραφέα- τη δύναμη ενός ατόμου και τα συναντάμε και σε παλαιότερες απεικονίσεις Ρωμαίων στρατιωτικών και αυτοκρατόρων, όπως σε αυτές του Πομπήιου, του Βιτέλλιου, του Βαλεριανού αλλά και του Γαλέριου. Το χαμόγελο επίσης έλκει την καταγωγή του από την ύστερη Ρεπουμπλικανική περίοδο και το συναντάμε

[5] Wien, Kunsthistorisches Museum αρ. I 880.
[6] E. Kitzinger, *ό.π.*, σ. 115, εικ. 149.
[7] Milano, Museo d'Arte Antica, Castello Sforzesco αρ. 755.
[8] James D. Breckenridge, «Head of Theodora», στο K. Weitzmann (επιμ.), *Age of spirituality: late antique and early Christian art, third to seventh century: catalogue of the exhibition at the Metropolitan Museum of Art*, New York: Princeton University Press 1979, σ. 33, αρ. 27.
[9] Roland R. R. Smith, «The Public Image of Licinius I: Portrait Sculpture and Imperial Ideology in the Early Fourth Century», *Journal of Roman Studies* τ. 86 (1997), σ. 181-184. Του ίδιου, «Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300–600», *Journal of Roman Studies* τ. 89 (1999), σ. 185-188.
[10] Του ίδιου «The Public Image of Licinius I» *ό.π.*, σ. 172-173, 176-177, 188-200, πίν. 1, 3, 6.
[11] Wien, Kunsthistorisches Museum αρ. AS I 932.

συχνά σε πορτρέτα του Πομπήιου. Για αρκετούς αιώνες συμβόλιζε την προσήνεια του ηγεμόνα στους στρατιώτες αλλά και τους πολίτες της Αυτοκρατορίας, ενώ στον 4ο αιώνα μ.Χ. μπορούμε να ισχυριστούμε ότι πλέον συμβολίζει και την προσωπική ευτυχία ενός νικητή αυτοκράτορα. Παράλληλα το κοντό γένι του Λικίνιου έρχεται σε πλήρη συμφωνία με τη δραστήρια στρατιωτική του καριέρα, και συμβολίζει με τη σειρά του την ακούραστη στρατιωτική επιμονή του αυτοκράτορα.

Ταυτόχρονα ο Smith επισημαίνει, πως οι γλύπτες της ύστερης αρχαιότητας, δεν έπαυσαν ποτέ να επιδιώκουν την απόδοση του βάρους και της κίνησης στα έργα τους. Επιπροσθέτως, επανεξετάζοντας το πορτρέτο του «Ευτρόπιου» από την Έφεσο, επισημαίνει ότι ο εικονιζόμενος δεν είχε πιθανότατα ως σκοπό να προβάλλει την «πνευματικότητά» του, καθώς ήταν απλά ένας επιφανής ευεργέτης της πόλης. Έτσι από μία παρερμηνεία του Kitzinger, ο «Ευτρόπιος» κατέληξε να λειτουργεί ως ένας οδηγός, για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να κατανοούμε και να προσεγγίζουμε την τέχνη της ύστερης αρχαιότητας.[12]

Είναι αλήθεια, πάντως, ότι καμία από τις προαναφερθείσες απόψεις δεν εξηγεί επαρκώς την εμφάνιση της συγκεκριμένης τάσης, κατά την περίοδο που μελετάμε. Ο ιστορικός της τέχνης Berenson,[13] εξετάζοντας το τόξο του Κωνσταντίνου (εικ. 5) σε μία μελέτη του το 1954, προσπάθησε να ερμηνεύσει αυτή την ευδιάκριτη αλλαγή, που έλαβε χώρα στη ρωμαϊκή γλυπτική στις αρχές του 4ου αιώνα. Σύμφωνα με τον συλλογισμό του, του φαινόταν αδιανόητο σε μία πόλη με τόσο πλούσια παράδοση στη γλυπτική όπως ήταν η Ρώμη, να μη μπορεί πλέον ένας καλλιτέχνης να φιλοτεχνήσει ανάγλυφα με καλή πτυχολογία και οργανικότητα (εικ. 6). Κατά τον Berenson, αυτή η εμφανής πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας των έργων, οφείλεται στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική κρίση του 3ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της κρίσης, οι καλλιτέχνες έφυγαν από τη Ρώμη και εγκαταστάθηκαν στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας προκειμένου να βιοποριστούν, ενώ όσοι παρέμειναν στην πόλη ήταν εκείνοι με τις λιγότερες ικανότητες. Οι απόγονοι αυτών των καλλιτεχνών, σύμφωνα με τον Berenson, ήταν εκείνοι που τελικά φιλοτέχνησαν τα ανάγλυφα στο τόξο του Κωνσταντίνου.

Τη θεωρία του Berenson θα εμπλουτίσουν λίγα χρόνια αργότερα τόσο ο Jones το 1966[14] όσο και ο Mango το 1980,[15] υποστηρίζοντας ότι κατά την κρίση του 3ου αιώνα, πολλοί καλλιτέχνες ελλείψει παραγγελιών και πελατείας απώλεσαν σταδιακά την τεχνογνωσία τους. Κατά την ανάκαμψη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας επί Διοκλητιανού (294-305) και Κωνσταντίνου, η εύρεση ικανών τεχνιτών για την κατασκευή αυτοκρατορικών έργων,

[12] Του ίδιου, «Statue practice in the late Roman empire: numbers, costumes, and style», στο R. R. R. Smith – B. Ward Perkins (επιμ.), *The last statues of antiquity*, Oxford: Oxford University Press 2016, σ. 22-24.
[13] Bernard Berenson, *The Arch of Constantine: or, The decline of form*, London: Chapman & Hall 1954, σ. 24-36, 38-39.
[14] Arnold H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London: Longman 1966, σ. 356-360.
[15] Cyril Mango, *Βυζάντιο: η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφ. Δημήτρης Τσουγκαράκης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1988, σ. 306.

αποδείχθηκε μία αρκετά δύσκολη υπόθεση. Την άποψη αυτή μας επιβεβαιώνουν άμεσα και δύο διατάγματα του Κωνσταντίνου προς τους έπαρχους του πραιτορίου Felix και Maximus,[16] από τους οποίους και ζητάει επειγόντως κάθε είδους τεχνίτες από την επαρχία της Αφρικής. Παράλληλα, επισημαίνει ότι θα υπάρξουν επιπλέον παροχές, τόσο σε αυτούς όσο και στους γιους τους αλλά και πως η παρουσία τους είναι αναγκαία, ελλείψει καλλιτεχνών. Αν και η επιλογή τεχνιτών από τη Βόρεια Αφρική φαντάζει αρχικά κάπως παράδοξη, θα πρέπει να έχουμε όμως υπόψιν μας ότι η επαρχία της Αφρικής ήταν μία από τις ελάχιστες περιοχές που βγήκαν σχετικά αλώβητες από την κρίση του 3ου αιώνα.[17]

Εξετάζοντας κανείς επαρχιακά έργα των πρώτων τριών μεταχριστιανικών αιώνων από ολόκληρη την Αυτοκρατορία, μπορεί να παρατηρήσει ότι ορισμένα από αυτά μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, με γλυπτά της ύστερης αρχαιότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μία κεφαλή του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου (161-180) από τη Γέρασα της Ιορδανίας (εικ. 7),[18] η οποία διαθέτει μεγάλους και ορθάνοιχτους οφθαλμούς, αλλά και έντονα σχηματοποιημένο πρόσωπο.[19] Σύμφωνα με τον Vermeule,[20] η συγκεκριμένη κεφαλή είναι αποτέλεσμα της αδέξιας αντιγραφής ενός αθηναϊκού αντιγράφου και όχι ενός πρωτότυπου ρωμαϊκού πορτρέτου. Παράλληλα, μία κεφαλή από τη Lambaesa της Τυνησίας (εικ. 8)[21] που αποδίδεται στον αυτοκράτορα Κόμμοδο (180-192), χαρακτηρίζεται επίσης από έντονη σχηματικότητα και ασσυμετρία.[22] Τέλος, μεταξύ άλλων, αξίζει να αναφερθεί και η γρανιτένια κεφαλή του αυτοκράτορα Καρακάλλα (211-217) από την Αίγυπτο (εικ. 9),[23] η οποία παρά το γεγονός ότι αποδίδει ικανοποιητικά το συνοφρυωμένο του ύφος, αδυνατεί παρ' όλα αυτά να απεικονίσει με οργανικό τρόπο τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του προσώπου του.[24]

Παρόμοια χαρακτηριστικά εντοπίζονται και σε έργα της τετραρχίας, όπως στην προτομή από πορφυρίτη που ανακαλύφθηκε στην Άθριβη της Αιγύπτου (εικ. 10)[25] και αποδίδεται από ορισμένους μελετητές στον αυτοκράτορα Γαλέριο (293-311).[26] Στην προτομή αυτή, ιδιαίτερη

---

[16] *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges Novellae ad Theodosianum pertinentes* τ. 1, εκδ. T. Mommsen – P. M. Meyer. Berolini: 1905. 13.4.1-2.

[17] Adrian Goldsworthy, *The fall of the west: the slow death of the Roman superpower*, London: Phoenix 2010, σ. 143.

[18] Ιερουσαλήμ, Δομινικανικό Μοναστήρι.

[19] Paul Zanker, *Provinzielle Kaiserporträts: Zur Rezeption der Selbstdarstellung des Princeps*, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1983, σ. 39-40, πίν. 23α.

[20] Cornelius C. Vermeule, *Roman imperial art in Greece and Asia Minor*, Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press 1968, σ. 395, αρ. 14.

[21] Paris, Musée du Louvre αρ. 1163.

[22] P. Zanker, *ό.π.*, σ. 33, πίν. 24γ, 25α-β.

[23] Pennsylvania, Penn Museum αρ. E976.

[24] P. Zanker, *ό.π.*, σ. 39, πίν. 29γ. Θα πρέπει πάντως να τονιστεί εδώ, πως η συγκεκριμένη αδυναμία ενδεχομένως να οφείλεται και στη σκληρότητα του ίδιου του υλικού.

[25] Κάιρο, Αιγυπτιακό Μουσείο αρ. 7257.

[26] James D. Breckenridge, «Bust of Galerius», στο K. Weitzmann (επιμ.), *Age of spirituality: late antique and early Christian art, third to seventh century: catalogue of the exhibition at the Metropolitan Museum of Art*, σ. 12-13, αρ. 5. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου, *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης*, Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 1996, σ. 34-41, εικ. 12, 16.

εντύπωση προκαλούν τόσο η τραχύτητα του προσώπου όσο και οι μεγάλοι επιβλητικοί οφθαλμοί του τετράρχη. Με μεγάλους και ορθάνοιχτους οφθαλμούς απεικονίζεται συχνά και ο Μέγας Κωνσταντίνος, κάτι που σύμφωνα με την Prusac,[27] οφείλεται στο γεγονός ότι πολλά από τα πορτρέτα του προέρχονταν από συστηματική επαναλάξευση παλαιότερων αυτοκρατορικών γλυπτών. Για παράδειγμα η κεφαλή του ακρολιθικού καθήμενου ανδριάντα του Κωνσταντίνου από τη Ρώμη (εικ. 11),[28] ανήκε αρχικά στον αυτοκράτορα Αδριανό. Στις αρχές του 4ου αιώνα θα πραγματοποιηθεί μία πρώτη επαναλάξευση της κεφαλής, η οποία και θα λάβει τα χαρακτηριστικά του Μαξέντιου, ενώ μετά τη μάχη στη Μουλβία γέφυρα το 312 και τη νίκη του Κωνσταντίνου, θα γίνει και η οριστική μετατροπή του έργου.

Παρ' όλα αυτά, ορισμένα γλυπτά της ύστερης αρχαιότητας φαίνεται να μην ακολουθούν τις προαναφερθείσες στιλιστικές «καινοτομίες». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας μαρμάρινος αυτοκρατορικός ανδριάντας από την Αφροδισιάδα της Μικράς Ασίας (εικ. 12),[29] που χρονολογείται γύρω στο 388-392 και υποθέτουμε πως ανήκε είτε στον Βαλεντινιανό Β΄ (375-392) είτε στον Αρκάδιο (383-408). Αξιοσημείωτο επίσης είναι και το γεγονός, ότι τόσο το στιλπνά αποδοσμένο νεανικό πρόσωπο του ανδριάντα όσο και η πλούσια πτυχολογία των ενδυμάτων του, θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό αντίστοιχα έργα από την περίοδο της Ηγεμονίας (1ος π.Χ. με 3ο μ.Χ.). Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου γλυπτού, ενδεχομένως να οφείλονται στο γεγονός ότι λαξεύτηκε σε νέο μάρμαρο, απαλλάσσοντας έτσι τον καλλιτέχνη από τις δυσκολίες και τους περιορισμούς της επαναλάξευσης.[30]

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί, πως δεν διαθέτουμε καμία ένδειξη ότι οι άνθρωποι στην ύστερη αρχαιότητα διαχώριζαν τα γλυπτά με βάση το πόσο φυσιοκρατικά ή αφαιρετικά ήταν. Ωστόσο, από τον 5ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 7ου που σταματά η παραγωγή αγαλμάτων, φαίνεται να κυριαρχεί στην τρισδιάστατη γλυπτική αυτό που ονόμασε ο Kitzinger «αντικλασική» τάση. Για παράδειγμα ο λεγόμενος «Κολοσσός» της Μπαρλέττα (εικ. 13), ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα απεικονίζει είτε τον Αναστάσιο[31] είτε τον Ιουστινιανό,[32] φέρει ιδιαίτερα βλοσυρό και επιβλητικό βλέμμα, ενώ εντύπωση προκαλούν και οι αδρά αποδοσμένες ρυτίδες έκφρασης της μορφής. Επιπροσθέτως, παρόμοια χαρακτηριστικά φέρει και μία κεφαλή

---

[27] Marina Prusac, *From face to face: recarving of Roman portraits and the late-antique portrait arts*, Leiden, Boston: Brill 2011, σ. 68-71.
[28] Roma, Musei Capitolini, Palazzo del Conservatori αρ. 1622.
[29] İstanbul, Arkeoloji Müzeleri αρ. 2264.
[30] Jale İnan – Elizabeth Alföldi-Rosenbaum, *Roman and early Byzantine portrait sculpture in Asia Minor*, London: Oxford University Press 1966, σ. 89, αρ. 66, πίν. 41-42. R. R. R. Smith, «Late Antique Portraits in a Public Context», *ό.π.*, σ. 162. Του ίδιου, «Aphrodisias», στο R. R. R. Smith – B. Ward Perkins (επιμ.), *The last statues of antiquity*, σ. 150.
[31] Bente Kiilerich, «The Barletta Colossus and the Problem of its Identity», στο L. Derosa – G. De Tommasi (επιμ.), *Le due vite del Colosso. Storia, arte, conservazione e restauro del bronzo di Barletta*, Bari: Edipuglia 2019, σ. 13-21, εικ. 3, 6.
[32] Vittorio Picozzi, «Contributi numismatici all' identificazione del "colosso di Barletta"», *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini* τ. 73 (1971), σ. 118-126. Του ίδιου, «Ancora sul problema dell' identificazione del "Colosso di Barletta"», *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini* τ. 77 (1975), σ. 153-160.

από πορφυρίτη, γνωστή ως «Carmagnola» (εικ. 14), που σήμερα βρίσκεται πακτωμένη σε εξωτερικό εξώστη του ναού του Αγίου Μάρκου στη Βενετία και χρονολογείται από τον Breckenridge στον 6ο αιώνα.[33] Το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ των δύο έργων, έγκειται στο γεγονός ότι η «Carmagnola» έχει πιο στρογγυλό σχήμα απ' ό,τι η κεφαλή του «Κολοσσού» της Μπαρλέττα. Παρ' όλα αυτά μπορούμε να ισχυριστούμε εδώ, πως ο συνδυασμός όλων αυτών των χαρακτηριστικών, οδηγεί σε ένα πρωτοφανές εξπρεσιονιστικό αποτέλεσμα, το οποίο καθηλώνει και μαγνητίζει τον θεατή.

Τα τελευταία τρισδιάστατα γλυπτά της αρχαιότητας, τα οποία μετά βίας τοποθετούνται χρονολογικά στις αρχές του 7ου αιώνα, χαρακτηρίζονται από πλήρη σχηματοποίηση και έλλειψη οργανικότητας, όπως για παράδειγμα ο μικροσκοπικός κορμός αγάλματος από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (εικ. 15),[34] ο οποίος πιθανότατα να ανήκε είτε σε κάποιον αυτοκράτορα είτε σε κάποιον αξιωματικό του στρατού.[35] Στην προκειμένη περίπτωση, η σχηματοποίηση του γλυπτού είναι πολύ πιο πιθανό να οφείλεται στη σταδιακή απομάκρυνση του ρωμαϊκού κόσμου από την παράδοση της αγαλματοποιίας, παρά σε μία συνειδητή επιλογή του καλλιτέχνη.

Συμπερασματικά λοιπόν, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η «πνευματικότητα» στη γλυπτική της ύστερης αρχαιότητας, δεν αποτελεί καινοτομία ή επανάσταση, καθώς πολλά από τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα που της αποδίδονται, συναντώνται συχνά σε επαρχιακά έργα της περιόδου της Ηγεμονίας. Παράλληλα αξίζει να τονιστεί, πως η ανάδειξη των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στη γλυπτική της εποχής, οφείλεται πιθανότατα στη σταδιακή απώλεια της τεχνογνωσίας των καλλιτεχνών κατά τη διάρκεια της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής κρίσης του 3ου αιώνα. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός, πως αρκετά από αυτά τα χαρακτηριστικά –όπως για παράδειγμα το βλοσυρό βλέμμα και ο ογκώδης λαιμός- φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν συνειδητά σε ορισμένες περιπτώσεις, προκειμένου να δοθεί περαιτέρω έμφαση σε διάφορους πολιτικούς συμβολισμούς, που επιθυμούσε να προβάλλει ο εκάστοτε ηγεμόνας.

[33] James D. Breckenridge, «Again the "Carmagnola"», *Gesta* τ. 20, αρ. 1 (1981), σ. 1-7.
[34] İstanbul, Arkeoloji Müzeleri αρ. 5673.
[35] Nezih Fıratlı, La sculpture Byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve 1990, σ. 9-10, αρ. 11, πίν. 5.

Παράρτημα εικόνων

Εικόνα 1: Η κεφαλή του λεγόμενου «Ευτρόπιου», δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα μ.Χ.

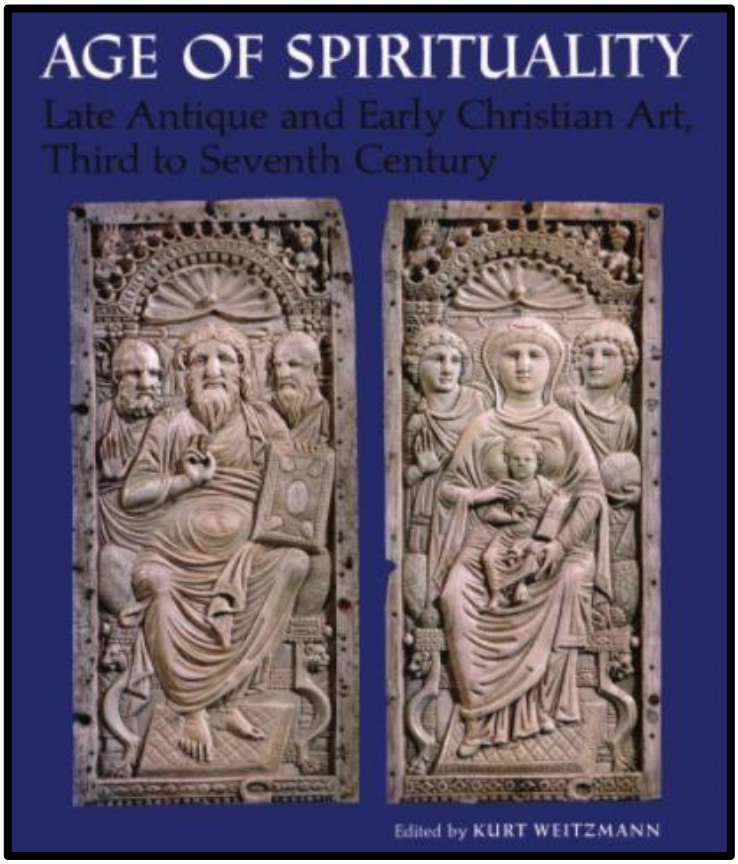

Εικόνα 2: Το εξώφυλλο του καταλόγου «Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century»

Εικόνα 3: Κεφαλή αυτοκράτειρας, 6ος αιώνας μ.Χ.

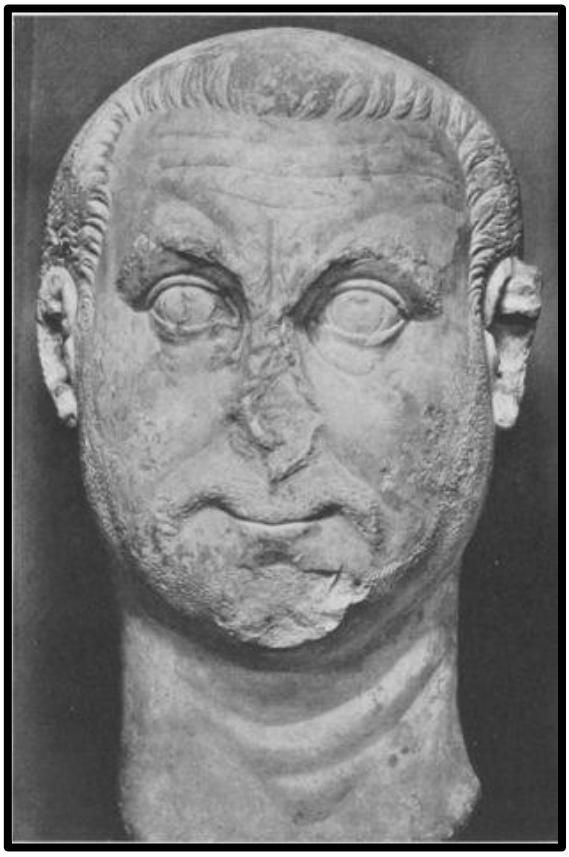

Εικόνα 4: Κεφαλή του Λικίνιου από την Έφεσο, αρχές 4ου αιώνα μ.Χ

Εικόνα 5: Το τόξο του Κωνσταντίνου στη Ρώμη, 312-315 μ.Χ.

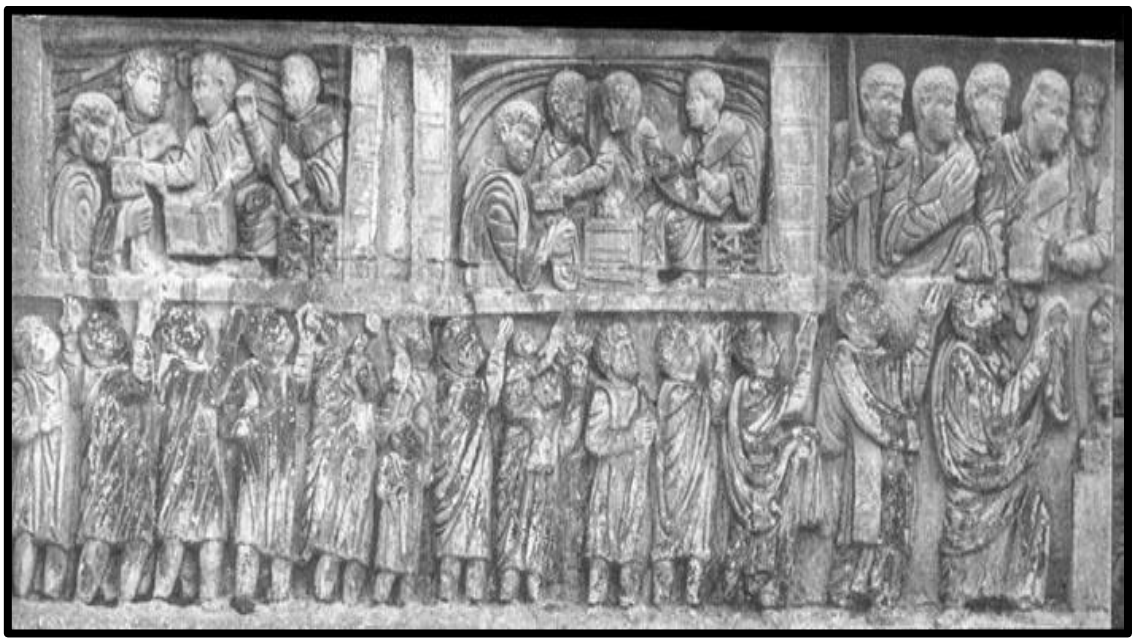

Εικόνα 6: Τμήμα της ζωφόρου από το τόξο του Κωνσταντίνου

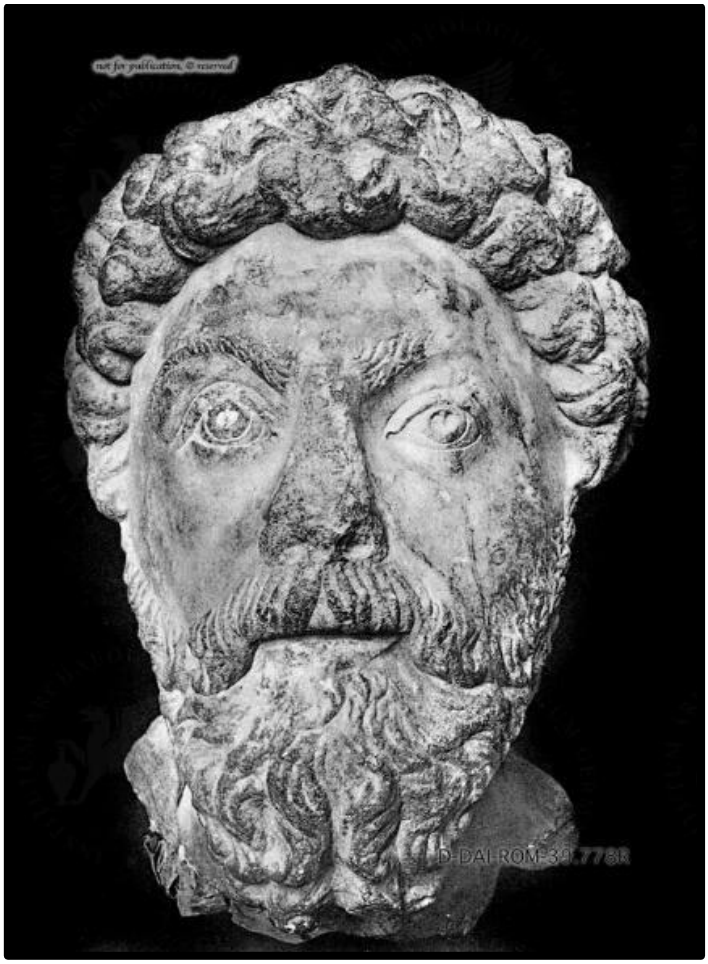

Εικόνα 7: Κεφαλή του Μάρκου Αυρηλίου, 161-180 μ.Χ.

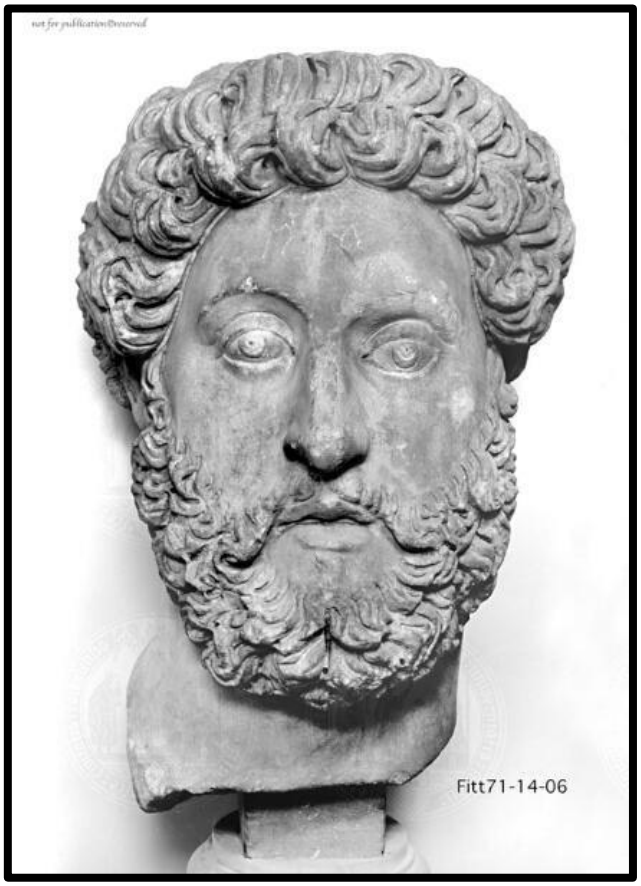

Εικόνα 8: Κεφαλή του Κόμμοδου, 180-192 μ.Χ.

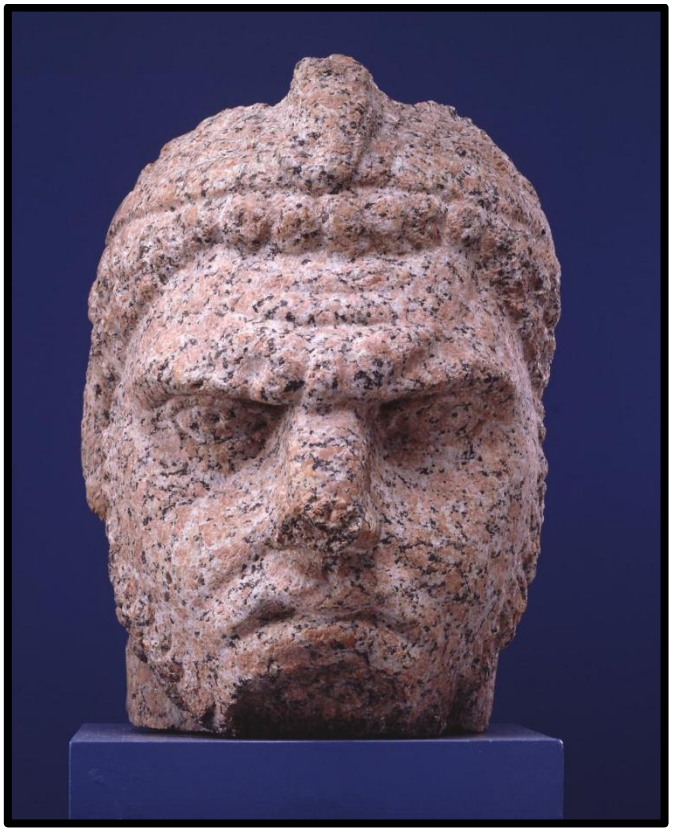

Εικόνα 9: Κεφαλή του Καρακάλλα, 211-217 μ.Χ.

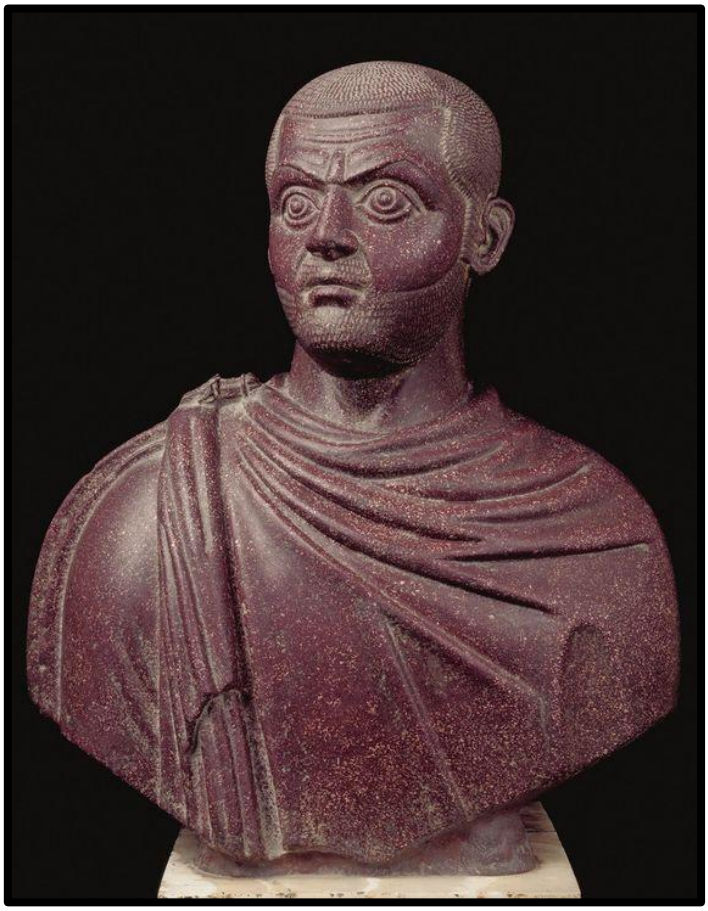

Εικόνα 10: Προτομή του Γαλέριου, τέλη 3ου με αρχές 4ου αιώνα μ.Χ.

Εικόνα 11: Τμήματα του ακρολιθικού ανδριάντα του Κωνσταντίνου, 312-337 μ.Χ.

Εικόνα 12: Ανδριάντας του Βαλεντινιανού Β΄ ή του Αρκάδιου, 388-392 μ.Χ.

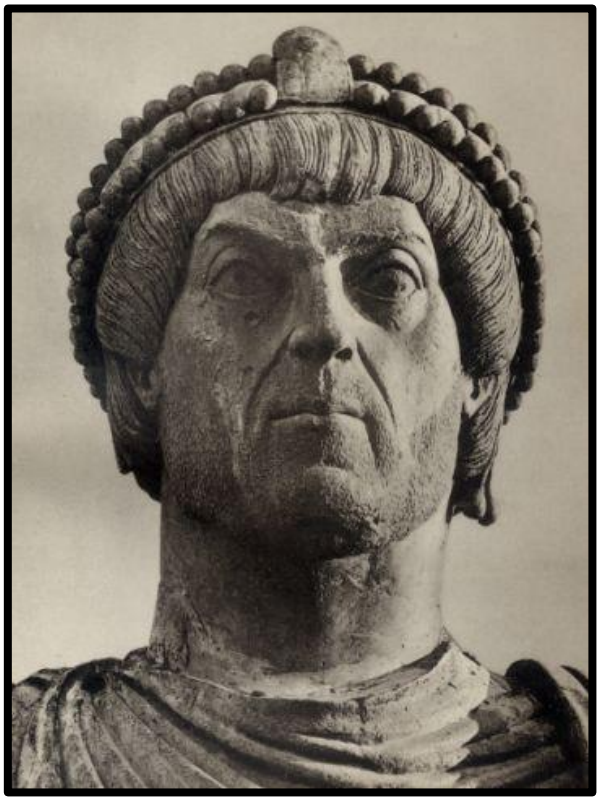

Εικόνα 13: Ο «Κολοσσός» της Μπαρλέττα,, πιθανότατα 6ος αιώνας μ.Χ.

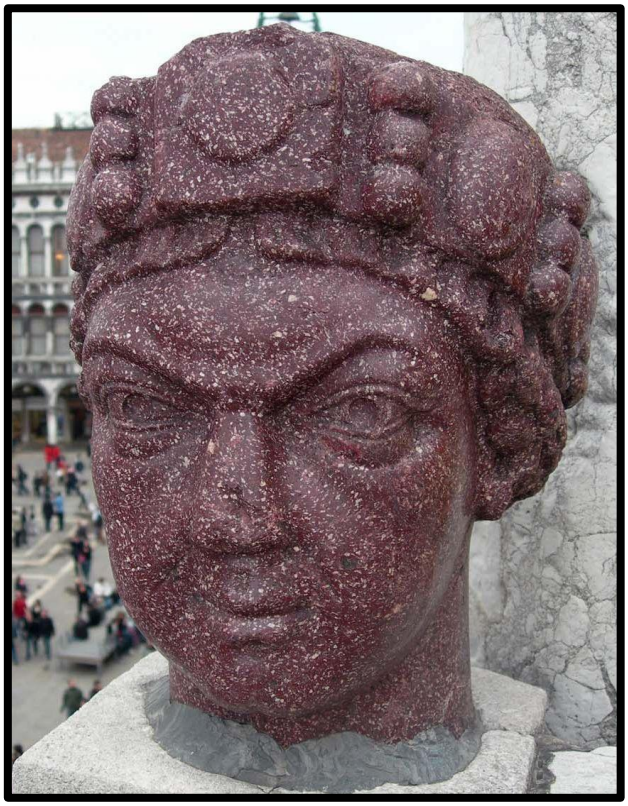

Εικόνα 14: Η «Carmagnola», πιθανότατα 6ος αιώνας μ.Χ.

Εικόνα 15: Ανδριάντας από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, αρχές 7ου αιώνα μ.Χ.

Η βαθμιαία ανάδυση της μοντέρνας τέχνης

Μαρία-Μόσχα Καρατζόγλου

Στο πλαίσιο της ιστορίας και της ιστορίας της τέχνης, είναι αναπόφευκτο ότι θα χρησιμοποιήσουμε περιοδολογήσεις. Αυτό είναι κάτι που κατ' αρχάς μας βοηθάει στο να διαφωτίσουμε κάποια στοιχεία μιας περιόδου ή φάσης και να τη σχετίσουμε με οικονομικά ή πολιτικά γεγονότα, αλλά ταυτόχρονα συσκοτίζει άλλα. Εύστοχα παρατήρησε ο Φουκώ: «*Κάθε περιοδολόγηση απομονώνει από την ιστορία ένα καθορισμένο επίπεδο συμβάντων, και αντιστρόφως κάθε στρώση συμβάντων αξιώνει την περιοδολόγησή της. Πρόκειται για ένα σύνολο περίπλοκων προβλημάτων αφού ανάλογα με το επίπεδο που επιλέγεται οφείλουμε να οριοθετήσουμε διαφορετικές περιοδολογήσεις, και ανάλογα με την περιοδολόγηση που χρησιμοποιείται οδηγούμαστε σε διαφορετικά επίπεδα*».[1] Πάντοτε οι περιοδολογήσεις, πέρα από το ότι φέρουν έναν βαθμό αυθαιρεσίας, φέρουν επίσης, κάποιες εξ ονόματος κιόλας, έντονη σημασιολογική φόρτιση. Η ονοματοθεσία είναι, μην ξεχνάμε, μια δεύτερη ύπαρξη και, ταυτόχρονα, μια πράξη εξουσίας. Ας θυμηθούμε και το βιβλικό «*Έπλασε δε Κύριος ο Θεός εκ της γης τα ζώα του αγρού, και πάντα τα πετεινά του ουρανού, και έφερεν αυτά προς τον Αδάμ, για να ίδη πως να ονομάσει αυτά, και ό, τι όνομα ήθελε δώσει ο Αδάμ εις παν έμψυχον, τούτο να είναι το όνομα αυτού*» (Γένεσις 2.19).

Όσον αφορά τον μοντερνισμό (ή νεωτερικότητα -*modernité*) σε επίπεδο ειδολογίας: άλλοτε εξετάζεται χρονικά (κατά τον Στέλιο Βιριδάκη αναφέρεται σε μια περίοδο της ιστορίας του δυτικού πολιτισμού και της ιστορίας των ιδεών, από τον 17ο-18ο αιώνα ή κατ' άλλους από τον 16ο αιώνα μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα)[2] και άλλοτε περιγραφικά (κατά τη Βάσω Κιντή, τα κοινά χαρακτηριστικά του είναι: αυτοαναφορικότητα, φορμαλισμός, αφαίρεση, οικουμενικότητα, κοσμοπολιτισμός, κοσμικότητα, ουτοπία, πρόοδος, ποσοτικοποίηση - μαθηματικοποίηση, γεωμετρική / λειτουργική καθαρότητα, κατασκευή, διαφάνεια, μηχανή / τεχνολογία, όρια και σταθερότητα).[3] Βεβαίως, είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι οι εκφράσεις του μοντερνισμού διαφέρουν στην τέχνη, τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και την πολιτική και ότι κάθε τομέας αντιδρά σύμφωνα με τις δικές του εσωτερικές τελεολογίες.[4]

Η μοντέρνα τέχνη λοιπόν, μπορεί να ειδωθεί ως απόρροια επαναστάσεων στον κοινωνικό, οικονομικό και φιλοσοφικό χώρο, αλλά ταυτόχρονα συνιστά και μια

---

[1] Michel Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον 2012, σ. 73.
[2] Βάσω Κιντή - Παναγιώτης Τουρνικιώτης - Κώστας Τσιαμπάος (επιμ.), *Το μοντέρνο στη σκέψη και τις τέχνες του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 33.
[3] Β. Κιντή, Π. Τουρνικιώτης, Κ. Τσιαμπάος, *ό.π.*, σ.23.
[4] *Στο ίδιο*, σ. 80.

επανάσταση από μόνη της, και έχει δικά της όρια, που διαφέρουν από τα φιλοσοφικά και από αυτά των άλλων τεχνών (λογοτεχνία, μουσική, χορός) ακόμη και αν παρουσιάζουν παραπλήσια χαρακτηριστικά. Ακόμα, υπάρχει ο όρος «πρωτοπορία» (*avant-garde*), συνηθέστατος για την τέχνη, που ενεργοποιείται κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη γαλλική επανάσταση, αποτελώντας έμβλημα προβαδίσματος των Ιακωβίνων. Κατά τη Νίκη Λοϊζίδη, η σύνδεση της ιδεολογίας της μαχόμενης εμπροσθοφυλακής με τη γαλλική επανάσταση, που αποτελεί θεμέλιο λίθο της ιστορίας της μοντέρνας Ευρώπης δεν είναι τυχαία.[5] Στη συνέχεια, η μεταφορά της στρατιωτικής ορολογίας στον χώρο των πολιτικών παρατάξεων, αλλά και της λογοτεχνίας, άρχισε από τα μέσα του 19ου αιώνα, ενώ τα κινήματα της μοντέρνας τέχνης τον υιοθέτησαν συνειδητά αρκετά αργότερα. Λόγω ακριβώς όμως αυτής της τόσο έντονα πολιτικά φορτισμένης σημασίας που παραπέμπει είτε σε νίκη είτε σε ήττα και σε συμπαρομαρτούντα ερωτήματα (η κριτική στο σύστημα της τέχνης της πρωτοπορίας οδήγησε σε διάβρωσή του ή ενσωμάτωση από αυτό; Όπως αναφέρει πάλι η Νίκη Λοϊζίδη, «*η οξύτατη κριτική που ασκούσε η πρωτοπορία εναντίον του συστήματος είχε ταυτόχρονα τη μορφή ενός δραματικού αγώνα ενσωμάτωσης στο ίδιο το σύστημα*»), θα προτιμηθεί ο καθολικότερος όρος «μοντέρνα τέχνη».

Ας επανέλθουμε στον όρο μοντέρνα τέχνη λοιπόν, και σε μία γλωσσική θεώρησή της: Η διάκριση μεταξύ «*moderni*» και «*antiqui*» μαρτυρείται λοιπόν ήδη στη Ρώμη του 5ου αιώνα μ.Χ. από τον Ρωμαίο ιστορικό Κασσιόδωρο, ενώ ο όρος «*moderni*» χρησιμοποιείται τον 14ο αιώνα για τους σύγχρονους συγγραφείς της εποχής με αρνητική σημασία. Τον 15ο αιώνα παρουσιάζονται δύο φιλοσοφικά ρεύματα, η «*via moderna*» και η «*via antiqua*», ενώ στο τέλος του 17ου αιώνα η διαμάχη στην Académie Française ήταν μεταξύ των «*Anciens*» και των «*Modernes*».[6] Ενδιαφέρουσα αναδρομή ιδίως αν αναλογιστούμε ότι οι Ρωμαίοι και οι επίγονοί τους έκριναν κατά βάση με μορφολογικά κριτήρια (στους Ρωμαίους οφείλεται και η λέξη «στυλ», από το stilus, το όργανο γραφής τους και κατά προέκταση, η κατάταξη του στυλ, αρχικά των ρητόρων βάσει εκφραστικών κατηγοριών όπως κομψό, πομπώδες κ.τ.λ.)[7].

Στη συνέχεια, θα παραθέσουμε κάποιες αναφορές του όρου, προτού καταχωρηθεί με την ιστορική σημασία του, που από το τέλος του 19ου αιώνα και ως την αρχή του 20ου αιώνα πυκνώνουν, κάνοντάς μας να καταλάβουμε ότι δεν πρόκειται απλώς για την περιγραφή της τέχνης στη συγχρονία της, αλλά για τη σταδιακή ανάδυση ενός

---

[5] Νίκη Λοϊζίδη, *Ο μοντερνισμός και οι μύθοι του, δώδεκα μελέτες για τα μοντέρνα καλλιτεχνικά κινήματα*, Αθήνα: Νεφέλη 2013, σ. 49-55.

[6] Β. Κιντή, Π. Τουρνικιώτης, Κ. Τσιαμπάος, *ό.π.*, σ. 21-22.

[7] Αυτό το «*οπλοστάσιο λογοτεχνίας και ρητορικής*» για τις εικαστικές τέχνες χρησιμοποιείται ως την Αναγέννηση, η οποία θα δώσει υπερβολική έμφαση στην όραση με τις γνωστές συνέπειες. βλ. Ernst H. Gombrich, *Τέχνη και ψευδαίσθηση*, μτφρ. Παππάς Ανδρέας. Αθήνα: Πατάκης 2017, σ. 48.

φαινομένου: στη βικτωριανή Αγγλία, από το 1843 έως το 1860 ο κριτικός τέχνης John Ruskin (1819-1900) γράφει το πεντάτομο έργο του «*Modern Painters*» που αναφέρεται στους σύγχρονούς του καλλιτέχνες, με έμφαση στον William Turner (1775-1851), και στο ζητούμενο της απαλλαγής των προκαταλήψεων της παραδοσιακής τέχνης που κρατούν την εικόνα δέσμια σε μία φύση μακριά από την αλήθεια των αισθήσεων.[8] Το 1863 ο ποιητής και τεχνοκριτικός Charles Baudelaire (1821-1867) γράφει για τον «ζωγράφο της μοντέρνας ζωής» με αφορμή τον Constantin Guys (1802-1892) στον τίτλο της μελέτης του που δημοσιεύθηκε σε τρία μέρη στην εφημερίδα «Le Figaro»[9]. Το 1881 διατυπώνεται αυτούσιος ο όρος «μοντέρνα τέχνη» στον τίτλο του περιοδικού *L'Art Moderne* (1881-1914) που εκδόθηκε στις Βρυξέλλες από τους Octave Maus (1856-1919) και Edmond Picard (1836-1924).[10] Το 1883, ο Γάλλο-Ολλανδός μυθιστοριογράφος Joris-Karl Huysmans (1848-1907), που άσκησε επίσης την καλλιτεχνική κριτική έγραψε το βιβλίο «*L'Art moderne*», μία σταχυολόγηση των κριτικών του, με έμφαση στους ιμπρεσιονιστές και στον Μανέ.[11] Το 1890 ο Αυστριακός συγγραφέας και κριτικός Hermann Bahr (1863-1934), ανεπίσημος θεωρητικός απολογητής της Απόσχισης (*Secession*), στο έργο του «*Zur Kritik der Moderne*» αναφέρεται στην Ιστορία της μοντέρνας ζωγραφικής (*Geschichte der modernen Malerei*), ακόμα και αν στην πραγματικότητα πρόκειται περισσότερο για μια φιλοσοφική πραγματεία.[12] Το 1899 συναντούμε το δοκίμιο του Αυστριακού ιστορικού τέχνης Alois Riegl (1858-1905) με τίτλο «*Die Stimmung als Inhalt der modernen Kunst*» (η ατμόσφαιρα ως περιεχόμενο της μοντέρνας τέχνης), όπου δίνεται έμφαση κυρίως στο υποβαλλόμενο αίσθημα του πίνακα. Προχωρώντας στον 20ο αιώνα, το 1904, συναντούμε τον Γερμανό ιστορικό τέχνης Julius Meier-Graefe (1867-1935) και το τρίτομο έργο «*Entwicklungsgeschichte der modernen Kunst*: *Vergleichende Betrachtung der bildenden Künste, als Beitrag zu einer neuen Aesthetik*» (Ιστορία της εξέλιξης της μοντέρνας τέχνης: Συγκριτική εξέταση των καλών τεχνών, ως συμβολή σε μια νέα αισθητική), με αναφορά σε καλλιτέχνες όπως οι Κουρμπέ, Σεζάν, Ντεγκά, Σινιάκ.[13] Το 1903 ο Αυστριακός

---

[8] Κατά τον Γκόμπριχ, η πραγματεία του Ράσκιν είναι «*η τελευταία και πειστικότερη απόπειρα να ερμηνευτεί η ιστορία της τέχνης με βάση την εικαστική αλήθεια, σύμφωνα με την παράδοση του Πλινίου και του Βαζάρι*», E. H. Gombrich, *ό.π.*, σ. 48, 52. Δηλαδή, ουσιαστικά ανάγει στην ψυχολογία της αντίληψης την επίλυση των καλλιτεχνικών προβλημάτων, κάτι που κατά τον Γκόμπριχ δεν ευσταθεί, καθώς «*αθώο μάτι*» (όρος του Ράσκιν) δεν υπάρχει. «*Δεν είναι λοιπόν το «αθώο μάτι» που εξασφαλίζει αυτή τη μίμηση, αλλά το ερευνητικό μυαλό, που ξέρει να διεισδύει στις αμφισημίες της όρασης*», σημειώνει ο Γκόμπριχ.

[9] Charles Baudelaire, «Le Peintre de la vie moderne», *Le Figaro* (26/11, 29/11 και 3/12/1863).

[10] Δηλωμένα σκοπός του περιοδικού ήταν να ευνοήσουν τη λεγόμενη «μοντέρνα τέχνη». Από τον πρόλογο εις https://digitheque.ulb.ac.be/fr/digitheque-revues-litteraires-belges/periodiques-numerises/index.html#c11373.

[11] Θα ακολουθήσει και ο τόμος *Certains* το 1889, όπου ο Υσμάν προλαβαίνει, και επαινεί, το έργο των συμβολιστών όπως οι Μορώ, Ρεντόν, Ραφαελί και Ροπς.

[12] Όπως επισημαίνει στην αρχή: Η ιστορία της τέχνης είναι ακόμα πολύ καινούργια και μπορεί κανείς να το καταλάβει αυτό Hermann Bahr, *Zur Kritik der Moderne*, Wien: J. Schabelitz 1890, σ. 18.

[13] Έχει προηγηθεί το 1901 το έργο «*Ein modernes Milieu in Dekorative Kunst*» (Ένα σύγχρονο περιβάλλον στις διακοσμητικές τέχνες).

συγγραφέας και κριτικός Joseph August Lux (1971-1947) γράφει το βιβλίο «*das moderne Landhaus*» (το μοντέρνο εξοχικό) και το 1905 το «*die moderne Wohnung und ihre Ausstattung*» (μοντέρνο διαμέρισμα και τα έπιπλά του), δίνοντας έμφαση, όπως και ο Ράσκιν, στην εφαρμοσμένη τέχνη. Το 1907 ο Γερμανός ιστορικός τέχνης Richard Muther (1860-1909) εκδίδει στα αγγλικά την τετράτομή του «*History of Modern Painting*» (Ιστορία της Μοντέρνας Ζωγραφικής), που αντίθετα απ' ό, τι θα περίμενε κανείς σε τόσο όψιμη εποχή, περιγράφει την ιστορία της τέχνης του 19ου αιώνα.[14]

Γενικά, τα ανωτέρω πονήματα έχουν ως επί το πλείστον θέμα την εξέλιξη της τέχνης έως την πρόδρομη της ιστορικά μοντέρνας. Αυτό θέλει να δείξει τη σπορά της μοντέρνας τέχνης ήδη στον 19ο αιώνα ή το πόσο αδύναμος είναι ο όρος εφόσον είναι περιγραφικός (αν και, ομολογουμένως, γίνεται ολοένα και πιο διαδεδομένος όσο πλησιάζουμε κοντά στην ιστορικά μοντέρνα τέχνη); Ενδεχομένως και τα δύο. Περισσότερο από όλους, ο Μπωντλαίρ συλλαμβάνει με την οξυδέρκειά του τη μοντέρνα αισθητική, ίσως ακριβώς επειδή κατά την έκφραση της Νίκης Λοϊζίδη ήταν «*ένας από τους πιο αισθαντικούς εκφραστές της διχοτομημένης συνείδησης του μοντερνισμού*»[15] (θυμίζουμε ότι δεν στήριξε τον Μανέ όταν του το ζήτησε, σε αντίθεση με τον Ζολά, ενώ ήταν αντίθετος και ως προς την καλλιτεχνική αξία της φωτογραφίας). Η πύκνωση της αναφοράς του όρου αν μη τι άλλο πάντως δείχνει τη σταδιακή καθιέρωσή του το ίδιο αν όχι περισσότερο γλαφυρά από την εικονολογική προσέγγιση στην οποία θα αναφερθούμε ακροθιγώς στη συνέχεια.

Πολύ κοντά σε σχέση με τη θεωρία του μοντερνισμού, είναι και τα κινήματα τέχνης, τα οποία από τον 19ο αιώνα και κυρίως τον 20ο, καταλαμβάνουν τον μεγαλύτερο όγκο σε κάθε εγχειρίδιο ιστορίας της τέχνης που σέβεται τον εαυτό του! Ονόματα οικεία στα δικά μας αυτιά, αλλά που λειτουργούν λόγω του πλήθους τους μάλλον αποτρεπτικά στους μη επαΐοντες. Δεν ισχυριζόμαστε φυσικά ότι είναι λάθος η αναφορά τους στο πλαίσιο π.χ. μαθημάτων ιστορίας της τέχνης, ωστόσο καλό είναι να τονίζεται η «εκπτύχωση», όπως έλεγε ο Φουκώ, του ενός μέσα από το άλλο και όχι η διαδοχή τους και, κυρίως, να επισημαίνεται ότι δεν εγκλωβίζεται η τέχνη, και πόσο μάλλον, οι καλλιτέχνες μέσα σε αυτά, καθώς περισσότερο από το οπτικό τους ισοδύναμο, ενδιαφέρον έχουν κυρίως οι πολιτικοοικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκαν, όπως και τα μανιφέστα που τα συνόδευαν.

---

[14] Ο Muther είχε αν μη τι άλλο ζήσει από κοντά τα γεγονότα του σκανδάλου της ζωγραφική του Πανεπιστημίου του Κλιμτ και πήρε θέση υπέρ του, επισημαίνοντας μάλιστα ότι ο Κλιμτ «δεν αντέγραψε, δεν δανείστηκε αρχαία μοντέλα», που είναι και μια βασική συνιστώσα της μοντέρνας τέχνης. Βλ. και Peter Vergo, *Art in Vienna, 1898-1918, Klimt, Kokoschka and their contemporaries*, London: Phaidon 1975, σ. 50.

[15] Ν. Λοϊζίδη, *Ο μοντερνισμός και οι μύθοι του, δώδεκα μελέτες για τα μοντέρνα καλλιτεχνικά κινήματα*, ό.π., σ. 10.

Δεν θα σταθούμε ιδιαίτερα στην εικονολογική προσέγγιση της εξέλιξης της μοντέρνας τέχνης, καθώς το ζήτημα είναι ήδη αρκετά καλυμμένο, αλλά ας υπενθυμίσουμε απλώς ότι ο βαθμός παραστατικότητας είναι ένας μάλλον υπεραπλουστευμένος τρόπος να δώσουμε τα διαπιστευτήρια ή όχι της μοντέρνας τέχνης. Είναι αλήθεια ότι το ανεξίτηλο στίγμα συγγραφικών έργων όπως το «*Abstraktion und Einfühlung*» (Αφαίρεση και Ενδοσυμπάθεια) που έγραψε ο Wilhelm Worringer (1881-1965) το 1907 ή «*Philosophie der symbolischen Formen*» του Ernst Cassirer (1874-1945) που γράφτηκε ανάμεσα στα έτη 1923 και 1929 ή «*Perspektive als symbolische Form*» (Η προοπτική ως συμβολική μορφή) που έγραψε ο Erwin Panofsky (1892-1968) το 1927 δίνουν έμφαση στην ιστορία της μη παραστατικότητας, κυρίως όχι τυχαία από αναλυτές εκ Γερμανίας. Η μη παραστατικότητα είναι πράγματι μια συνιστώσα της μοντέρνας τέχνης, αλλά όχι η μόνη. Όχι μόνο ό,τι προηγείται της έναρξης της μη παραστατικής τέχνης (π.χ. Αρ Νουβώ), αλλά και ό,τι έπεται (π.χ. Νέα Αντικειμενικότητα -*Neue Sachlichkeit*- που συνειδητά ήρθε σε ρήξη με τον εξπρεσιονισμό- αμφότερα κινήματα που διατηρούν δεσμούς με την παραστατικότητα), είναι επίσης αναπόσπαστο μέρος της μοντέρνας τέχνης. Άλλωστε, σε όλη την ιστορική πορεία της μοντέρνας τέχνης, η παλινδρόμηση προς τη δυτική παράδοση θα είναι μόνιμη συνισταμένη. Είναι υπερβολικά σχηματικό να θεωρηθεί εκ προοιμίου κάτι τέτοιο σαν αντιδραστική κίνηση, ακόμα και αν όντως ήταν σε κάποιες περιπτώσεις (π.χ. με το κίνημα *Novecento Italiano*), όμως η πραγματικότητα είναι πάντα πιο πολύπλοκη και γεμάτη αντιφάσεις. Κατά τον Αμερικανό κριτικό τέχνης Donald Kuspit (γεν. 1935) παρότι η αποθέωση του καλλιτέχνη της πρωτοπορίας ως συμβόλου μιας ηρωικής αντίστασης σε ό,τι είναι καταπιεστικό και διεφθαρμένο στον αστικό κόσμο υπήρξε ο κυρίαρχος τρόπος περιγραφής της σημασίας της μοντέρνας τέχνης, η ιστορική πραγματικότητα έδειξε πως η συγκρότηση μιας αυτόνομης, αφηρημένης εικαστικής γλώσσας δεν στοχεύει απαραιτήτως και στην κοινωνική αυτονόμηση του έργου τέχνης και του καλλιτέχνη.[16] Κατά το Ν. Δασκαλοθανάση, «*ο ουσιαστικός χαρακτήρας της εικαστικής έκφρασης δεν εξαρτάται ούτε από τη λατρεία της καινοτομίας ούτε από την ευλαβική προσκόλληση στη χρήση παραδοσιακών τύπων. Τα ιστορικά συμφραζόμενα είναι εκείνα που φορτίζουν εντέλει θετικά ή αρνητικά την εικαστική γλώσσα, η οποία δεν είναι φυσικά αυτονοηματοδοτόμενη*».[17]

Είναι ενδεικτικό πάντως το παράδειγμα της αρχιτεκτονικής για το πώς το λειτουργικό και το διακοσμητικό δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες έννοιες, άλλη μια παρεξήγηση που πηγάζει από τη μορφοκρατία. Ο μοντερνισμός στην τέχνη όμως είναι μια πορεία και όχι μια κατάληξη. Άλλωστε, συχνά, στην πορεία των χρόνων, εξελισσόμενοι,

[16] Donald Kuspit, *The Cult of the Avant-Garde Artist*, Cambridge: Cambridge University Press 1993, σ. 1-7.
[17] Νίκος Δασκαλοθανάσης, *Ο καλλιτέχνης ως ιστορικό υποκείμενο από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα: Άγρα 2004, σ. 138

αλλάζανε στυλ οι ίδιοι καλλιτέχνες ή αρχιτέκτονες που κάνανε κάποτε έργα που κάποιος θα ονόμαζε ακραιφνώς «μοντέρνα» με «πουριστικούς» όρους -το δάνειο του όρου επίτηδες παραπέμπει στον Le Corbusier (Charles-Édouard Jeanneret, 1887-1965), καθώς ήταν ένα παράδειγμα καλλιτέχνη που εμπλούτιζε το στυλ του προϊόντος του χρόνου.[18] Αυτό φαίνεται γλαφυρά στο έργο αρχιτεκτόνων όπως ο θεμελιωτής της Σχολής του Σικάγου Louis Sullivan (1856-1924) που παράλληλα με την υψηλή λειτουργικότητα των κτηρίων του, εκμεταλλεύτηκε πλήρως τις δυνατότητες που του προσέφεραν τα μέταλλα και οι καμπύλες[19] ή ο Βέλγος Henry van de Velde (1863-1957), από τους κόλπους της Αρ Νουβώ, που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη Γερμανική Werkbund[20] ή ο Σκωτσέζος Charles Mackintosh (1868-1928), ο οποίος μαζί με τη γυναίκα του Margaret Macdonald (1864 -1933), τη Frances MacDonald (1873- 1921) και τον Herbert MacNair (1868-1955) αποτελούσαν την ομάδα ντιζάιν «των 4», που υπήρξε επιδραστικότατη στη βιεννέζικη Απόσχιση.[21]

Το να απονείμουμε τον τίτλο του μοντέρνου με βάσει πολιτικά κριτήρια είναι δε ένα έδαφος εντελώς ολισθηρό. Σαν παραδείγματα απλώς για το πόσο η εμπλοκή με την τέχνη της καθαυτό πρωτοπορίας δεν αποτελεί «τεκμήριο αθωότητας» θα αναφέρουμε ενδεικτικά την κατάληξη του Γερμανού μουσικού, συγγραφέα και γκαλερίστα Herwarth Walden (Georg Lewin, 1879-1941), εκδότη του εμβληματικού περιοδικού τέχνης *Der Sturm*, ο οποίος υπό την απειλή της Γκεστάπο κατέφυγε στη Μόσχα, αλλά το σταλινικό καθεστώς, καχύποπτο στην τέχνη της πρωτοπορίας τον συνέλαβε και ο Βάλντεν πέθανε το 1941 στη φυλακή ή την περίπτωση του εξπρεσιονιστή ποιητή και θεατρικού συγγραφέα Walter Hasenclever (1890-1940) του οποίου το έργο, όσο και αν ενέπιπτε στην κατηγορία της πρωτοπορίας, δεν στάθηκε αρκετό για να τον απαλλάξει από τη φυλακή στη Γαλλία -και η ειρωνεία είναι ότι τελικά αυτοκτόνησε για να μην πέσει στα χέρια των Ναζί. Όλα αυτά δείχνουν πόσο επικίνδυνα μπορούν να γίνουν τα δίπολα.

Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι όροι και οι ταξινομήσεις εξυπηρετούν συχνά και εμπορικούς σκοπούς. Π.χ. ο όρος Art Nouveau προήλθε από τη γκαλερί *Maison de l' Art Nouveau* στο Παρίσι του Γερμανού γκαλερίστα Siegfried Bing (1838-1905). Στη

[18] Κατά τον Frampton, η ρήξη του Λε Κορμπιζιέ, στην αρχιτεκτονική, αλλά και στη ζωγραφική του, με τη δογματική αισθητική του πουρισμού, το κίνημα στο οποίο είχε πρωτοστατήσει μαζί με τον Amédée Ozenfant (1886-1966) τον έστρεψε σε δύο κατευθύνσεις: αφενός προς τη γλώσσα του τοπικού ιδιώματος και αφετέρου στη μνημειακότητα του κλασικού, βλ. Kenneth Frampton, *Μοντέρνα αρχιτεκτονική, Ιστορία και κριτική*, μτφρ. Θόδωρος Ανδρουλάκης - Μαρία Παγκάλου, Αθήνα: Θεμέλιο 2009, σ. 203.

[19] Κατά τον Τζόρνταν, το ισόγειο του Καταστήματος Κάρσον, Πίρι, Σσκοτ, που από κάθε άλλη άποψη είναι εξαιρετικά απέριττο, «λάμπει» απ' αυτές τις διακοσμήσεις, βλ. Robert Furneaux Jordan, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, μτφρ. Δημήτρης Ηλίας, Αθήνα: Υποδομή 1981, σ. 414.

[20] Κατά τον Frampton, η στροφή του Βαν ντε Βέλντε σε πιο καθαρές φόρμες οφείλεται και σε ένα ταξίδι του στην Ελλάδα το 1903 και τη μέση Ανατολή. Βλ. K. Frampton, *ό.π.*, σ. 94-97.

[21] Ο Μάκιντος επιμελήθηκε το σκωτσέζικο τμήμα της έκθεσης της ομάδας Secession στη Βιέννη το 1900, ενώ το λογότυπο των Βιεννέζικων Εργαστηρίων είναι σχεδιασμένο από αυτόν. Για περισσότερα για τον Μάκιντος, βλ. K. Frampton, *ό.π.*, σ. 75-78.

συλλογή εξπρεσιονιστικών έργων επιδόθηκε ο Γερμανός συλλέκτης Bernhard Koehler (1849-1927), ενώ εξειδίκευση στη μοντέρνα τέχνη είχαν έμποροι τέχνης όπως ο Γάλλος Paul Guillaume (1891-1934) ή η Αμερικανίδα συλλέκτρια Peggy Guggenheim (1898-1979). Όλα αυτά δεν λέγονται φυσικά για να ακυρώσουν την επανάσταση της μοντέρνας τέχνης, αλλά για να τοποθετήσουν την επανάσταση αυτή στις πραγματικές τις βάσεις, που είναι η σταδιακή, αλλά σαρωτική αλλαγή όχι μόνο στην τέχνη, αλλά και στο τρίγωνο καλλιτέχνης-κοινό-γκαλερί/μουσείο. Συχνά μιλάει ο απλός κόσμος σήμερα για «μοντέρνα τέχνη» ή «μοντέρνους καλλιτέχνες». Πριν σπεύσει κανείς να τον διορθώσει και να πει τον όρο σύγχρονη (επίσης ένας μάλλον προβληματικός όρος, ως πότε προβλέπεται αυτή η συγχρονία;) και επειδή η γλώσσα δεν κάνει ποτέ λάθος, είναι ενδιαφέρον ότι λέγεται κάτι τέτοιο συνήθως λόγω της φιλοσοφίας που περιβάλλει (συχνά σε προθεσιακό επίπεδο) ένα έργο ή έναν καλλιτέχνη. Ο Αμερικανός κριτικός τέχνης και φιλόσοφος Arthur C. Danto (1924-1913) στο βιβλίο του «*Η μεταμόρφωση του κοινότοπου*» επισημαίνει τη μοντέρνα ιδέα πίσω από την παραστατικότητα με την έννοια ότι το ότι το θέμα πλέον διατηρεί την ταυτότητά του και είναι αναγνωρίσιμο, αποτελεί μέρος της δομής της μεταφορικής μεταμόρφωσης. Έτσι λοιπόν πρόκειται μάλλον για μεταμόρφωση παρά για μετατροπή.[22] Σε ένα μακρινό μέλλον θα δείξει εάν ο όρος μοντέρνα τέχνη, που προϊόντος του χρόνου θα ακούγεται ακόμα πιο οξύμωρος, θα συνεχίσει να αφορά αυστηρά μια συγκεκριμένη ιστορικότητα. Όπως και να ονομάζεται όμως, οι κατακτήσεις της ιστορικότητας αυτής, εκτός από το παρόν, απ' ό,τι φαίνεται, δεν θα σταματήσουν να επηρεάζουν και το μέλλον. Και εδώ έγκειται η επανάσταση της μοντέρνας τέχνης.

[22] Arthur C.Danto, *Η μεταμόρφωση του κοινότοπου, μια φιλοσοφική θεώρηση της Τέχνης*, μτφρ. Μαριλένα Καρρά, Αθήνα: Μεταίχμιο 2000, σ. 275-276.

Bauhaus: Η Ανάδυση του Μοντέρνου και η Συνδιαλλαγή του με Συντηρητικές Τάσεις

Μιχάλης Λυκούρης

Το 1919 ιδρύεται στη Βαϊμάρη το Staatliches Bauhaus. Η προγραμματική διακήρυξη της σχολής, την οποία συνέταξε ο Walter Gropius, προέκρινε την επιστροφή όλων των καλλιτεχνών στη χειροτεχνία και τη δημιουργία μίας συντεχνίας τεχνιτών στην οποία δεν θα υφίστανται ταξικές διαφορές. Αντιθέτως, επιζητείται η δημιουργία μίας νέας κατασκευής στην οποία θα εγκολπώνονται η αρχιτεκτονική, η γλυπτική και η ζωγραφική, μία ενότητα η οποία «θα υψωθεί στον ουρανό από τα χέρια ενός εκατομμυρίου εργατών όπως το κρυστάλλινο σύμβολο μίας νέας πίστης».[1]

Ο *Καθεδρικός Ναός* του Lyonel Feininger, μία ξυλογραφία στο εξώφυλλο της διακήρυξης, αποκαλύπτει την πνευματική αναγέννηση που ευαγγελίζεται η σχολή (εικ. 1). Η νέα πίστη δημιουργείται μέσα στην αναταραχή που γεννά η ήττα και οι κλυδωνισμοί της νεοσύστατης Δημοκρατίας. Μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, τα ευρωπαϊκά κράτη υφίστανται οικονομική αφαίμαξη. Ο μακροχρόνιος πόλεμος θα οδηγήσει στην κατασπατάληση όλων των διαθέσιμων πόρων, ενώ, παράλληλα, η αύξηση της κυκλοφορίας χαρτονομίσματος έχει ως αποτέλεσμα τον πληθωρισμό και την υποτίμηση των εθνικών νομισμάτων. Το 1923 ο υπερπληθωρισμός δοκιμάζει τη νεοσύστατη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, ενώ την ίδια περίοδο ο Αδόλφος Χίτλερ προσπαθεί να καταλάβει την εξουσία με πραξικόπημα.[2]

Μέσα σε αυτή την αναταραχή, ο Walter Gropius, πρώτος διευθυντής του Bauhaus, προσπαθούσε να διατηρήσει τη σχολή σε λειτουργία. Χαρακτηριστικά, ο Herbert Bayer, πρώτα σπουδαστής και έπειτα καθηγητής της σχολής, θα σχεδιάσει το 1923 το χαρτονόμισμα του ενός εκατομμύριου μάρκων. Μετά από τη σταθεροποίηση της οικονομίας και την εισροή αμερικανικών κεφαλαίων, η ανάκαμψη της βιομηχανικής παραγωγής δίδει το βήμα για τη μεταστροφή της σχολής και τον προσεταιρισμό του βιομηχανικού σχεδιασμού.[3]

Η ξυλογραφία του Feininger ήταν μία εικόνα που έφερε πλήθος συνδηλώσεων. Ο καθεδρικός ναός συμβόλιζε το παρελθόν, πηγή έμπνευσης για τους νέους καλλιτέχνες οι οποίοι

---

[1] Walter Gropius, «Programme of the Staatliches Bauhaus in Weimar», στο U. Conrads (επιμ.), *Programs and Manifestoes on 20th-Century Architecture*, Cambridge, Mass: MIT Press 1971, σ. 49.

[2] Serge Berstein – Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης: 1919 έως σήμερα*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1997, σ. 33. Η νεοσύστατη Δημοκρατία της Βαϊμάρης αντιμετωπίζει σημαντικές οικονομικές και νομισματικές δυσκολίες. Η εμπορική παραγωγική κάμπτεται, το νόμισα της καταρρέει, ενώ εμφανίζει εμπορικό έλλειμμα. *Ό.π.* σ. 41. Βλ. επίσης Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος, Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2004, σ. 112, 115.

[3] Hal Foster - Rosalind Krauss - Yve-Alain Bois - Benjamin Buchloh, *Art since 1900, Mondernism, Antimodernism, Postmodernism*, London: Thames & Hudson 2015, σ. 194.

θα συντελούσαν στην ανοικοδόμηση του νέου κράτους μέσα από τα χαλάσματα του παλαιού.[4] Από την παραπάνω αναφορά γίνεται αντιληπτή μία αλλαγή, μία ρήξη η οποία γεννάται μέσα από τα ερείπια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, μία τέτοιου είδους προσέγγιση, η οποία ορίζει μία αλλαγή στον Πολιτισμό, απισχναίνει κάθε προσπάθεια στοιχειοθέτησης ενός σύνθετου αφηγήματος. Θα πρέπει, λοιπόν, να καταστεί σαφές ότι οι τομές δεν υφίστανται με τρόπο ολοκληρωτικό. Αντίθετα, συναντά κανείς συνέχειες και ασυνέχειες, παράλληλες πορείες, που ορισμένες φορές τέμνονται. Το Μοντέρνο αρθρώνεται στις αρχές του αιώνα πριν από την ίδρυση του Staatliches Bauhaus, εκφράζεται με δυναμισμό κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ενώ δεν σταματά να υφίσταται ακόμα και μετά την κατάλυση της Δημοκρατίας από το Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα).

Σε δοκίμιο του για την Αρχιτεκτονική και το Bauhaus ο Walter Gropius επισημαίνει ότι η καλλιτεχνική σχολή προΐστατο στην υλοποίηση μίας σύγχρονης, μοντέρνας όπως αναφέρει, αρχιτεκτονικής τέχνης η οποία θα διακατεχόταν από οικουμενικότητα. Μέσα σε αυτή, κάθε Τέχνη θα έβρισκε τη θέση της οδηγώντας στη δημιουργία μίας υπέρτατης μορφής στην οποία θα απαλείφονταν οι παλαιές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ του μνημειώδους και του διακοσμητικού.[5] Για αυτόν τον λόγο προκρινόταν η μαθητεία κοντά σε κάποιον τεχνίτη από κοινού με κάποιον καλλιτέχνη. Με αυτόν τον τρόπο ο Gropius υποστήριζε ότι η νέα γενιά των σπουδαστών θα επιτύγχανε την επανένωση όλων των δημιουργικών διαδικασιών συντελώντας στη δημιουργία ενός νέου Πολιτισμού.[6]

Πέρα όμως από τις επιδιώξεις των ιθυνόντων ευαγγελιζόμενοι τη δημιουργία ενός νέου πνευματικού φαινομένου, θα πρέπει να επισημανθεί ότι εντός της σχολής συντελούνται ριζικές αλλαγές και επαναπροσδιορισμοί. Πιο συγκεκριμένα, η σχολή μεταπηδά από μία μεσαιωνική αντίληψη για τη χειροτεχνία στο βιομηχανικό σχεδιασμό και την παραγωγή. Η σχολή, η οποία πλέον στεγάζεται στο κτήριο που σχεδίασε ο Gropius, μετονομάζεται σε «ινστιτούτο σχεδιασμού», ενώ συστήνεται εταιρεία περιορισμένης ευθύνης με σκοπό τις εμπορικές συναλλαγές (εικ. 2). Αυτή η εναλλαγή, βέβαια, δεν συντελείται εν μία νυκτί. Πρόκειται για αντιθετικές δυνάμεις που προϋπάρχουν και τις οποίες μπορεί να εντοπίσει κανείς στις συζητήσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια του Deutscher Werkbund (Σύνδεσμος Γερμανών Επιτηδευματιών).[7]

---

[4] Karen Koehler, «The Bauhaus Manifesto Postwar to Postwar: From the Street to the Wall to the Radio to the Memoir», στο Jeffrey Saletnik και Robin Schuldenfrei (επιμ.), *Bauhaus Construct: Fashioning Identity, Discourse and Modernism*, London, New York: Routledge 2009, σ. 17.
[5] Walter Gropius, *The New Architecture and the Bauhaus*, Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press 1971, σ. 65-66.
[6] Walter Gropius, *ό.π.*, σ. 75. Στο πρωτότυπο αναφέρεται ο όρος *Civilization*.
[7] H. Foster, *Art since 1900*, ό.π., σ. 193-194.

Το 1907 ιδρύεται το Deutscher Werkbund στους κόλπους του οποίου εντάχθηκαν δώδεκα καλλιτέχνες καθώς και δώδεκα επιχειρήσεις. Ο σύνδεσμος δημιουργήθηκε θέτοντας ως στόχο τη βελτίωση της ποιότητας των βιομηχανικών προϊόντων της χώρας τα οποία θα καθίσταντο ανταγωνιστικά σε σχέση με εκείνα άλλων προηγμένων βιομηχανιών όπως εκείνα των Ηνωμένων Πολιτειών και της Μεγάλης Βρετανίας. Η πορεία του συνδέσμου και η σχέση που αναπτύσσει με τη δευτερογενή παραγωγή σχετίζεται εν πολλοίς με το έργο του Peter Behrens, ιδρυτικό μέλος του Deutscher Werkbund, ο οποίος εργάζεται από το 1907 για λογαριασμό της εταιρείας παραγωγής ηλεκτρολογικού εξοπλισμού Allgemeine Elektricitäts Gesellschaft (AEG). Ήδη, όμως, εντός του συνδέσμου προκύπτουν διαφορές μεταξύ εκείνων που προκρίνουν την υιοθέτηση των βιομηχανικών τύπων και εκείνων που υποστήριζαν την καλλιτεχνική ατομικότητα.[8]

Το έργο του Behrens για την AEG είναι πολύπλευρο, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα από τον σχεδιασμό ηλεκτρικών συσκευών, την καλλιτεχνική επιμέλεια και το γραφιστικό σχεδιασμό της ταυτότητας του ομίλου μέχρι τη μελέτη διάφορων οικοδομημάτων του. Από αυτά, μνεία θα πρέπει να γίνει στο Turbinehalle, *tour de force* του αρχιτέκτονα το οποίο εξυμνήθηκε από διάφορους ιστορικούς της αρχιτεκτονικής, εγγράφοντάς το στον Μοντερνισμό (εικ. 3).[9] Το έργο του αρχιτέκτονα αποτέλεσε σημείο αναφοράς και για τον Walter Gropius ο οποίος απασχολούνταν στο γραφείο του. Για τον Gropius, σε κείμενό του για μία περιοδεύουσα έκθεση φωτογραφίας για βιομηχανικά κτήρια το 1911, το έργο του αρχιτέκτονα επαφίεται στην αισθητική αφύπνιση του εργάτη, πέρα από τη δημιουργία ενός υγιεινού περιβάλλοντος εργασίας. Μέσα σε αυτό το πνεύμα, η βιομηχανία η οποία συνασπίζει πλήθος εργατών, συντελεί, παράλληλα, στη δημιουργία ενός νέου Πολιτισμού, μία ιδέα η οποία θα αποτελέσει πυρήνα της σκέψης του καρποφορώντας στην προγραμματική διακήρυξη του Staatliches Bauhaus.[10]

Η Barbara Miller Lane διακρίνει δύο κατευθύνσεις στα αρχιτεκτονικά πράγματα της Γερμανίας, μία η οποία συντελείται στις αρχές του αιώνα συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός ευρύτερου μοντέρνου κινήματος και μία άλλη που πραγματοποιείται από τον Walter Gropius και τους ακολούθους του μετά το 1918. Γύρω στο 1900 πλήθος αρχιτεκτόνων άρχισαν να θέτουν υπό αμφισβήτηση τα εκλεκτιστικά ιδιώματα όπως είχαν αναπτυχθεί στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, επιδιώκοντας την απλότητα. Οι πειραματισμοί οι οποίοι συντελέστηκαν δεν

[8] Kenneth Frampton, *Modern Architecture: A Critical History*, London: Thames & Hudson 2018, σ. 111-112. Για τους κλυδωνισμούς στο εσωτερικό του Συνδέσμου όπως και για τη σύγκλιση του με συντηρητικότερες δυνάμεις βλ. Paul Betts, *The Authority of Everyday Objects, A Cultural History of West German Industrial Design*, Berkeley: University of California Press 2004, σ. 26-27.

[9] Stanford Anderson, «Behrens's Changing Concept of Life as Art: A Review of the Early Work», στο *Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century*, Cambridge, Mass, London: MIT Press 2000, σ. 27-44.

[10] Alan Windsor, *Peter Behrens, Architect and Designer*, Λονδίνο: The Architectural Press 1981, σ. 93.

δημιούργησαν ένα ενιαίο ύφος, μία αδιάσπαστη αρχιτεκτονική γραφή, παρά μία πληθώρα νέων παραδόσεων οι οποίες άσκησαν μεταπολεμικά επιρροή.[11]

Το εναρκτήριο λάκτισμα φαίνεται, βέβαια, να δίδεται πολύ πριν από την ίδρυση του Werkbund. Οι απαρχές φαίνεται να τοποθετούνται ήδη από τον 19ο αιώνα, στις διεθνείς εκθέσεις και τα κινήματα της Art Nouveau και του Jugendstil. Παράλληλα, θα πρέπει να γίνει αναφορά στη συστηματική μελέτη του υλικού πολιτισμού (*Sachkultur*) η οποία κέντρισε το ενδιαφέρον των αρχιτεκτόνων και έθεσε στο επίκεντρο το αντικείμενο ως κύρια έκφραση του Πολιτισμού.[12]

Σε μία προσπάθεια καταγραφής και δημιουργίας μίας Ιστορίας για το Μοντέρνο, η πορεία δεν είναι εξελικτική με τη μία γενιά να δίδει τη σκυτάλη στην άλλη. Αντίθετα, ανάμεσα σε εκείνους του μεταρρυθμιστές, μέλη του Deutscher Werkbund, που προέκριναν την εκβιομηχάνιση και τον αυτοματισμό διακρίνονται στερεοτυπικές αντιλήψεις και στοχοποίηση ορισμένων ομάδων εντός και εκτός της ακμάζουσας Γερμανικής Αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η πολεμική που αναπτύσσεται εναντίον των καλλιτεχνών που συσπειρώνονται γύρω από το περιοδικό *Der Sturm* (Η Καταιγίδα) το οποίο παρουσίαζε πρωτοποριακά καλλιτεχνικά κινήματα. Εάν και στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν διαδεδομένη η πολιτισμική αναμόρφωση των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, άλλες μορφές αναμόρφωσης και χειραφέτησης, όπως ο Σοσιαλισμός ή οι Εξπρεσιονιστές του Sturm, γίνονταν αντιληπτές ως διαμετρικά αντίθετες, έτοιμες να συνθλίψουν το σύστημα αξιών του έθνους.[13]

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η *Neue Sachlichkeit* (Νέα Αντικειμενικότητα), όπως αναφέρει ο Manfredo Tafuri, υιοθέτησε τη μέθοδο της γραμμής παραγωγής στη σχεδιαστική και κατασκευαστική διαδικασία. Με τον τρόπο αυτό, διαφοροποιείται άρδην το κτίζειν το οποίο, πλέον, αντικατοπτρίζει τον τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης του βιομηχανικού προϊόντος. Από το τυποποιημένο δομικό στοιχείο μέχρι την πόλη, όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο διανοητής, η αρχιτεκτονική επέβαλλε με συνέπεια τη γραμμή παραγωγής ως μέθοδο. Κάθε μέρος της γραμμής παραγωγής αποτελούσε μέρος του όλου. Συνακόλουθα, διαφοροποιείται ο τρόπος με τον οποίο το αρχιτεκτονικό έργο τίθεται σε κρίση. Τα κριτήρια παύουν να είναι αισθητικά, ενώ στο επίκεντρο της κρίσης τίθεται η βίωση του αρχιτεκτονήματος.[14] Παράλληλα, η μοντέρνα αρχιτεκτονική προήγαγε την απλότητα στην κατασκευαστική διαδικασία χωρίς την παρεμβολή περιττών στοιχείων που να αποκρύπτουν το οικοδόμημα και τη δομή του.[15]

---

[11] Barbara Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945,* Cambridge, Mass, London: Harvard University Press 1985, σ. 11-13.

[12] Alina Payne, «Bauhaus Endgame: Ambiguity, Anxiety, and Discomfort», στο *Bauhaus Construct: Fashioning Identity, Discourse and Modernism, London, New York: Routledge 2009,* σ. 258, 261.

[13] Mark Jarzombek, «The Kunstgewerbe, the Werkbund, and the Aesthetics of Culture in the Wilhelmine Period», *Journal of the Society of Architectural Historians* τ. 53 αρ. 1 (1994), σ. 16-17.

[14] Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development*, Cambridge, Mass.: MIT Press 1976, σ. 100-101.

[15] Janet Ward, *Weimar Surfaces, Urban Visual Culture in 1920s Germany,* Berkeley, Los Angeles: University of California Press 2001, σ. 47-48.

Αυτή η κοσμοαντίληψη αποτέλεσε σημείο καμπής για την αρχιτεκτονική ιδεολογία. Δριμεία κριτική ασκήθηκε στο Μοντέρνο τόσο μετά όσο και πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αρχιτέκτονες και θεωρητικοί της αρχιτεκτονικής προέκριναν μία αλλαγή στις αρχές του Μοντερνισμού. Ο Hans Poelzig, παραδείγματος χάρη, σε ομιλία του στο Σύνδεσμο Γερμανών Αρχιτεκτόνων το 1931 υπογράμμιζε τη σημασία του πνευματικού στην Αρχιτεκτονική έναντι του εκμηχανισμού, ενώ ο Adolf Behne καταδίκασε το πρόγραμμα μαζικής στέγασης Dammerstock στην Καρλσρούη. Ανάμεσα στους υπερασπιστές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής εκφραζόταν το αίτημα ενός ανθρωπιστικού ιδεώδους.[16]

Παρότι σε κτήρια εμπορικών και λοιπών χρήσεων η υιοθέτηση διαφόρων ιδιωμάτων και μορφών του μοντερνισμού φαίνεται να γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στη νέα αρχιτεκτονική παράδοση, όπως διαμορφώνεται μετά το 1918, και τα αρχιτεκτονικά πράγματα πριν από το ξέσπασμα του Πολέμου, στον οικιστικό τομέα οι διαφορές είναι αγεφύρωτες. Πολλά από τα οικιστικά συγκροτήματα που κατασκευάζονται μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου διακρίνονται για τις μεγάλες τους διαστάσεις, ενώ διαθέτουν πλούσιο διάκοσμο. Παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός Heidehof, έργο των Paul Mebes και Emmerich το οποίο συνδιαλέγεται με το προπολεμικό έργο των Heinrich Tessenow και Bruno Taut (εικ. 4).[17]

Στην αντίθετη κατεύθυνση φαίνεται να κινείται η έκθεση «*Die Wohnung*» (Η Κατοικία) την οποία διοργάνωσε ο Mies van der Rohe για λογαριασμό του Deutscher Werkbund.[18] Η έκθεση, η οποία έλαβε χώρα στη Στουτγκάρδη το 1927, αποτέλεσε τον πυρήνα του Weissenhof Siedlung, ένα οικιστικό πρόγραμμα το οποίο ξεσήκωσε άμεση κατακραυγή. Στο στόχαστρο βρέθηκαν οι επίπεδες στέγες, οι κυβοειδείς διαμορφώσεις των όγκων καθώς και η μοντέρνα επίπλωση με την οποία διακοσμήθηκαν τα εσωτερικά των οικιών. Παράλληλα, οι επιθεωρητές οικιστικής της Στουτγκάρδης υπήρξαν ιδιαίτερα επικριτικοί με πολλά από τα στοιχεία του οικισμού. Οι αντιδράσεις ήρθαν να προστεθούν στην εξωφρενική δαπάνη που προέκυψε για ένα συγκρότημα μαζικής στέγασης, έξοδα τα οποία έπρεπε να καλύψει η δημοτική αρχή.[19]

Πέρα όμως από τα διάφορα σχόλια και τις επικρίσεις που έλαβε ο οικισμός, αρκεί κανείς να παρατηρήσει την αισθητή διαφορά του με τον γειτνιάζοντα αστικό ιστό όπως γίνεται αντιληπτός από φωτογραφικό υλικό (εικ. 5). Βέβαια, παρόμοιες διαφορές γίνονται αντιληπτές σε συγκροτήματα κατοικιών τα οποία πραγματοποιούνται την ίδια περίοδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Zehlendorf, ένα οικιστικό συγκρότημα το οποίο σχεδίασε ο Bruno Taut στο Βερολίνο για λογαριασμό της GEHAG (Gemeinnützige Heimstätten-, Spar- und Bau-

---

[16] Wolfgang Pehnt, «Desecration of the Temple: The Bauhaus Controversy and other Debates», στο Adam Caruso και Helen Thomas (επιμ.), *Rudolf Schwarz and the Monumental Order of Things*, Zurich: Gta Verlag 2016, σ. 168.
[17] B. Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945*, ό.π., σ. 38-39.
[18] Ο Ludwig Mies van der Rohe συνδύασε τον εξορθολογισμό των εξωτερικών επιφανειών του οικοδομήματος με την παραδοσιακή τυπολογία για τη διάρθρωση των εσωτερικών. Βλ. Mark Stankard, «Re-covering Mies van der Rohe's Weissenhof: The Ultimate Surface», *Journal of Architectural Education*, τ. 55 αρ. 4 (2002), σ. 247-256.
[19] J. Ward, *ό.π.*, σ. 60-61.

Aktiengesellschaft), ενός οικοδομικού συνεταιρισμού που ανέλαβε την οικοδόμηση κατοικιών. Το Onkel Toms Hütte, όπως ονομάστηκε ο οικισμός, ήρθε σε αντιπαράθεση με έναν μικρότερο στον οποίο κυρίαρχο στοιχείο υπήρξαν οι επικλινείς στέγες.[20]

Μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Χίτλερ και την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, η σχέση που αναπτύσσεται με τον Μοντερνισμό είναι αμφίδρομη. Η παλινδρόμηση ανάμεσα σε συντηρητικές και νεωτερικές τάσεις γίνεται κατανοητή εάν αντιπαραβάλλει κανείς το περίπτερο για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου από τον Paul Baumgarten με το Haus der Kunst του Μονάχου. Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εναλλαγή στα εξώφυλλα του περιοδικού *Moderne Bauformen* στο οποίο οι αρχές της Neues Bauen εναλλάσσονται με συντηρητικότερες τάσεις.[21]

Μάλιστα, με την επικράτηση του Εθνικοσοσιαλισμού πολλοί αρχιτέκτονες αναλαμβάνουν πλήθος αναθέσεων. Χαρακτηριστικά, ο Walter Gropius, εάν και είναι κατηγορηματικός στην απορρόφηση του Deutscher Werkbund από τον κρατικό μηχανισμό, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα τις αρχές της Neues Bauen, αποπειράται να εγγράψει το μοντέρνο στις αισθητικές αρχές του καθεστώτος κατά το ιταλικό πρότυπο. Μέσα σε αυτό το κλίμα γίνεται κατανοητή η μελέτη του για το Haus der Arbeit σε συνεργασία με τον Rudolf Hillebrecht, θέτοντας τις υπηρεσίες του Μοντερνισμού στις αρχές του Εθνικοσοσιαλισμού (εικ. 6).[22]

Σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική γοήτρου όσο και την οικιστική αρχιτεκτονική η οποία υιοθετεί συντηρητικότερες κατευθύνσεις, στη βιομηχανία φαίνεται ότι οι συνθήκες είναι ευνοϊκότερες για την υιοθέτηση ενός μοντέρνου λεξιλογίου. Μάλιστα, μετά τη λήξη του πολέμου, υποστηρίζεται ότι ο σχεδιασμός βιομηχανικών κτηρίων υπήρξε «βαλβίδα αποσυμπίεσης» για τους προοδευτικούς αρχιτέκτονες, υιοθετώντας το απλουστευτικό σχήμα μοντέρνα αρχιτεκτονική-δημοκρατικό πνεύμα. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Μοντερνισμός χρησιμοποιείται με τρόπο επιδερμικό. Πιο συγκεκριμένα, από τις μελέτες απουσιάζει ο λειτουργισμός της Neues Bauen, ενώ, παράλληλα, παρατηρείται μία ροπή προς το γιγαντισμό και τη συμμετρία. Τέλος, δεν θα πρέπει να αποσιωπάται ο σκοπός κατασκευής αυτών των συγκροτημάτων, κέντρα παραγωγής πολεμικού υλικού στις υπηρεσίες του Τρίτου Ράιχ.[23]

Αντίθετα, φαίνεται ότι η σχεδίαση προϊόντων δεν επηρεάζεται από τη ναζιστικοποίηση της Γερμανίας (*Gleichschaltung*) διατηρώντας εξ' ολοκλήρου ένα νεωτερικό χαρακτήρα.[24] Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό ότι η σχέση του καθεστώτος με το Μοντέρνο είναι αμφίσημη, σχέση που

[20] J. Ward, *ό.π.*, σ. 75-76.
[21] Winfried Nerdinger, «Modernisierung-Bauhaus-Nationalsozialismus», στο Winfried Nerdinger (επιμ.), *Bauhaus-Moderne im Nationalsozialismus, Zwischen Anbiederung und Verfolgung*, München: Prestel 1993, σ. 14-15. Σε ό, τι αφορά τη συνδιαλλαγή του Μοντερνισμού με το Τρίτο Ράιχ βλ. Paul Betts, «The New Fascination with Fascism: The Case of Nazi Modernism», *Journal of Contemporary History*, τ. 37 αρ. 4 (2002), σ. 549, σημ. 33.
[22] W. Nerdinger, «Bauhaus-Architekten im Dritten Reich», ό.π, σ. 154-155.
[23] W. Nerdinger, ό.π., σ. 173-175.
[24] P. Betts, *The Authority of Everyday Objects*, ό.π., σ. 24.

εκφράζεται μέσα από τη διαμάχη η οποία είχε ξεσπάσει στο εσωτερικό του καθεστώτος ανάμεσα στον Alfred Rosenberg και τον Joseph Goebbels, αποκορύφωμα της οποίας υπήρξε η έκθεση «*Entartete Kunst*» (Εκφυλισμένη Τέχνη) που εγκαινιάζεται στο Μόναχο το 1937. Ο Rosenberg, υπέρμαχος της ακριβής αναπαράστασης των αντικειμένων, θεωρούσε ότι η παραμόρφωση των μορφών αποτελούσε εκφυλισμό. Αντιθέτως, ο Goebbels συνάσπιζε γύρω του όλους εκείνους οι οποίοι υποστήριζαν ότι τόσο η αφαίρεση όσο και το χρώμα μπορούν να αποτελέσουν εκφραστικά μέσα μίας εθνικοσοσιαλιστικής επαναστατικής τέχνης. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια νομιμοποιείται το κίνημα του Εξπρεσιονισμού προβάλλοντας το έθνος. Ωστόσο, σε μία τέτοια είδους έκφραση δεν είχαν θέση ούτε ο αριστερών καταβολών Ludwig Meidner ούτε και ο ρωσικής καταγωγής Kandinsky.[25]

Η πραγματοποιηθείσα ανασκόπηση καθιστά εμφανές ότι το επίθετο καινοτόμος χάνει αυτοστιγμεί τη σημασία του. Για αυτόν τον λόγο το Bauhaus δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως διάττων αστέρας. Αντίθετα, καθίσταται εμφανής η σημασία του Deutscher Werkbund που φαίνεται να αποτελεί κινητήρια δύναμη για τα αρχιτεκτονικά πράγματα και τον βιομηχανικό σχεδιασμό στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Σκοπός, βέβαια, μίας τέτοιου είδους ιστορικής αφήγησης δεν είναι η δημιουργία ενός εξελικτικού σχήματος στο οποίο προδιαγράφεται η ύπαρξη του Μοντέρνου. Αντίθετα, θα πρέπει να γίνει μία προσπάθεια σύστασης ενός αφηγήματος στο οποίο όπως αναφέρει Giorgio Agamben μελετώντας τις *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας* του Walter Benjamin θα υποκαθίσταται η ιδέα «*της εκτυλισσόμενης κατά μήκος του ατέρμονα γραμμικού χρόνου ιστορίας*» με μία συνθήκη στην οποία το γεγονός θα υφίσταται συνεχώς χωρίς την αναμονή ενός απώτερου τέλους, διαρρηγνύοντας, παράλληλα, το *continuum* της Ιστορίας.[26]

[25] Neil Levi, «"Judge for Yourselves!"-The "Degenerate Art" Exhibition as Political Spectacle'» *October* τ. 85 (1998), σ. 41-42, 45. Σε ό, τι αφορά τη διαμάχη Rosenberg - Goebbels βλ. B. Miller Lane, «The Evolution of Architectural Control under the Nazi Regime», στο *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945*, ό.π., σ. 169-184.

[26] Giorgio Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του Στιγμιαίου και του Συνεχούς*, μτφρ. Δημήτρης Άρμάος, Αθήνα: Ίνδικτος 2003, σ. 36-37.

Εικόνα 1. Lyonel Feininger, Εξώφυλλο της προγραμματικής διακήρυξης του Staatliches Bauhaus. 1919, Μουσείο Busch-Reisinger, Πανεπιστήμιο Harvard, ΗΠΑ.

Εικόνα 2. Ανωνύμου. Οι εγκαταστάσεις του Staatliches Bauhaus στο Dessau. 1931, Ίδρυμα Bauhaus Dessau, Dessau-Roßlau, Γερμανία.

Εικόνα 3. Peter Behrens και Karl Bernhard, AEG-Turbinenfabrik, Huttenstraße 12–19, Βερολίνο, 1909.

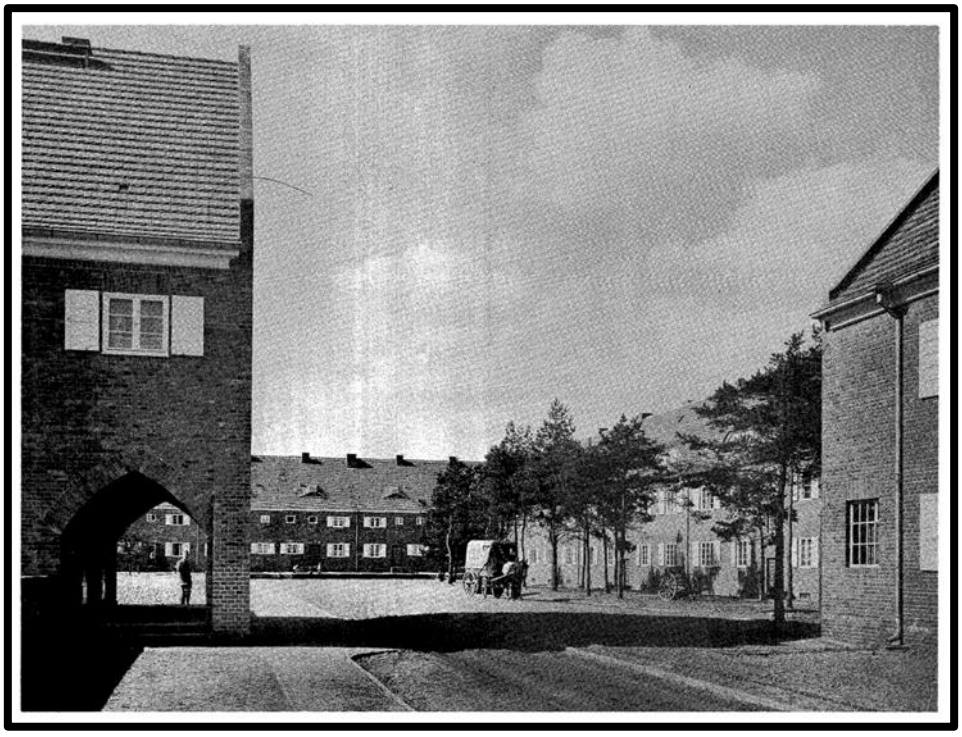

Εικόνα 4. Paul Mebes και Paul Emmerich, Siedlung Heidehof, Zehlendorf, Βερολίνο, 1924.

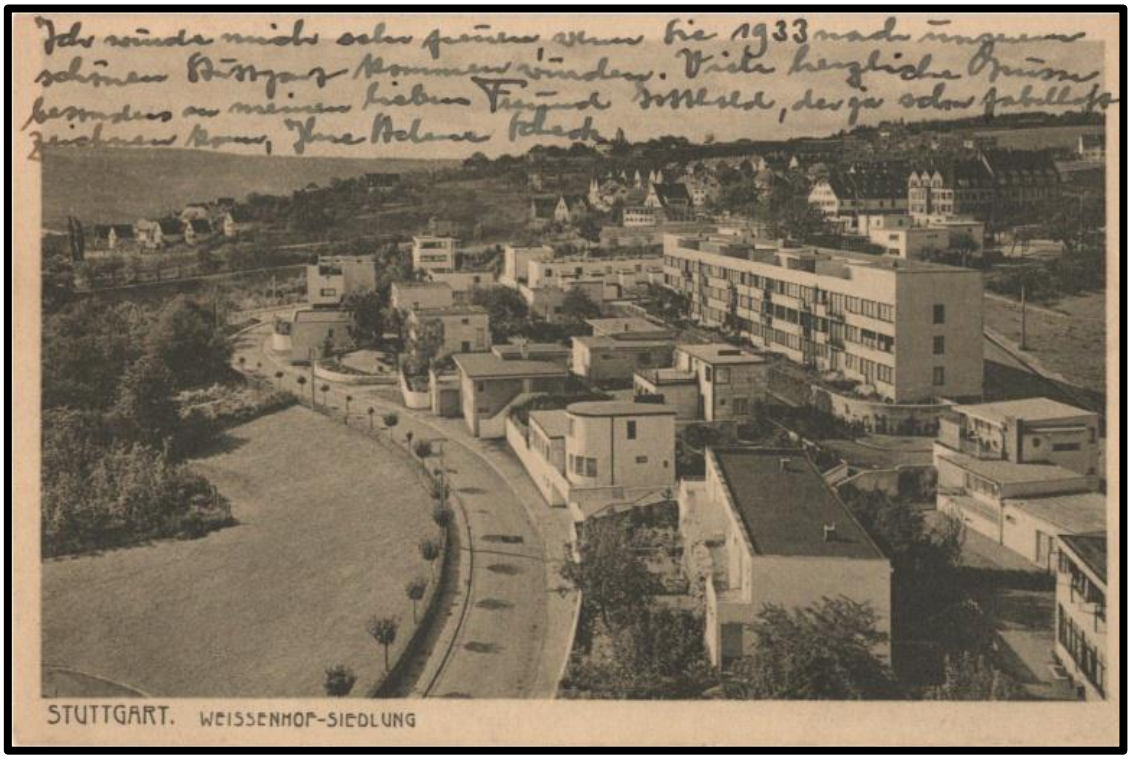

Εικόνα 5. Επιστολικό δελτάριο με σημείωμα που εικονίζει τον οικισμό Weissenhof. 1934.

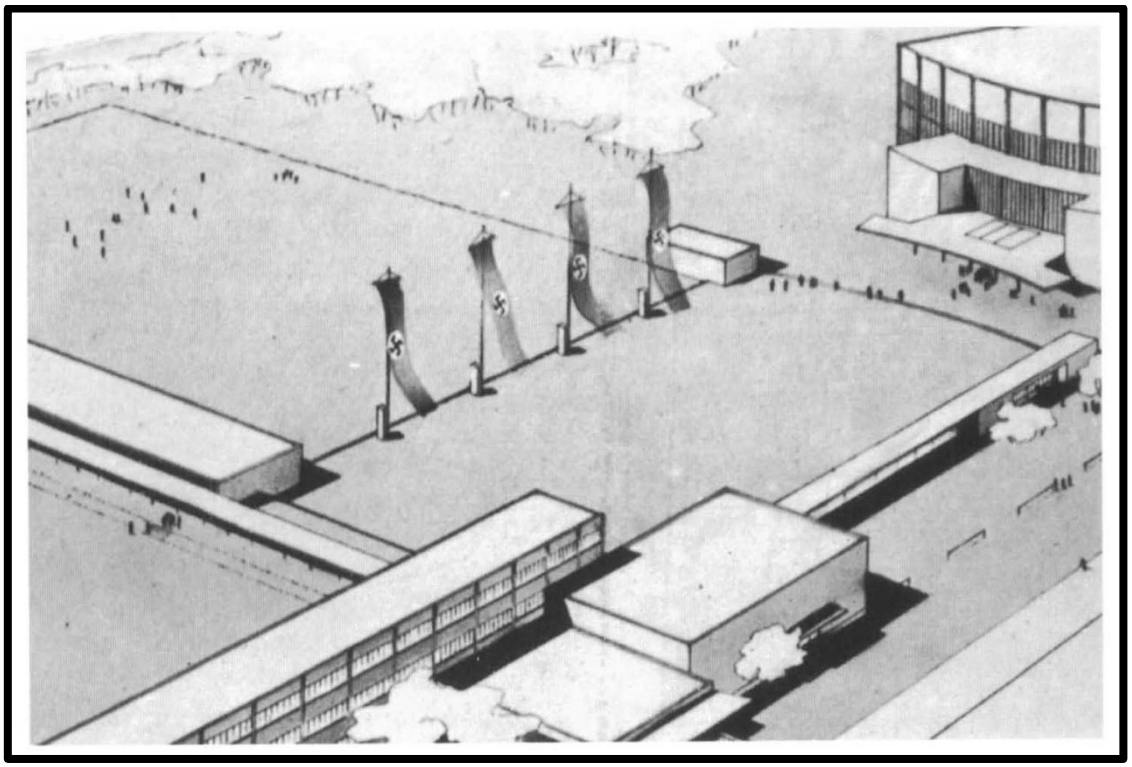

Εικόνα 6. Walter Gropius και Rudolt Hillebrecht, Haus der Arbeit, 1934. Λεπτομέρεια μελέτης.

Καταστασιακή Διεθνής:
από τη μεταπολεμική πρωτοπορία, στις ανάσες του Μάη

Νταγιάνα Πρένγκα

Στις κραυγές της ανατρεπτικής ρήξης με έναν παρελθοντικά ταλαίπωρο κόσμο και την ανάγκη του κοινωνικού επαναπροσδιορισμού, η Καταστασιακή Διεθνής διεκδικεί δικαίως το χώρο της. Παρατηρώντας και ερμηνεύοντας την ιστορική πραγματικότητα υπό το πρίσμα της επαναστατικότητας, δίνεται η δυνατότητα ιχνηλάτησης και μελέτης των αξιακών συστημάτων των κοινωνικών ομάδων που προτάσσουν μία αλλαγή, ένα ιστορικό ξεπέρασμα. Η ρήξη του νέου με το παλαιό εμπεριέχει ποικίλες προεκτάσεις και ερμηνείες, με τους δύο όρους να αποτελούν χρονικές και ποιοτικές έννοιες που αλληλοκαλύπτουν, εξαίρουν και ανανοηματοδούν ο ένας τον άλλο.

Η Καταστασιακή Διεθνής (Κ. Δ.), με ιδρυτικό ορόσημο το 1957, προσπάθησε να επανανοηματοδοτήσει την πραγματικότητα με όρους ανατροπής και κύριο αίτημα: να ξαναεφεύρουν την επανάσταση.[1] Με την Καταστασιακή Διεθνή η ιδέα της πρωτοπορίας υπερβαίνεται με την εγελιανή ιδέα, εκείνη όπου πραγματώνεται και ταυτοχρόνως αίρεται, με τον όρο να διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στους σιτουασιονιστές, με την ιστορική έννοια που χρησιμοποιήθηκε στις καλλιτεχνικές ιστορικές πρωτοπορίες του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, ως μία εκτροπή στο υπάρχον δομημένο αξιακό περιβάλλον, συγχωνεύοντας τις σφαίρες του πολιτικού και του καλλιτεχνικού και προτάσσοντας πως υπήρξαν η μόνη αυθεντική πρωτοπορία. Υπό μία έννοια θα είναι οι τελευταίοι που πραγματώνουν τον όρο ιστορικά και ό,τι ακολουθεί μετά από εκείνους είναι μεταμοντέρνο. Δρουν μέσα από την πρόθεση ενσωμάτωσής τους στην καθημερινή ζωή και με τάσεις απόσχισης και ριζοσπαστικής ρήξης με ό,τι έχει καλλιτεχνικά προηγηθεί, ενσωματώνοντας την καθημερινή ζωή στην τέχνη και την πολιτική σκέψη στον χώρο της αισθητικής.[2]

Η ιστορία της Καταστασιακής Διεθνούς είναι πολυσύνθετη, σχηματίζοντας το πιο πολιτικά δεσμευμένο μεταπολεμικό κίνημα. Ο έντονος και βραχύς βίος των κινημάτων που θεμελίωσαν τη γένεση του καταστασιασμού παρουσιάζει την πολιτική και πολιτιστική αστάθεια της μεταπολεμικής Ευρώπης. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος άφησε πάνω από εξήντα εκατομμύρια νεκρούς και περισσότερους ψυχικά αποστεωμένους, μία Ευρώπη που πέρασε μέσα από τη φρικαλεότητα του ναζισμού, διαλύοντας το έλλογο προσωπείο της ανθρωπότητας και παρουσιάζοντας την κατάρρευση του μετα-αφηγήματος της προόδου, για πίστη στον άνθρωπο

[1] Internationale Situationniste, *Το ξεπέρασμα της τέχνης: Ανθολογία κειμένων της Καταστασιακής Διεθνούς,* μτφρ. Γιάννης Δ. Ιωαννίδης, Αθήνα: Ύψιλον 1999, σ. 181.

[2] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 25-26. · Peter Bürger, *Θεωρία της πρωτοτοπορίας*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, Αθήνα: Νεφέλη 2010, σ. 13-14.

και τις δυνατότητές του. Στο μεταπολεμικό κλίμα αδράνειας, συντηρητισμού, ερειπίων, τυπολαγνίας και ανάδυσης ενός καταναλωτικού και μικροαστικού αμερικανικού ονείρου, η τέχνη επωμίζεται το καθήκον μέσω των εργαλείων της να εκκινήσει από το μηδέν, να αφήσει πίσω την αθλιότητα και να επαναστατήσει δημιουργώντας μία ιστορική άρνηση.

Η Καταστασιακή Διεθνής εξελίχθηκε μέσω μιας γενεαλογίας πρωτοποριών, μεταπολεμικά βραχύβιων˙ από τη Λετριστική Διεθνή, ως μετεξέλιξη της Λετριστικής ομάδας, υπό την ηγεσία του Guy Debord και από το Κίνημα για ένα Φαντασιακό Μπαουχάους υπό την ηγεσία του Asger Jorn, μετεξέλιξη της ομάδας CoBrA. Στόχος της μεταπολεμικής πρωτοπορίας ήταν η αφύπνιση μέσω χρωματικών ουρλιαχτών, η άμεση εμπλοκή τέχνης και πολιτικής, νέες αισθητικές προοπτικές και πολιτικές επικρίσεις του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, πίστη στα κομμουνιστικά ιδεώδη, μετουσιωμένα στην πειραματική τέχνη.[3] Το 1948 η CoBrA, θέτει ήδη εξαρχής πως ο διεθνισμός είναι κύρια κατεύθυνση -γεγονός που θα αποδειχθεί και από τις διεθνείς συνδιασκέψεις των καταστασιακών- και δρούν μέσω των έντονων χρωμάτων, τον παιδικό σχεδιασμό, με φολκλορικές και tribal επιρροές, καθώς και την καλλιτεχνική παραγωγή ατόμων ψυχικά και διανοητικά ασθενών έως το έτος διάλυσης 1951.[4] Ο Asger Jorn, μετά τη διάσπαση, συνεχίζει την πορεία του καλλιτεχνικού πειραματισμού και με τον Enrico Baj θα δημιουργήσουν το 1954 το Διεθνές Κίνημα για ένα Φαντασιακό Μπαουχάους. Μακριά από το Μπαουχάους του Walter Gropius, έχουν ως κύρια ασχολία τον πειραματισμό και την εναντίωσή τους στις μορφές αφηρημένης τέχνης, αλλά και το βιομηχανικό design. «*Οι καλλιτέχνες πρέπει να πάρουν στα χέρια τους τα μέσα της βιομηχανίας και να τα υποτάξουν στους δικούς τους μη ωφελιμιστικούς σκοπούς*».[5] Εν συνεχεία, και ενώ το Φαντασιακό Μπαουχάους οδηγείται στην εξασθένησή του, το 1955 συντελείται η ίδρυση του Πειραματικού Εργαστηρίου της Άλμπα από τον Jorn και τον Giuseppe Pinot - Gallizio. Με έντονες τάσεις ενάντια στον μοντερνιστικό ορθολογισμό, το λειτουργισμό, αλλά και τον νεοκονστρουκτιβισμό, το εργαστήρι διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στη Κ. Δ. μέσω της δραστηριότητας του ιταλικού τμήματος και της βιομηχανικής ζωγραφικής του Gallizio, όπου πρόκειται για ογκώδη ρολά ζωγραφισμένου χρώματος ως ξεπέρασμα των πλαστικών τεχνών, όντας η σπερματική εκκίνηση της μετέπειτα σιτουασιονιστικής πρακτικής, *détournement*, της μεταστροφής.[6] Η μεταστροφή θα αποτελέσει κύριο εργαλείο των καταστασιακών, ως ένα εργαλείο άρνησης, όπου ήδη προϋπάρχοντα καλλιτεχνικά στοιχεία μετασχηματίζονται και αποκτούν άλλη δυναμική. Οι κανόνες με τους οποίους πρέπει κάποιος να μεταστρέψει ένα σύνολο είναι αρχικά η απόλυτη εξαφάνιση του αρχικού νοήματος και η δημιουργία ενός σημασιολογικά καινούργιου. Μέσα από την

[3] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 36-37.
[4] Χάρης Σαββόπουλος, *Η Τέχνη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1960*, Αθήνα: Πλέθρον 2016, σ. 98-114.
[5] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 49-50.
[6] Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, *Βορειοδυτικό Πέρασμα: Cobra – Λεττριστές - Καταστασιακοί*, Αθήνα*:* Ελεύθερος Τύπος 1991, σ. 17.

détournement εξαφανίζεται πλήρως η έννοια της αξίας, «*κομματιάζουμε τα σινικά τείχη της ευφυΐας*». Τα πολιτιστικά σπαράγματα του παρελθόντος οφείλουν να μεταστραφούν, ειδάλλως είναι καταδικασμένα να εξαφανιστούν στη λήθη από τους σιτουασιονιστές. Μετά την επιθυμητή μεταστροφή, ακολουθεί η υπερ-μεταστροφή, ως η ξαναεφεύρεση της επανάστασης, η ριζική αλλαγή του ζειν.[7]

Ο άλλος πόλος του οικοδομήματος που θεμελιώνει την ίδρυση της Κ. Δ., είναι η Λετριστική ομάδα υπό τον Isidore Isou το 1945, όπου λειτούργησε υπό μία άποψη ως μία μορφή μεταπολεμικού ντανταά, με την αποσύνθεση και ανασύνθεση των λέξεων και των εικόνων, με στόχο τους «*12 εκατομμύρια νέοι στους δρόμους για τη λετριστική επανάσταση*», όπως διατείνονταν.[8] Μέσα στη Λετριστική ομάδα θα δράσει ο Guy Debord -συνώνυμο του καταστασιασμού- εγκαταλείποντας όμως την ομάδα, απογοητευμένος. Ιδρύει τη Λετριστική Διεθνή, επινοώντας μια ομάδα σύμφωνα με τις μαρξιστικές πολιτικές, με αφοσίωση στην καθημερινή ζωή και την κριτική αυτής.[9] Σπαράγματα της Λετριστικής Διεθνούς υπήρξαν ο κινηματογράφος του Debord, η συνεργασία των Jorn και Debord με τα *Απομνημονεύματα* και το *Τέλος της Κοπεγχάγης*, ως η απόλυτη μετουσίωση της μεταστροφής, όπου διατέμνεται το υποκειμενικό και το κοινωνικό, το καλλιτεχνικό και πολιτικό.

Η Λετριστική Διεθνής διήρκεσε από το 1952 έως το 1957 και ό,τι απασχόλησε τους διεθνιστές λετριστές θα απασχολήσει και τους καταστασιακούς. Ασφυκτικές πόλεις, νεκρή αρχιτεκτονική, σαδικά κράτη, δουλική τεχνολογία, αστικό ντεκόρ, η ζωή μέσα στο θέαμα, η αλλοτρίωση και η εμπορευματική φετιχοποίηση της τέχνης. Μέσα στην λεττριστική διεθνή θα γεννηθούν οι πρακτικές που θα χρησιμοποιηθούν στους καταστασιακούς για επέμβαση στην καθημερινή ζωή. Οι έννοιες της περιπλάνησης (*dérive*) και της μεταστροφής εμφανίζονται από τους λετριστές, με απώτερη κατακτήση την κατάργηση της μισθωτής εργασίας, την εισβολή του παιχνιδιού στη ζωή και τη δημιουργία ενός κινήματος που θα ασχοληθεί με τη φθορά της τέχνης και των παλαιών συμπεριφορών, κριτικάροντας όχι τη δυστυχία, αλλά την ψευδοευδαιμονία του μοντέρνου καπιταλισμού με σύμμαχό τους το προλεταριάτο και κάθε εξεγερμένο καλλιτέχνη. Θα δράσουν ενάντια σε ό,τι κυρίαρχο υπάρχει σε αυτήν τη γη. Ενάντια στο ναζιστικό «*Arbeit macht frei*», ο Debord το 1953 γράφει στους τοίχους πριν το γκράφιτι εισχωρήσει στα μουσεία «*Ne travaillez jamais*», «Μη δουλεύετε ποτέ» ενάντια στις αβάσταχτες εργατικές ώρες και τον φαινομενικά ελεύθερο χρόνο. Με τον καταστασιασμό η πολιτική οικονομία συναντάει το

[7] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 108-110˙ Guy Debord - Gil J. Wolman, «A User's Guide to Détournement», στο K. Knabb (επιμ.), *Situationist International Anthology*, Berkeley, CA: Bureau of Public Secrets 2006, σ. 14-21.
[8] Γ.Ι. Μπαμπασάκης, *ό.π.*, σ. 19-23.
[9] Κομβικό σημείο του σχίσματος του Λετριστικού κινήματος θα αποτελέσει το επονομαζόμενο σκάνδαλο Charlie Chaplin, που θα οδηγήσει στην ανάδυση της Λετριστικής Διεθνούς, βλ. Internationale Situasionniste, *Το αισθητικό και το πολιτικό*, μτφρ. Πάνος Τσαχαγέας - Νίκος Β. Αλεξίου, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος 1996, σ. 37-39.

ξεπέρασμα των παλαιών τεχνών, ενάντια σε μία γραφειοκρατική κοινωνία κατευθυνόμενης κατανάλωσης.[10]

Η δράση των καταστασιακών χωρίζεται σε περιοδικές τάσεις, όπου η πρώτη αφορά το ξεπέρασμα της τέχνης την περίοδο 1957-1962, εν συνεχεία τα χρόνια 1962-1968, όπου το κίνημα υιοθετεί έντονα πολιτικό χαρακτήρα με κορύφωση το γαλλικό Μάη και τέλος μια αδρανή περίοδο, απροσάρμοστη έως το 1972, όπου το κίνημα διαλύεται. Η καταστασιακή δράση συνοδεύεται εκδοτικά, μέσω του κεντρικού ομώνυμου οργάνου της, με δώδεκα τεύχη μανιφεστικού χαρακτήρα, συνεχίζοντας την επαναστατική ιστοριογραφία των μανιφέστων, σε πλαίσια ρήξης ή συνέχειας όσων έχουν προηγηθεί.[11] Επιθυμία τους ήταν η απεύθυνση προς κάθε παραγωγό κουλτούρας, το προλεταριάτο, διανοούμενους, όλους όσους έχουν επαναστατική θέληση και δύναμη. Παρ' όλα αυτά, αρχικά, απευθύνονται στην πολιτισμική διανόηση και σε όσους είναι γνώστες της ιστορίας των καλλιτεχνικών πρωτοποριών.

Στην «*Αρνητική Διαλεκτική*», ο Adorno διατυπώνει πως οι Marx και Engels, αρνούνται την ουτοπία, χάριν της υλοποίησης και πραγμάτωσής της.[12] Οι καταστασιακοί δρούν με ένα παρόμοιο πρόταγμα. Προτάσσουν το ολικό αναποδογύρισμα της ζωής. Φαντάζονται την υλοποίηση της επανάστασης, όχι με όρους ουτοπικούς, ενός ου-τόπου, όπου μπορεί να ειδωθεί σχηματικά ως υλοποιήσεις «μετά-την-επανάσταση», αλλά μέσω μιας διαλεκτικής προσέγγισης και κριτικής του παρόντος και την πολιτικοπολιτισμική ανατροπή και ανασύνθεση, ξεφεύγοντας από την αστικοποίηση των δυνητικά ριζοσπαστικών ιδεών από τον καπιταλισμό. Όλα όσα τους απασχολούν είναι υλοποιήσιμα, για τους ίδιους, όπως θα εμφανιστεί μεθύστερα στο γαλλικό Μάη, «*να είστε ρεαλιστές, ζητήστε το αδύνατο*».[13]

Κύριο μέσο για την ανατροπή στους καταστασιακούς είναι η κατασκευή καταστάσεων (*construction de situations*). Η κατασκευασμένη κατάσταση οφείλει να ειδωθεί ως μία ενότητα συμπεριφοράς στο χρόνο και όχι απλώς μία χωροχρονική ατμόσφαιρα. Μία πράξη συνειδητοποιημένη για τη διάπλαση μιας νέας πραγματικότητας, όπου το άτομο δημιουργεί και βιώνει την κατάσταση, βάζοντας τέλος στην ετοιμοπαράδοτη εμπορευματική ζωή. Οι υποκειμενικότητες οφείλουν να δρουν με ό,τι τις θέλγουν, ξεφεύγοντας από τον αέναο ρόλο του θεατή και οδεύοντας στη δράση, χωρίς φιλοτομαριστικό χαρακτήρα, μιας και η κατασκευή αναπόφευκτα θα είναι συλλογική.[14] Η κατασκευασμένη κατάσταση είναι μία ισχυρή αντίθεση απέναντι στο προκατασκευασμένο θέαμα της μοντέρνας κοινωνίας, είναι η βάση κριτικής της, η

[10] Γ.Ι. Μπαμπασάκης, *ό.π.*, σ. 31-48.
[11] Internationale Situationniste, *Το ξεπέρασμα της τέχνης: Ανθολογία κειμένων της Καταστασιακής Διεθνούς*, ό.π., σ. 23, 381.
[12] Theodor W. Adorno, *Αρνητική Διαλεκτική*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006, σ. 253.
[13] Sam Cooper, «Enemies of Utopia for the sake of its realisation: Futurism, Surrealism, Situationism, and the Problem of Utopia», στο David Ayers - Benedikt Hjartarson - Tomi Huttunen - Harri Veivo (επιμ.), *Utopia: The Avant-Garde, Modernism and (Im)possible Life*, Berlin: De Gruyter 2015, σ. 17.
[14] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 58-60, 304.

οποία επηρεάζεται από την εγελιανή και την πρώιμη μαρξική νόηση. Η έννοια της κατάστασης είναι εγελιανής καταγωγής και συνδέεται με την έννοια της δράσης, που έχει κυρίως φαινομενολογικό χαρακτήρα. Η δράση παράγεται μέσα από μία κατάσταση που εμπεριέχει σύγκρουση, με ένα φιλοσοφικό-αισθητικό εννοιολογικό βάρος που σταδιακά θα εξελιχθεί σε συλλογική πράξη με τη μαρξιστική έννοια.[15]

Στόχος η απόλυτη ρήξη με το θεαματικό και θεαματιστικό χαρακτήρα της μοντέρνας κοινωνίας, όπου η κοινωνία είναι μια μεσολαβημένη ζωή μέσω εικόνων και πλασματικών αναγκών, μέσω ενός βίου της βιομηχανοποιημένης εικόνας. Ανακαλώντας στο νου τον Benjamin, υπάρχει η αίσθηση πως «*με τα κτίρια, τις εικόνες και τις ιστορίες, η ανθρωπότητα προετοιμάζεται να ζήσει περισσότερο από την κουλτούρα εάν χρειαστεί*».[16] Το επαναστατικό πρόγραμμα των καταστασιακών για ανακατάληψη της ζωής και ξεπέρασμα του παλαιού κόσμου, καταπιάστηκε με τις έννοιες τις Ενιαίας Πολεοδομίας (*Urbanisme Unitaire*), της ψυχογεωγραφίας και της περιπλάνησης, όλες αναφορικά με την χωρική παρουσία μέσα στις βιομηχανοποιημένες πόλεις. Θέατρο της Ιστορίας είναι η πόλη και για τους καταστασιακούς ουδέποτε δεν θα υπάρξει το ριζικό ξεπέρασμα και η επανάσταση μέσα σε χώρους ταφικούς από μπετόν αρμέ. Η μοντέρνα πολεοδομία δεν επιτρέπει τη συνάντηση, την έκπληξη, την περιπέτεια, δημιουργώντας ανθρώπους εγκλωβισμένους σε οικοδομικά συγκροτήματα μοναξιάς και απομόνωσης. Ο καπιταλισμός μπορεί να φτάσει το επίπεδο της πολεοδομίας έως το αποκρουστικό «χρειαζόμαστε στέγη» και μέχρι εκεί· ενώ οι πόλεις δημιουργούνται για να κατοικηθούν, ουσιαστικά τα άτομα κατοικούνε εξουσία. Με τις αντιθεαματιστικές δράσεις των σιτουασιονιστών, το οικοδόμημα αυτό τίθεται σε διάθεση ρήξης. Σχέδια για την πραγμάτωση μιας πειραματικής πόλης, της Νέας Βαβυλώνας σχεδιασμένη από τον Constant και τον Attila Kotányi, ανοίγοντας το γραφείο ερευνών ενιαίας πολεοδομίας στην Ολλανδία, μια ιδέα που μετά το 1962 θα εγκαταλειφθεί. Στόχευαν η τέχνη να πραγματωθεί μέσα στις πειραματικές πόλεις μέσω της συνεχούς περιπλάνησης, μέσω της ψυχογεωγραφικής έρευνας, εκεί που οι νυχτερινοί δρόμοι επανοικειοποιούνται και οι σιτουασιονιστές μετατρέπονται στον μπωντλαιρικό flâuner.[17] Την ώρα που τα άτομα θα έπρεπε να κοιμούνται για να ετοιμαστούν για το επόμενο οκτάωρο, εκείνοι κάνουν πρόβα για το πως θα είναι η ζωή όταν την κατακτήσουν.[18] Μία διαφορετική πόλη σημαίνει διαφορετική ζωή και οι σιτουασιονιστές είχαν επίγνωση αυτού. Κεντρική ιδέα

[15] Tom Bunyard, «The Situasionists, Hegel and Hegelian Marxism in France», στο A. Hemmens - G. Zacarias, *The Situationist International: A Critical Handbook*, London: Pluto Press 2020, σ. 53-56.
[16] Walter Benjamin, «Experience and Poverty» στο M.W. Jennings - H. Eiland - G. Smith (επιμ.), *Walter Benjamin: Selected Writings 1931-1934* τ. 2, Cambridge, Massachussetts: Harvard University Press, 1999, 735.
[17] Constant, «Another City for Another Life», στο K. Knabb (επιμ.), *Situationist International Anthology*, Berkeley, CA: Bureau of Public Secrets 2006, σ. 71-73. ˙ Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 153-155.
[18] Simon Sadler, *The Situationist City*, Cambridge: MIT Press 1998, σ. 76-81

τους ήταν η έννοια του εφήμερου, του πρόσκαιρου, η ομορφιά του γρήγορου περάσματος, ενάντια σε μία απεχθή, για αυτούς, αιωνιότητα, ενάντια στο ρίζωμα στις πόλεις.[19]

Για την υλοποίηση του εξεγερσιακού συστήματος που χτίζει η Καταστασιακή Διεθνής, κομβική υπήρξε η νοηματοδότηση της έννοιας του χρόνου και η διχοτόμησή του σε εργάσιμο και ελεύθερο, με την κοινωνία του θεάματος να δημιουργεί παραισθησιακές ελπίδες πως μετά από την εργασία υπάρχει όντως ελευθερία. Το μαρξικό αίτημα της αλλοτριωμένης εργασίας και η έννοια της αλλοτρίωσης, αλιευμένη από το έργο του György Lukács, «*Ιστορία και ταξική συνείδηση*», υπήρξαν θεμέλια του καταστασιασμού, ως την υπέρτατη αποξένωση από τον εαυτό, απότοκο της εργασίας. Η ντεμπορική κριτική του θεάματος, αποτελεί μία ζωή γεμάτη ρόλους, ρόλους μη επιλεγμένους, στην υπηρεσία του μοντέρνου καπιταλισμού που έχει αποικιοκρατήσει την καθημερινότητα, παράγοντας καλούς-άγριους καταναλωτές.[20]

Οι καταστασιακοί απέναντι στον εργασιακό χρόνο προτάσσουν την τεμπελιά. Η τεμπελιά είναι μια κατασκευή δέσμια της εργασίας. Η τέχνη του να μην κάνεις τίποτα είναι δείγμα ενός απελευθερωμένου ανθρώπου και όχι η εκφυλισμένη πτυχή που προβάλλει η εργασία, με τη τεμπελιά ως αδυναμία και σφάλμα. Μέσα στην Καταστασιακή Διεθνή έπρεπε να γεννηθεί ένας άνθρωπος τόσο ελεύθερος, που θα είχε χρόνο για κάθε επιθυμία του. Οι σιτουασιονιστές καθάρια προέτασσαν πως οι φαινομενικά ελεύθερες ώρες ζωής, δεν αρκούν.[21] Με εμφανή την επιρροή του μαρξιστή κοινωνιολόγου Henri Lefebvre, για τους καταστασιακούς το να μελετάς την καθημερινή ζωή, να της ασκείς κριτική, αλλά εν τέλει να μην έχεις σκοπούς να την ανατρέψεις φάνταζε φαιδρό. Για αυτούς, ο διαχωρισμός της καθημερινής από την εξειδικευμένη ζωή δεν υφίσταται και η καθημερινή ζωή δεν είναι ούτε ενοχλητική, ούτε χυδαία, ούτε αδιάφορη. Ο Debord υποστήριζε χαρακτηριστικά, πως όλα ξεκινάνε από την καθημερινή ζωή για να καταλήξουν πάλι σε αυτήν και δεν νοείται να αναφέρεται κάποιος σε αυτήν, δίχως να αναφέρει τις έννοιες του κράτους και της αλλοτρίωσης.[22]

Το εννοιολογικό φορτίο της Καταστασιακής Διεθνούς επιδίωξε να μετατρέψει την τέχνη και την πολιτική σε κάθε στάδιο εξέλιξής της, δημιουργώντας μια πολιτιστική πολιτική για να επικρίνει τον καταναλωτικό καπιταλισμό. Έπραξε μένοντας στις πολιτικές αρχές των εργατικών συμβουλίων και του ελευθεριακού κομμουνισμού, μέσω μιας ελευθεριότητας που δεν συναντήθηκε στο ορθόδοξα μαρξιστικό και κατακριτέο, από τους καταστασιακούς, ΚΚΓ. Για τον Debord τέχνη και πολιτική, δεν μπορούσαν να διαχωρισθούν. Η κοινωνία του θεάματος, όπως την περιέγραψε, είναι το κεφάλαιο συσσωρευμένο σε εικόνα, είναι η καρδιά της έλλειψης ρεαλισμού της πραγματικής κοινωνίας και την ίδια στιγμή προβάλλεται σαν όργανο ενοποίησης.

---

[19] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 113.
[20] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 139-141.
[21] Raoul Vaneigem, *Εγκώμιο της εκλεπτυσμένης τεμπελιάς*, μτφρ. Αλέξανδρος Ζαγκούρογλου, Αθήνα: Ελεύθερος Τυπος 1997, σ. 14, 18.
[22] Henri Lefebvre, *Μηδενισμός και Αμφισβήτηση*, Αθήνα: Ύψιλον 1990, σ. 89-92.

Δεν είναι η εικόνα, είναι οι κοινωνικές σχέσεις των ατόμων στις οποίες μεσολαβούν μόνο εικόνες. Μέσα στο θέαμα ο σκοπός δεν είναι τίποτα και η ανάπτυξη είναι το παν. Το θέαμα δε θέλει να καταλήξει πουθενά αλλού, παρά στον ίδιο του τον εαυτό.[23] Ο λόγος που η τέχνη πρέπει να ξεπεραστεί είναι επειδή και αυτή αποτελεί θέαμα, το έργο τέχνης να απαλλαχθεί από την εμπορευματική ανταλλακτική χρησιμότητά του. Το προλεταριάτο, σύμφωνα με τους καταστασιακούς, πρέπει να ξεφύγει από την απολιτικοποίηση και να προχωρήσει μαζί με τους καλλιτέχνες της αταξικής κοινωνίας, ώστε να πραγματώσουν την τέχνη. Το προλεταριάτο παρουσιάζεται ως εκείνο που θα πραγματώσει την τέχνη, δρώντας ενάντια στην αλλοτριωμένη κουλτούρα, με προϋπόθεση να καταρρεύσει όλος ο οικονομικο-κοινωνικός σχηματισμός που τη στηρίζει.[24]

«*Η δεκατία του ΄60 υπήρξε μία πραγματικά πολύ κακή εποχή για προφήτες*».[25] Οι δεκαετίες του ΄50 και ΄60 έφεραν μία εκρηκτική παγκόσμια κατάσταση και ο γαλλικός Μάης δεν χτίστηκε σε κοινωνικό κενό. Μαοϊκή κινέζικη επανάσταση, πολλαπλές εστίες αντιαποικιακής αντίστασης, ο αλγερινός εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, η επικράτηση του Fidel Castro στη Κούβα, η αλληλεγγύη προς το Βιετνάμ, η δολοφονία του Martin Luther King, ο γαλλικός αστικός συντηρητισμός, ένα αμφίβολο μέλλον, δημιουργούν ένα σώμα σε αναβρασμό. Η Καταστασιακή Διεθνής επιδιώκει να πραγματώσει τις πολιτικές κατευθυντήριες της θεωρίας της και να παρέμβει ενεργά. Το 1966 συμμετέχει στην πρώτη φοιτητική εξέγερση στο πανεπιστήμιο του Στρασβούργου, εκδίδοντας τη καταστασιακή μπροσούρα, «*Περί της αθλιότητας των φοιτητικών κύκλων*», του Mustapha Khayati, ως προάγγελο των ανοιξιάτικων εξεγερσιακών ημερών, παρουσιάζοντας τα πανεπιστήμια ως χορηγούς της γενικής κουλτούρας για χρήση της άρχουσας τάξης, καθιστώντας σαφές πως προσδοκούν μία επανάσταση διαρκείας, με εργατικά συμβούλια, απεργίες, κριτική στο θέαμα και τη βλέψη της κοινωνικής επανάστασης με όρους διασκέδασης, ζωής.[26] Το 1967 κομβικό σημείο αποτέλεσε η έκδοση και δημοσίευση δύο θεμελιακών έργων κριτικής θεωρίας απέναντι στην καπιταλιστική κουλτούρα, «*Η επανάσταση της καθημερινής ζωής*» του Raoul Vaneigem, εκφράζοντας την καταστασιακή φιλοσοφία και *Η κοινωνία του θεάματος* του Guy Debord. Τα έργα αυτά υπήρξαν καθοριστικά για τις μέρες του γαλλικού Μάη, όπου έδρασε και η Κ. Δ., με τη δράση της να βρίσκεται στα συμβούλια των εργαζομένων, στους φοιτητικούς κύκλους και στους πυρήνες εξέγερσης στα πανεπιστήμια, δίπλα στους Λυσσασμένους (*Enragés*) και τις επιτροπές καταλήψεων. Υπήρξε θεμελιακή η ιδεολογική υποκινητική δράση τους στην εξέγερση, παρουσιάζοντας όχι μόνο την πραγμάτωση της

[23] Guy Debord, *Η κοινωνία του θεάματος*, μτφρ. Πάνος Τσαχαγέας-Νίκος Β. Αλεξίου, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος 1986, σ. 24-25, 35.
[24] Internationale Situationniste, *ό.π.*, σ. 101-108, 162.
[25] Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι: Αντίσταση, Εξέγερση και Τζάζ*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα: Θεμέλιο 2001, σ. 292.
[26] Internationale Situationniste, *Περί της αθλιότητας των φοιτητικών κύκλων*, μτφρ. Νίκος Β. Αλεξίου - Διονύσης Χαλκιάς, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος 2004, σ. 14, 22.

επανάστασης στη καθημερινή ζωή, αλλά και την επιθυμία καθολικής ρήξης με το ντεγκωλικό καθεστώς, στο πρόσωπο του οποίου έβλεπαν εξαρχής έναν εκφραστή μιας Γαλλίας του 17ου αιώνα, προς μία στρατιωτικοφασιστική ηθική.[27] Οι καταστασιακοί αν και πρακτικά πολιτικά υπήρξαν εν γένει περιορισμένοι, εικονογραφικά η παρουσία τους ήταν ιδιαιτέρως έντονη. Οι ιδέες τους έγιναν συνθήματα στους τοίχους και διαδόθηκαν μέσα από επιγραφές, προκηρύξεις, παρουσιάζοντας την επιθυμία ρήξης με τον αλλοτριωμένο κόσμο, δημιουργώντας τη συλλογιστική πως πολιτική είναι οι ανθρώπινες σχέσεις και η καθημερινή ζωή.[28]

Η κριτική παράδοση των σιτουασιονιστών δημιούργησε έναν ολικό σχεδιασμό και ένα πρόταγμα παρουσιάζοντας τις ποιότητες της χειραφετικής διαδικασίας, μία διαδικασία καθολική, που η πολιτική, η τέχνη και η καθημερινή ζωή δεν διαχωρίζονται, αλλά αλληλοπλέκονται δρώντας ενάντια στον κόσμο της αλλοτρίωσης. Το θέαμα και ο θεαματιστικός κόσμος αποδείχθηκε ισχυρότερο των προσπαθειών ρήξης με αυτό και οι καταστασιακοί εξαφανίστηκαν προτού τιτλοφορηθούν ως οι ρομαντικοί επαναστάτες των μέσων ενημέρωσης και παρέμειναν, όπως αυτοαποκαλούνταν, «τα χαμένα παιδιά» ενός εξεγερσιακού συστήματος.

[27] Internationale Situationniste, *Το ξεπέρασμα της τέχνης: Ανθολογία κειμένων της Καταστασιακής Διεθνούς*, ό.π., σ. 73.

[28] Emmanuelle Loyer, *Mai '68 dans le texte,* Bruxelles, Paris: Complexe 2008, σ. 164. ΄Anna Trespeuch-Berthelot, «The Shadow Cast by the Situationist International on May ΄68», στο A. Hemmens - G. Zacarias, *The Situationist International: A Critical Handbook*, London: Pluto Press 2020, σ. 95-100. Βλ. Rene Vienet, *Μάης 1968 Λυσσασμένοι και Σιτουασιονιστές μέσα στο κίνημα των καταλήψεων,* μτφρ. Μαρία Ζάκκα, Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη 1978˙ Xavier Vigna, «Beyond Tradition: The Strikes of May - June 1968» στο J. Jackson - A. L. Milne, J. S. Williams (επιμ.), *May 68: Rethinking France's Last Revolutio*n, New York: Palgrave MacMillan, 2011.

Η Αντεπανάσταση των λέξεων, ή πώς οι έννοιες απονομιμοποιούν τις επαναστάσεις: Ελλάδα, Μαλαισία, Κένυα, 1941-1960

Παναγιώτης Καραγκούνης

Κάθε νεωτερικό επαναστατικό κίνημα ήδη από τα σπάργανά του έχει προσπαθήσει να μεταλλάξει τα σύμβολα και τα πολιτισμικά πρότυπα της κοινωνίας, την οποία επιθυμεί να μετασχηματίσει. Εφόσον, όμως, κάθε επαναστατική διεργασία συμβαίνει μέσα σε μια ήδη υπάρχουσα κοινωνία, πώς αντιδρούν όσοι δεν ασπάζονται ή πολεμούν την επανάσταση; Η συγκεκριμένη ανακοίνωση πραγματεύεται τη δεύτερη πτυχή του ζητήματος, εστιάζοντας σε έννοιες κλειδιά του πρώιμου Ψυχρού Πολέμου. Εξετάζεται η περίοδος 1941-1960, καθώς η πύκνωση του πολιτικού χρόνου είναι εξαιρετικά σημαντική. Φαίνεται πως κατά την περίοδο αυτή, οι έννοιες του *πρόσφυγα* και της *αποκατάστασης/ανάπτυξης* λαμβάνουν πολλαπλές, ετερόκλητες σημασιολογήσεις. Οι έννοιες αυτές είναι αναπόσπαστα στοιχεία της τεχνολογίας για την κατάπνιξη των επαναστατικών εξεγέρσεων (counterinsurgency). Τι συμβαίνει, όμως, με τις κοινωνικές αυτές ομάδες, και κυρίως το ίδιο το Κράτος, που δεν επιθυμούν την επαναστατική αλλαγή; Πώς δηλαδή χειρίζονται τις κεντρικές έννοιες, ώστε να καταστείλουν την εξέγερση;

Η παρούσα εισήγηση φιλοδοξεί να απαντήσει, μερικώς και μάλλον αποσπασματικά, σε αυτά τα δύο ερωτήματα, εστιάζοντας στην πρώτη φάση του Ψυχρού Πολέμου. Επιθυμώντας να παρουσιαστεί η *διεθνής* αυτή πρακτική του μετασχηματισμού των εννοιών, λαμβάνονται υπόψη τρεις εξεγέρσεις, ή αλλιώς μελέτες περίπτωσης (case studies): η ελληνική Κρίση (Κατοχή- Αντίσταση- Εμφύλιος) της δεκαετίας του 1940-1950, η αντι-αποικιακή εξέγερση της Μαλαισίας (Malayan Emergency, 1948-1960) και της Κένυας (Kenya Emergency, 1952-1960).

Οι πρόσφυγες

Το βασικό ζήτημα που ανακύπτει στην έννοια του *πρόσφυγα* άπτεται άμεσα της ορολογίας που χρησιμοποιούν τα ιστορικά υποκείμενα την περίοδο 1940-1950, αλλά και οι αναλυτικές έννοιες που έχουν χρησιμοποιηθεί μέχρι τώρα για να εξηγήσουν το φαινόμενο. Για την ελληνική περίπτωση, έχει προταθεί ως αναλυτική έννοια, ο όρος internally displaced persons (DPs), ο οποίος αποδίδεται στα ελληνικά ως εσωτερικοί πρόσφυγες.[1] Πράγματι, αυτή η κατηγοριοποίηση συνάδει με το σύγχρονο Διεθνές Δίκαιο- η παραπομπή της Λάζου άλλωστε γίνεται στο κείμενο-

[1] Βασιλική Λάζου, «Οι 'εσωτερικοί πρόσφυγες' του εμφυλίου πολέμου. Ζητήματα χαρακτηρισμού και πρόνοιας», στο *Η Εποχή των Ρήξεων. Η Ελληνική Κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, επιμ. Πολυμέρης Βόγλης, Ιάσονας Χανδρινός, Φλώρα Τσιλάγα. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012, 111–37.

μανιφέστο για το ζήτημα αυτό, του Francis Deng, ο οποίος το εισήγαγε το 1993 και εκδόθηκε σε επίσημο κείμενο το 1998.[2] Το κείμενο αυτό όμως δεν έχει αναδρομικό χαρακτήρα. Σε γενικές γραμμές, ο αγγλικός όρος *displacement* μεταφράζεται στην ελληνική ως εκτοπισμός ή μετατόπιση, χωρίς βέβαια να παρουσιάζονται οι λεπτές λεκτικές διαφορές σε σχέση με την αγγλική. Η σχετική βιβλιογραφία παρουσιάζει δυο κατηγορίες αναγκαστικού εκτοπισμού (*forced displacement*): είτε αυτή της *φυγής* (*flight*), η οποία συνδέεται με δημιουργία οικονομικών κινήτρων και ασφάλειας, είτε αυτή της *αναγκαστικής μετακίνησης* για στρατηγικούς σκοπούς (*forced resettlement*).[3] Ιστοριογραφικά, για τις αναγκαστικές μετακινήσεις σε άλλες χώρες, κυρίως σε αντι-αποικιοκρατικές εξεγέρσεις, χρησιμοποιούνται οι όροι forced resettlement (περίπτωση Μαλαισίας),[4] ή/και villagization (περίπτωση Κένυας),[5] ή σε γενικές γραμμές ως απλή μετατόπιση ή απομάκρυνση (relocation/ removal).[6]

Σημαντικότερα όμως η επιλογή χαρακτηρισμού των εσωτερικών προσφύγων του Ελληνικού Εμφυλίου ως DPs συσκοτίζει το διεθνές πλαίσιο της περιόδου. Ως εκτοπισμένα άτομα (DPs) την ίδια δεκαετία χαρακτηρίζονται οι απάτριδες, κυρίως οι Εβραίοι της Κεντρικής Ευρώπης, οι οποίοι διώχθηκαν από τα σπίτια τους και συγκεντρώθηκαν σε στρατόπεδα εξόντωσης. Έτσι, τόσο στον δημόσιο λόγο, όσο και στα χαρακτηρισμένα, γραφειοκρατικά έγγραφα, ως DPs χαρακτηρίζονται εκείνοι που πρέπει να μεταβούν προς μια νέα πατρίδα. Ήδη από το 1945, ο πρόεδρος Harry Truman σχεδίαζε μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας, πριν δηλαδή αναγνωρίσει το Ισραήλ, τη μετακίνηση μεγάλων εβραϊκών πληθυσμών προς την Παλαιστίνη, που βρισκόταν υπό Βρετανική εντολή. Βασίστηκε κυρίως στην ανθρωπιστική δράση της United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) και αργότερα, το 1948, εισήγαγε την Πράξη για Εκτοπισμένα Άτομα (Displaced Persons Act).[7] Η ύπαρξη πολλαπλών προσφυγικών κυμάτων προς τη Μέση Ανατολή, την Τουρκία, αλλά και εσωτερικά

[2]Francis Deng, 'Guiding Principles on Internal Displacement', 1998, http://www.idpguidingprinciples.org/. Πρβλ. με Β. Λάζου, όπ. π., σ. 117.

[3] Yuri M. Zhukov, «Population Resettlement in War: Theory and Evidence from Soviet Archives», *Journal of Conflict Resolution*, τχ. 57 (1) 2014, 1–31· Adam G. Lichtenheld, «Explaining Population Displacement Strategies in Civil Wars: A Cross-National Analysis», *International Organization* 74 (Άνοιξη 2020), σ.253–294.

[4] Richard Stubbs, *Hearts and Minds in Guerilla Warfare. The Malayan Emergency, 1948-1960* Oxford University Press, Οξφόρδη: 1990.

[5] Moritz Feichtinger, 'Villagization. A People's History of Strategic Resettlement and Violent Transformation, Kenya & Algeria, 1952-1962', Universität Bern, 2017 [Αδημοσίευτο χειρόγραφο].

[6] Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World* ,Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Richard Bessel και Claudia B. Haake(επιμ.), *Removing Peoples: Forced Removal in the Modern World*, Λονδίνο: Oxford University Press- German Historical Institute, 2009.

[7] Mark Wyman, *DPs. Europe's Displaced Persons, 1945-1951*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1989. Gerard Daniel Cohen, *In War's Wake. Europe's Displaced Persons in the Postwar Order* , Oxford: Oxford University Press, 2012. Mel Schiff, 'President Truman and the Jewish DPs, 1945- 46: The Untold Story', *American Jewish History* 99, τχ. 4 (2015): 327–52. Arolsen Archives, *Two Kinds of Searches. Findings on Displaced Persons in Arolsen after 1945*, επιμ. Christian Hoeschler και Isabel Panek, Bad Arolsen: Arolsen Archives, 2019.

από την πόλη στην ύπαιθρο, ή αντίστροφα, περιπλέκει στα μάτια των ξένων ειδικών την κατάλληλη ταξινόμηση των προσφύγων, που περιλαμβάνει όλες αυτές τις κατηγορίες.[8]

Η ορολογία περί «συμμοριόπληκτων», «ανταρτόπληκτων», «συμμοριο/ανταρτό-καταδιωκόμενοι» δεν χαρακτηρίζει σε όλη την σχετική περίοδο τις ίδιες ομάδες ανθρώπων, αλλά χρησιμοποιείται παραπλήσια, με σαφή προπαγανδιστική χροιά. Οι Βρετανοί αξιωματούχοι είχαν αντιληφθεί αυτή την αμφισημία, καθώς σημείωναν στην ακμή της προσφυγικής εξόδου, πως «το πρόβλημα περιπλέκεται από το γεγονός πως οι πρόσφυγες στην Ελλάδα δεν μπορούν να κατηγορηθούν ως μια καθορισμένη ομάδα ατόμων, ώστε να εκτιμηθεί ο αριθμός τους», ενώ ήταν γνωστό πως ο στρατός απλώς ενημέρωνε με ένα πρόχειρο χαρτί τους χωρικούς να φύγουν.[9] Το 1948 υπήρχαν τρείς κατηγορίες: στην Α ανήκαν οι παντελώς άποροι· στην Β όσοι μπορούσαν οριακά να ζήσουν και έπαιρναν εφόδια της AMAG σε μειωμένες τιμές ή είδη για το σπίτι τους. Στην Γ αυτοί που παρακολουθούνταν υγειονομικά και στατιστικά.[10] Τον Απρίλιο του 1949, ο Υπουργός Πρόνοιας, Κ. Καραμανλής αναφέρθηκε στην ολοκλήρωση της καταγραφής των «ανταρτόπληκτων», των οποίων η κυρίαρχη μερίδα άνηκε στην Α' κατηγορία, δηλαδή στους πλήρως άπορους.[11]

Ο όρος *πρόσφυγας* (refugee) χρησιμοποιείται στον δημόσιο λόγο των ετών 1948-49, κυρίως βέβαια στις συζητήσεις με ξένους επίσημους, με σκοπό δυο διακριτούς στόχους: πρώτον, να μην δημοσιοποιηθεί ότι ο στρατός μετακινεί για στρατηγικούς λόγους τους αγρότες, και να δοθεί βάρος στην αναγκαστική φυγή λόγω καθεστώτος τρόμου, όπου κυριαρχούν οι αντάρτες.[12] Χρειάζεται να σημειωθεί βέβαια ότι μεγάλο μέρος των προσφύγων αυτών έχει φύγει από τα χωριά του, καθώς φοβόταν τη δράση των ανταρτών, τόσο της υφαρπαγής εφοδίων, όσο και της στρατολόγησης ανηλίκων, ή τυχόν αντίποινα από τους εθνικόφρονες ΜΑΥ-ΜΑΔ.[13] Ο ίδιος ο πρόεδρος του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, Alfred Emil Fredrik Sandström, ρωτώντας τους ανταρτόπληκτους, του απάντησαν ότι κάποιοι είχαν φύγει λόγω διαταγής του στρατού, ενώ άλλοι ότι είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους λόγω φόβου. Σε δηλώσεις του, συνέκρινε τους

---

[8] Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα: Έλληνες Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)* , Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018. Polymeris Voglis, «Controlling space and people: War, territoriality and population engineering in Greece during the 1940s», στο *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, επιμ.. Xavier Bougarel, Hannes Grandits, και Marija Vulesica , Routledge, 2019), σ.87–105. Αλέξανδρος Λάμπρου, «Πρόσφυγες από την Ελλάδα και τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου (1941-44)», *Pixels@humanities* 1 (2020), https://ejournals.epublishing.ekt.gr/pfiles/journals/54/editor-uploads/issues/KEAE04.html?1=A01&2=07#!

[9] R2753/10117/19, 7.3.1949 στο TNA, PRO, FO 371/78370.

[10] Βασιλική Λάζου, «Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος από την οπτική μιας επαρχιακής πόλης: Πολιτική, Κοινωνία, Δικαιοσύνη στην πόλη της Λαμίας, 1946-1949» , Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010), 359–62. Angeliki Laiou-Thomadakis, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-1949*, επιμ. Lars Baerentzen, John O Iatrides, και Ole L. Smith, μετάφρ. Αριστέα Παρίση (Αθήνα: Ολκός, 1992), σ.95.

[11] R4990/10117/19, 12.5.1949, Athens Chancery to Southern Department στο TNA, PRO, FO 371/78370.

[12] Έκδηλη αυτή η προσπάθεια στο Ministry of Social Welfare-Statistical Bulletin, «Το Προσφυγικόν Πρόβλημα της Ελλάδος [The Refugee Problem in Greece]» , Αθήνα, 1949).

[13] Σωτήρης Καραβασίλης, «Από τον Παράλογο Εμφύλιο 1943-1949 στο Σήμερα. Η Κωμικοτραγική Πλευρά της Ελληνικής Παράνοιας, Ιωάννινα: Ιδιωτική Έκδοση, 2018, σ. 149-150.

πρόσφυγες της Ελλάδας με το ζήτημα του Ισραήλ και τους Άραβες διαφυγόντες.[14] Η σύγκριση αυτή σχετίζεται με το δεύτερο σημείο της χρήσης του όρου πρόσφυγας: τη διεθνοποίηση της προσφυγικής κρίσης. Από την άνοιξη του 1949, η ελληνική κυβέρνηση προωθούσε τον λόγο περί ανθρώπινων δικαιωμάτων και προστασίας των Αράβων, ώστε να συνδεθεί με την ελληνική περίπτωση. Έτσι, σχηματίστηκε ένα ευρύτερο αίτημα, με σκοπό να παρουσιαστεί στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο του ΟΗΕ και στον Διεθνή Οργανισμό Προσφύγων (IRO), για περαιτέρω διεθνή παρουσία στην Ελλάδα και οικονομική στήριξη για την επιστροφή των προσφύγων στα σπίτια τους. Η Βρετανική πλευρά διαφώνησε έντονα και ενημέρωσε τους Έλληνες επισήμους ότι δεν θα στήριζε το αίτημά της, αλλά ούτε και φαινόταν πιθανό να έχει έρεισμα αυτή η σύγκριση, καθώς οι Έλληνες είχαν ήδη λάβει μεγάλη εξωτερική βοήθεια και περαιτέρω εμπλοκή ξένων εποπτών θα σήμαινε έλλειψη αυτονομίας.[15] Τελικά, το υπόμνημα που υποβλήθηκε δεν αναφέρθηκε στο ζήτημα των Αράβων, αλλά ούτε φυσικά έκανε λόγο για δράση του στρατού.[16]

Η ίδια λογική αναγκαστικών μετακινήσεων συνέβη τόσο στην Μαλαισία (Malaya) κατά την αντι-αποικιακή εξέγερση (1948-1960), όσο και στην Κένυα (1952-1960) κατά την επίσης αντι-αποικιακή εξέγερση. Στις δυο περιπτώσεις αυτές οι μετακινήσεις είχαν αναντίρρητα φυλετικό πρόσημο, καθώς στην πρώτη μετακινήθηκαν μαζικά οι κινεζικοί πληθυσμοί, ιδιαίτερα οι λεγόμενοι καταπατητές (squatters), ενώ στην δεύτερη μετακινήθηκαν κυρίως τα μέλη της φυλής Kikuyu, Embu και Meru. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις οι μετακινήσεις δεν αποκρύφθησαν από την κοινή γνώμη, ενώ έλαβαν το ιδεολογικό επίχρισμα της *ανάπτυξης*.

Η Ανάπτυξη

Η έννοια της *ανάπτυξης* έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον μεταπολεμικό κόσμο, καθώς αποτέλεσε βασικό αντίβαρο στην άνοδο της σοβιετικής ισχύος. Την άνοδο αυτή την επεξηγούσαν σαν απόρροια της αποτυχημένης οικονομικής ευμάρειας και έλλειψης/ αποτυχίας των θεσμών της ελεύθερης αγοράς. Έτσι, η *ανάπτυξη* έγινε βασική έννοια στην πολιτική του *κατευνασμού* κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης του Ψυχρού Πολέμου, ενώ στην Ευρώπη αποτέλεσε το όχημα για το πρόταγμα της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης.[17] Μετά τη δεύτερη ορκωμοσία του Προέδρου Truman, το 1949, η ανάπτυξη έγινε βασικός πυλώνας της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και της εθνικής ασφάλειας, όπως το συνόψισε σε τέσσερα

[14] Αναδημοσίευσις δηλώσεων κ. Sandstorm από εφ. Goteborgs Tidningen, 18.11.1948 και Έκθεση από την επίσκεψη του Sandstorm σε περιοχές ανταρτόπληκτων στο ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1949, 128.3.
[15] R6046/10117/19, 16.6.1949 στο TNA, PRO, FO 371/78371· R6184/10117/19, 17, 24.6.1949 στο TNA, PRO, FO 371/78371.
[16] UN, Economic and Social Council, E/1367, 17.6.1949: *Displaced Greek populations*.
[17] John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*, Oxford University Press, 2005. Stephen J. Macekura και Erez Manela, επιμ., *The Development Century. A Global History*, Oxford: Oxford University Press, 2018. Sara Lorenzini, *Global Development. A Cold War History*, New Jersey: Princeton University Press, 2019.

σημεία, δίνοντας έμφαση στον υποανάπτυκτο κόσμο.[18] Η «αποστολή της ανάπτυξης» επηρέασε πλήρως την Ελλάδα, ενώ δημιούργησε ένα είδος διαλόγου ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά σχετικά με τα μέσα που έπρεπε να ακολουθηθούν, ώστε να επέλθει αυτός ο σκοπός.[19]

Η εξωτερική βοήθεια μετά την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ, η αποστολή ξένων ειδικών στην Ελλάδα και η πρότερη εμπειρία Ελλήνων ειδικών, όπως για παράδειγμα αυτή του Κ. Δοξιάδη, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής αντίληψης για την ανάπτυξη και σε αυτό που ονομάστηκε προσπάθεια *ανόρθωσης/ανοικοδόμησης*.[20] Προς τα τέλη του 1947, το *Corps of Engineers* επιβλέπει τις εργασίες της Αμερικανικής Αποστολής, η οποία κατασκευάζει κατοικίες, ώστε να στεγαστούν οι πρόσφυγες. Αφού δεν υπήρχε ο χρόνος δημιουργίας άλλης οργάνωσης, καθώς το ζήτημα ήταν φλέγον, φαίνεται ότι οι επικεφαλής των Μηχανικών στήριξαν τόσο την ιδιωτική πρωτοβουλία, με συμμετοχή εργολάβων στην ανέγερση των κατοικιών ή την προσωπική εργασία των ιδιοκτητών, όσο και μεταφορά κεφαλαίων της Αποστολής στο Υπουργείο Ανασυγκρότησης. Το μηνιαίο κόστος είχε μειωθεί.[21] Η στέγαση των προσφύγων, ή καλύτερα η αυτοστέγαση, δηλαδή η έμφαση στο στοιχείο της ατομικής πρωτοβουλίας, ώστε να επέλθει η ανοικοδόμηση, αποτέλεσε ένα αρκετά σημαντικό, και μέχρι πρότινος αθέατο, παράγοντα στη διαμόρφωση της αντίληψης για την ανάπτυξη. Ουσιαστικά, οι Αμερικανοί και Έλληνες ειδικοί ήθελαν να προωθήσουν τον τρόπο σκέψης προς την ατομική ευθύνη και αυτονομία μέσω της εθνικής εργασίας, καθώς μόνο έτσι, εκκινώντας από το χτίσιμο των σπιτιών τους, οι Έλληνες πολίτες θα μπορούσαν να αυτονομηθούν και να μην έχουν ανάγκη την ξένη εξάρτηση. Η Ελλάδα έγινε το βασικό εργαστήριο δοκιμών αυτής της νέας αντίληψης του μεταπολεμικού αμερικανικού οράματος για τον κόσμο.[22]

Στις άλλες δύο περιπτώσεις που μας αφορούν εδώ, η ανάπτυξη, παγιωμένη πλέον, συνυφάνθηκε με τις αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών. Στη Μαλαισία, η αύξηση των μέχρι τότε άναρχων μετακινήσεων ήταν αποτέλεσμα του λεγόμενου Briggs Plan, με βασικό σκοπό να λυθεί το ζήτημα παροχής πληροφοριών και εφεδρειών στους επαναστάτες, επικεντρώνοντας την προσοχή του αποικιακού στρατού στην κινεζική μειονότητα. Η μετακίνηση έγινε εντονότερη μετά το 1952 και την άφιξη του Στρατηγού Templer, ο οποίος επικεντρώθηκε στη σχέση

---

[18] Amanda Kay McVety, *Enlightened Aid: U.S. Development as Foreign Policy in Ethiopia*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

[19] Andreas Kakridis, *Greek Economists and the Quest for Development (1944-1967)*, Panteion University of Political and Social Sciences, 2009.

[20] Konstantina E. Botsiou, «New Policies, Old Politics: American Concepts of Reform in Marshall Plan Greece», *Journal of Modern Greek Studies* 27, *τχ.* 2 (2009): 209–40. Andreas Kakridis, «Rebuilding the Future: C. A. Doxiadis and the Greek Reconstruction Effort (1945-1950)», *The Historical Review* X (2013),σ. 135–60.

[21] Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε Απόγνωση. Αμερικάνοι σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-53: Από τον Paul A. Porter στον Edward A. Tenenbaum*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2013, σ. 163-195, ειδικότερα σ. 171-172

[22] Kyle T. Evered, «The Truman Doctrine in Greece and Turkey: America's Cold War fusion of development and security», *Arab World Geographer* 13, *τχ.* 1 (2010), σ. 50–66· Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση Τώρα! Η Αθέατη Πλευρά της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα,* Αθήνα: Futura, 2019.

ανάπτυξης-μετακίνησης, με ξεκάθαρο πλέον το δόγμα “hearts and minds”.[23] Στον δημόσιο λόγο, η δημιουργία των Νέων Χωριών (New Villages), τα οποία ήταν φυλασσόμενα και περιφραγμένα, με ελεγχόμενη είσοδο και έξοδο, συσχετίστηκε με την ανάπτυξη της μαλαισιανής οικονομίας και τη μεταπολεμική προσπάθεια για ανοικοδόμηση. Έτσι, τα χωριά έγιναν πιο παραγωγικά, εφόσον δεν έμπαιναν οι κομμουνιστές αντάρτες για να εφοδιαστούν. Παράλληλα, μεγάλες εταιρείες κατόρθωναν να εμπλέκονται οικονομικά και να παραδίδουν υλικά και μεγάλα έργα για την κατασκευή των χωριών αυτών.[24] Το λεγόμενο ασιατικό θαύμα της Μαλαισίας βασίστηκε βέβαια σε αυτή ακριβώς την αυταρχική σχέση μεταξύ αναγκαστικής μετακίνησης σε νέα χωριά και του προτάγματος ανάπτυξης, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τις εμφυλιοπολεμικές συνθήκες.[25]

Αναφορικά με την Κένυα, η φυλή των Kikuyu αποτέλεσε τη βάση υποστηρικτών του κινήματος των Mau Mau και της εξέγερσης απέναντι στους Βρετανούς αποικιοκράτες και λευκούς κατόχους γης. Βασιζόμενοι στα προηγούμενα παραδείγματα της Ελλάδας και της Μαλαισίας, βασικό χαρακτηριστικό της βρετανικής στρατηγικής ήταν να αποκοπούν οι επαναστάτες από τη βάση υποστήριξης, αλλά παράλληλα να δοθεί μια εναλλακτική, βιώσιμη επιλογή για τους ουδέτερους πληθυσμούς, στους οποίους θα εξασφαλίζονταν τα είδη πρώτης ανάγκης.[26] Έτσι, μετά το 1954 και την Επιχείρηση Αμόνι (Anvil), μεγάλο μέρος των Kikuyu συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν σε ειδικούς χώρους για να ανακριθούν. Αν και συνελήφθησαν πολλοί υποστηρικτές των Mau Mau, τα νέα χωριά δεν ήταν παρά χώροι αναγκαστικής εργασίας και στενότερης παρακολούθησης, ώστε να λυθεί το «πρόβλημα της πληροφόρησης». Παράλληλα, μπορούσε να επεκταθεί ο εναέριος βομβαρδισμών των περιοχών που είχαν ερημωθεί, αλλά και να πραγματωθεί μια νέα μεταρρύθμιση γης, το Σχέδιο Swinnerton. Το Σχέδιο αυτό έφερε νέα δημιουργία χωριών και αστικών κέντρων, με πιο σύγχρονα σπίτια, ενώ η κύρια ιδεολογική συνιστώσα ήταν ο εκσυγχρονισμός των «πρωτόγονων ντόπιων». Βασικό ρόλο στη μεταρρύθμιση αυτή έπαιξε η κουλτούρα των Kikuyu που ενίσχυε τη μικρή τάξη των ιδιοκτητών γης, στην οποία εργάζονταν όλα τα μέλη για να εξασφαλίσουν την ελευθερία τους. Προτάθηκε βέβαια όσοι είχαν διωχθεί ως μέλη ή συνεργάτες των Mau Mau να χάσουν το δικαίωμα ιδιοκτησίας.[27] Η μετακίνηση δηλαδή των πληθυσμών απεικονιζόταν στον Τύπο ως

---

[23] Stubbs, *Hearts and Minds in Guerilla Warfare. The Malayan Emergency, 1948-1960*.
[24] N. 1685/52, 20.8.1952 στο TNA, PRO, CO 852/1113/5.
[25] Richard Stubbs, «The Malayan Emergency and the Development of the Malaysian State», στο *The counter-insurgent state: guerrilla warfare and state building in the twentieth century*, επιμέλ. Paul B. Rich και Richard Stubbs, Basingstoke and New York: Macmillan & St. Martin’s Press, 1997, σ.50–71.
[26] Caroline Elkins, «The Struggle for Mau Mau Rehabilitation in Late Colonial Kenya», *The International Journal of African Historical Studies* 33, τχ. 1 (2000), σ.25–57.
[27] Feichtinger, *Villagization. A People’s History of Strategic Resettlement and Violent Transformation, Kenya & Algeria, 1952-1962*, 39–40, 171–75 [Αδημοσίευτη Διατριβή στο Universität Bern]. Alfonso Peter Castro και Kreg Ettenger, «Counterinsurgency and Socioeconomic Change : The Mau Mau War in kirinyaga, Kenya», στο *Research in Economic Anthropology*, 1994, σ. 63–64.

επιτυχία της εκπολιτιστικής αποστολής των Βρετανών στην Αφρική, καθώς απέκρυπταν τους βασανισμούς, αλλά πρότασσαν την εικόνα χαρούμενων χωρικών Kikuyu που εργάζονταν.

Επίλογος - Συμπεράσματα

Το φιλοσοφικό ζήτημα της ονοματικής κατηγοριοποίησης φαίνεται να έχει άμεσο αντίκτυπο στην πολιτική πραγματικότητα. Σε «συνθήκες πολιτικού ελλείμματος οι λέξεις χάνουν το νόημά τους, γίνονται αντικείμενα σφετερισμού και οικειοποίησης, καταλήγουν όργανα επιβολής καταστάσεων ακριβώς αντιθέτων από τα πραγματικά σημαινόμενα».[28] Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται ακόμα και στην ίδια την ουσία του εμφυλίου πολέμου, καθώς σπάνια λέγεται με το όνομα του, όπως παρατηρεί και ο Στάθης Καλύβας.[29] Οι προαναφερθείσες τρεις περιπτώσεις αποδεικνύουν περίτρανα πως ο τρόπος ή ο όρος που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν συγκεκριμένες πρακτικές, έχει σαφή αντίκτυπο και πολιτική χροιά. Στην Ελλάδα, το εσωτερικό προσφυγικό κύμα, όπως είχε προκύψει από τη φυγή ή τον εξαναγκασμό από τον στρατό, εργαλειοποιήθηκε υπό την οπτική του λόγου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τα Δικαιώματα των Προσφύγων. Το παράδειγμα της Ελλάδας αποτέλεσε βάση για να πραγματοποιηθούν παρόμοιες πρακτικές στην Μαλαισία και στην Κένυα. Ωστόσο, εκεί οι πρόσφυγες συνδέθηκαν άρρηκτα με το πρόταγμα της ανάπτυξης, καθώς η μετακίνησή τους παρουσιάστηκε ως μέτρο για οικονομική επιτυχία. Παρά τα σκληρά μέτρα, οι επίσημες κυβερνήσεις προώθησαν μια ατζέντα που έφερνε στο προσκήνιο την οικονομική ευμάρεια, και παρουσίαζε τους επαναστάτες ως μειοψηφία, πρωτόγονων ντόπιων. Μετά το μονοπώλιο της βίας, το επίσημο κράτος παρουσίασε εαυτό ως τον βασικό μοχλό που θα φέρει την ανάπτυξη. Στο τέλος, αυτό που έμεινε είναι καταστροφές και άνθρωποι εν κινήσει.

[28] Νικήτας Σινιόσογλου, *Αλλόκοτος Ελληνισμός. Δοκίμιο για την οριακή εμπειρία των ιδεών*, Αθήνα: Κίχλη, 2016, σ. 174.
[29] Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Πολιτιστική επανάσταση: ένα κριτικό εργαλείο στην πάλη για τη σημασία

Πάνος Σταθάτος

«Νομίζω ότι το αληθινό πολιτικό καθήκον σε μια κοινωνία σαν τη δική μας είναι να ασκήσουμε κριτική στη λειτουργία των θεσμών που μοιάζουν να είναι ουδέτεροι και ανεξάρτητοι · να τους ασκήσουμε κριτική και να τους προσβάλουμε με τέτοιον τρόπο ώστε η πολιτική βία, η οποία πάντοτε ασκούνταν έστω και συγκαλυμμένα μέσω αυτών, να αποκαλυφθεί, για να μπορέσουμε στη συνέχεια να την πολεμήσουμε. [...] Αν λοιπόν δεν καταφέρουμε να αναγνωρίσουμε αυτά τα σημεία στήριξης της ταξικής εξουσίας, κινδυνεύουμε να τα αφήσουμε να συνεχίσουν να υπάρχουν· και να δούμε αυτή την ταξική εξουσία να ανασυγκροτείται ακόμα και ύστερα από μία εμφανώς επαναστατική πορεία».[1] Στην περίφημη συζήτησή του με τον Noam Chomsky, ο Michel Foucault θέτει ένα ζήτημα που δεν αφορά στην επανάσταση καθαυτή, αλλά στα επακόλουθά της, στην επόμενη μέρα. Όταν η μεγάλη στιγμή της επανάστασης κοπάσει, όταν σβήσει η φλόγα της επαναστατικής ορμής, ακόμη κι όταν η ίδια η κρατική εξουσία καταρρεύσει, ο Foucault υποθέτει ότι υπάρχει ο κίνδυνος θεσμοί όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση, το πανεπιστήμιο, οι λεγόμενοι Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους θα αποδειχτούν ιδιαίτερα ανθεκτικοί σε σημείο να ανασυσταθούν σε οποιοδήποτε ανασχηματισμό, υπονοώντας μάλιστα ότι η ίδια η κρατική εξουσία θα στηριχτεί πάνω τους για να εδραιώσει την επανεπιβολή της. Η ανθεκτικότητα των θεσμών και οι βαθιές ρίζες τους στη συνείδηση της κοινωνίας, φαίνεται πράγματι να εξηγούν σε έναν βαθμό την επαναφορά στην εξουσία ισχυρών καθεστώτων μετά από μία επαναστατική περίοδο. Σύμφωνα με μία τέτοια αντίληψη, οι επαναστάσεις φαίνεται να μένουν ανολοκλήρωτες όχι από οργανωτική αποτυχία ή από προδοσία των αιτημάτων τους, αλλά επειδή αδυνατούν να αναμετρηθούν ουσιαστικά με το ζήτημα της σημασίας των θεσμών εναντίον των οποίων στρέφονται, αλλά πολλώ δε μάλλον, των υποκειμένων που τους αποδέχονται. Εν προκειμένω, θα εστιάσουμε σε ορισμένες φαντασιακές σημασίες της έννοιας της επανάστασης που γίνονται αντικείμενο οικειοποίησης και σφετερισμού, θα στραφούμε προς την έννοια της πολιτιστικής επανάστασης, όπως την θέτει ο Fredric Jameson, πριν αναφερθούμε στη σημασία επαναδιεκδίκησής της.

Σε πρώτο χρόνο όμως ίσως θα ήταν σκόπιμο να στραφούμε διαλεκτικά στην ίδια την ουσία και τη σημασία της εννοιολόγησης ως τέτοιας. Είναι γεγονός ότι η έννοια του σκύλου, αυτός ο τελείως αυθαίρετος συνδυασμός γραμμάτων, δεν γαυγίζει, ούτε δαγκώνει. Πράγματι, υπό μία έννοια η λέξη οδηγεί και στο θάνατο του πράγματος. Κι αυτό διότι η ονομασία, ως

[1] Michel Foucault, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ.: Λίλα Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον, 1991, σ. 44

πράξη τόσο διαφοροποίησης (από άλλες έννοιες), όσο και ταυτοποίησης (απόκτηση ταυτότητας της λέξης με το αντικείμενό της) φαίνεται να ενέχει κατανάγκην το στοιχείο της πραγμοποίησης, και της αλλοτρίωσης. Το όνομα φέρει μαζί του και μία μορφή καταπίεσης, αποκλείοντας άλλους τρόπους να σκεφτούμε το περίγραμμα μίας έννοιας, και προκαλώντας μία απόσταση μεταξύ του πράγματος και της έννοιάς του.[2] Μήπως όταν αναφερόμαστε σε μία λέξη όπως η επανάσταση, που είναι αδιαχώριστα δεμένη με ζητήματα της *πράξεως* δεν είναι σαν να την αποφλοιώνουμε από την όποια πρακτική σημασία απαραίτητα διατηρεί;

Ωστόσο, η κατονομασία είναι επίσης και αναγκαία η πυρηνική πράξη του *λέγειν*, το οποίο, κατά τον Κορνήλιο Καστοριάδη, αποτελεί το θεμέλιο της κοινωνικότητας.[3] Παρά την απόσταση που δημιουργείται μεταξύ του ονόματος και του πράγματος, παρά την καταπίεση που υφίσταται κάτι όταν τείνει να ταυτιστεί με το όνομά του, δεν μπορούμε να στοχαστούμε μία κατάσταση, δεν μπορούμε καν να νιώσουμε ένα συναίσθημα, εάν πρώτα δεν τα ονοματίσουμε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο.[4] Το εκάστοτε πράγμα σαφώς και προϋπάρχει της κατονομασίας του · η κατονομασία όμως εγκαθιδρύει τη δική μας σχέση και αντίληψη για το πράγμα στις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι, πράγματι, το λιγότερο που μπορεί να κάνει η έννοια του σκύλου είναι να γαυγίσει · στην πραγματικότητα κάνει πολλά παραπάνω. Κατά τον Καστοριάδη, κάθε λέξη επενδύεται, πέραν του λεξικογραφικού της σημαινομένου, με κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, παραπέμπει δηλαδή πάντα και σε κάτι άλλο, κάτι περισσότερο από το περιεχόμενό της, μία διαρκής ολίσθηση της σημασίας σε ευρύτερες αντιλήψεις και κοσμοθεωρίες, κάτι που συνιστά και κομβική ουσία τόσο της φυλακής της γλώσσας, όσο και της δημιουργικότητας του λέγειν. Βεβαίως οι φαντασιακές σημασίες είναι άμεσα συνυφασμένες με το κοινωνικό-ιστορικό και θα ήταν σκόπιμο να συντεθούν με τις απόψεις του Valentin Voloshinov, στο παλιό αυτό κείμενο για μια μαρξιστική φιλοσοφία της γλώσσας. Σύμφωνα με τον Voloshinov, η γλώσσα αποτελεί ένα ιδιαιτέρως δυναμικό σύστημα που αλλάζει διαρκώς (αν και ανεπαίσθητα), καθότι η σημασία των λέξεων και η εγγενής πολυσημία τους καθίστανται αντικείμενο διαπραγμάτευσης από τους ενεργούς δρώντες της, ήτοι τους ομιλητές και τις ομιλήτριες. Έτσι εισερχόμαστε σε έναν κόσμο σημασιών όπου «η λέξη εμφανίζεται πάντα γεμάτη από περιεχόμενο ή σημασία που καθορίζονται από το πραγματολογικό πλαίσιο ή την ιδεολογία».[5]

---

[2] Fredric Jameson, *Allegory and Ideology*, London-New York: Verso, 2019, p. 56-7

[3] Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, επιμ.: Κώστας Σπαντιδάκης, μτφρ.: Κώστας Σπαντιδάκης – Γιούλη Σπαντιδάκη, Σωτήρης Χαλίκιας, Αθήνα: Ράππα, 1999, σ. 349

[4] F. Jameson, *Allegory and Ideology*, ό.π., σ. 55.

[5] Valentin Voloshinov, *Μαρξισμός και φιλοσοφίας της γλώσσας*, προλ.-μτφρ.: Βασίλης Αλεξίου, Αθήνα: Παπαζήση, 1998, σ. 170.

Περνώντας συγκεκριμένα στην έννοια της επανάστασης, και επιχειρώντας το δύσκολο έργο να δοθούν ορισμένα βασικά της χαρακτηριστικά χωρίς να υποπέσουμε στο ατόπημα της υποστασιοποίησης, συγκροτητικό της στοιχείο φαίνεται να είναι η μη-αναπαραστασιμότητά της. Ο Alain Badiou, χαρακτηρίζοντάς την ως το κατεξοχήν ανατρεπτικό, το απροσδόκητο *συμβάν* και αντιπαραβάλλοντάς την με το σταθερό και αμετακίνητο *είναι*, επέμεινε ιδιαίτερα στη δυνητικότητά της.[6] Σύμφωνα με τον David Graeber αυτό το μη-προβλέψιμο της επανάστασης είναι που διευρύνει την πολλαπλότητα των δυνατοτήτων της. Οι επαναστατικές στιγμές διανοίγουν ένα πεδίο όπου όλα είναι δυνατά, κάτι που μπορεί να φανεί και στο ότι πρόκειται κατά βάση για περιόδους μεγάλης δημιουργίας και αυτοσχεδιασμού σε επίπεδο καλλιτεχνικής παραγωγής. Βέβαια πέραν αυτών, το απρόβλεπτο αυτών των καταστάσεων έγκειται και στο βαθμό του ότι φαίνεται να ξεπηδάνε από το πουθενά αλλά και να διαλύονται εξίσου απρόβλεπτα.[7] Παρ' όλα αυτά η κεντρική φαντασιακή σημασία που δείχνει να συνεχίζει να διατηρεί η επανάσταση είναι αυτή της ρήξης, και μάλιστα της ριζικής ρήξης του νέου με το παλιό. Πράγματι, η επανάσταση όπως γίνεται αντιληπτή σήμερα φαίνεται να προέκυψε σε άρρηκτη σύνδεση με το καθεστώς ιστορικότητας της νεωτερικότητας και του καπιταλισμού και τη μετά τη Γαλλική Επανάσταση αναδυόμενη ιστορική συνείδηση. Κι αυτό διότι ο καπιταλισμός είναι το πρώτο σύστημα που απαιτεί τη δημιουργία μίας αίσθησης παρελθόντος και παράδοσης, εναντίον των οποίων θα διακηρύξει την νεωτερική του δυναμική.

Στο βιβλίο *Μία μοναδική νεωτερικότητα*, ο Fredric Jameson σημειώνει ότι οι συναφείς στη νεωτερικότητα έννοιες, όπως είναι αυτές του νέου, του μοντέρνου, αλλά και η επανάσταση, ενέχουν ένα ισχυρό λιβιδινικό φορτίο, μία ηλεκτρική ένταση και προκαλούν μόνο στο άκουσμά τους μία αναταραχή χαράς και προσδοκίας.[8] Καθότι σήμερα τίποτε δεν φαίνεται να μπορεί να ξεφύγει από την αγορά, ο σύγχρονος ή μετανεωτερικός καπιταλισμός με τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία της ελεύθερης αγοράς συχνά εκμεταλλεύεται και ιδιοποιείται το λιβιδινικό φορτίο της επανάστασης, χρησιμοποιώντας την ως μέσο προώθησης της αγοραστικής ισχύς των προϊόντων. Έτσι, χρησιμοποιούνται συχνά φράσεις όπως επανάσταση στα κλιματιστικά, επανάσταση στα πλυντήρια, επαναστατικές τεχνικές κατασκευής αυτοκινήτων και άλλα συναφή, υποδεικνύοντας τη ραγδαία υπερανάπτυξη των τεχνικών καινοτομιών των εταιρειών κάτω από την πίεση της ανταγωνιστικότητας. Πρόκειται για μια επανατοποθέτησή της στο πλαίσιο της ιδεολογίας της προόδου και της ανάπτυξης και πολύ περισσότερο στην κυρίαρχη ιδεολογία του καταναλωτισμού,[9] ο οποίος κρύβει την εκμετάλλευση της παραγωγής κάτω από το μανδύα της

[6] Alain Badiou, *Being and Event*, transl: Olivier Feltham, London: Continuum, 2006.
[7] David Graeber, *Κίνημα, τέχνη και επανάσταση* , μτφρ.: Σπύρος Κουρούκλης, επιμ.: Κώστας Δεσποινιάδης, Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες, 2020[2], σ. 27-101.
[8] Fredric Jameson, *Μια μοναδική νεωτερικότητα: Δοκίμιο για την οντολογία του παρόντος*, μτφρ.: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009, σ. 44-5.
[9] Fredric. Jameson, *Valences of the Dialectic*, London-New York: Verso, 2009, p. 257-266.

κατανάλωσης. Τέτοιου είδους πρακτικές εννοιολογικής εμπορευματικής πραγμοποίησης, την καθιστούν κοινότοπη, αφαιρώντας τον εξαιρετικό χαρακτήρα της και εκμεταλλεύονται το φαντασιακό δυναμικό της επανάστασης, συνεπιφέροντας την απομάγευση και την αποστράγγισή της από τα πολιτικά της χαρακτηριστικά.

Ούτε η τέχνη όμως φαίνεται αλώβητη από μία τέτοια διαδικασία. Όπως έλεγε ο Walter Benjamin για την τέχνη στο κείμενό του «Ο συγγραφέας ως παραγωγός»: «ο αστικός παραγωγικός και εκδοτικός μηχανισμός παραγωγής και δημοσίευσης μπορεί να αφομοιώσει ή ακόμα και να προπαγανδίσει πλήθος επαναστατικών θεμάτων».[10] Ενώ αυτή η διαδικασία είναι εμφανής στη σύγχρονη πολιτισμική βιομηχανία του Hollywood και του Netflix που δεν θυμίζει σε τίποτα τις γραφικές εικόνες της μεταπολεμικής και ψυχροπολεμικής εποχής, αλλά αντίθετα ενσωματώνει θεματικές της μεταμοντέρνας ιδεολογίας της διαφοράς και της πολυπολιτισμικότητας, ίσως το πρόβλημα να μη βρίσκεται τόσο στο περιεχόμενο (επαναστατική θεματική), αλλά και πάλι στην ίδια τη μορφή (έννοια επανάστασης). Κι αυτό γιατί στην εποχή της παγκοσμιοποίησης όπου ένα έργο τέχνης είναι δύσκολο να γίνει γνωστό, ένα από τα βασικά εισιτήρια της ενδεχόμενης ορατότητάς του είναι το κατά πόσο αυτό είναι μοντέρνο, νέο και επαναστατικό,[11] με τον Καστοριάδη να σημειώνει ότι αυτή η διαρκής εμφάνιση καλλιτεχνικών πρωτοποριών υποδηλώνει έναν αγώνα δρόμου και την επίκληση «του νεωτερισμού για χάριν του νεωτερισμού».[12] Στην ιδεολογία του μοντερνισμού, η *επίκληση* του νέου φαίνεται ότι αποτελεί αφεαυτής εχέγγυο της αξίας ενός έργου που επιθυμεί να υπερβεί τον σκληρό ανταγωνισμό για να βγει από την αορατότητα και έτσι η επαναστατικότητα των έργων χρησιμοποιείται ως ένας ρητορικός τρόπος, μία αφηγηματική κατηγορία που θέλει να προσδώσει το εφέ του νεωτερικού.[13] Η διάχυσή της δημιουργεί την εντύπωση ότι τα πάντα είναι καινούρια · όμως όταν το νέο βρίσκεται παντού τίποτα δεν είναι νέο. Και θα πρέπει να αναρωτηθούμε κατά πόσο η συνεχής παραγωγή και υπερπροβολή του καινούριου, η επίκληση και διάχυση της λέξης της επανάστασης στους τομείς του πολιτισμού και της κατανάλωσης δεν συμβάλλει τελικά στο να αποστρέψει το βλέμμα από το πραγματικά και ριζικά διαφορετικό, που είναι η ίδια η δυνατότητα της συνολικής αλλαγής. Συνδυάζοντας τα παραπάνω μπορεί να προστεθεί μία τελευταία, ίσως η σημαντικότερη σημασία της επανάστασης: το γεγονός δηλαδή ότι επιμένει στον ριζικό και συνολικό μετασχηματισμό της κοινωνίας και όχι στις μικρές μεταρρυθμίσεις που λειτουργούν σε τελευταία ανάλυση σε ισχυροποίηση της ηγεμονίας του συστήματος.

---

[10] Walter Benjamin, *Κείμενα 1934-1940 Επιλογή*, επιμ. Γιώργος Σαγκριώτης, Αθήνα: Άγρα, 2019, σ. 545.
[11] Pascale Casanova, *Η παγκόσμια πολιτεία των γραμμάτων,* μτφρ.: Έ. Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης, 2011, σ. 121-9.
[12] Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ακυβέρνητη κοινωνία: Συνεντεύξεις και συζητήσεις 1974-1997,* επιμ.: Μ. Κατσιμίτσης, μτφρ.: Ζ. Σαρίκας, Αθήνα: Ευρασία., 2010, σ. 214-5.
[13] F. Jameson, *Μία μοναδική νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 44-5 και 48.

Ερχόμενοι στο κύριο θέμα της παρέμβασης, η *πολιτιστική επανάσταση* είναι μια έννοια που στην ίδια τη χρήση της από τον Fredric Jameson, αισθητοποιεί αυτή τη διαπραγμάτευση των εννοιών που οφείλει να είναι ένας απ' τους στόχους μας στο ακαδημαϊκό πεδίο. Ο όρος φυσικά ανακαλεί την μεγάλη προλεταριακή Πολιτιστική Επανάσταση στην Κίνα, την οποία ο συγγραφέας σαφώς συνυπολογίζει, όπως πρόσφατα έδειξε η Xian Wang.[14] Ωστόσο η ερμηνευτική χρήση του από τον Jameson υπερβαίνει κατά πολύ το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Κι αυτό διότι ο Jameson τον αποσπά από το πολιτισμικό του συγκείμενο με τις πολλαπλές και αντιφατικές του συνδηλώσεις και τον μεταστρέφει, κάνοντάς τον ένα κριτικό εργαλείο που αφορά κυρίως στην έννοια του τρόπου παραγωγής. Σε πολλές περιπτώσεις ο συγγραφέας έχει υποστηρίξει την ιστορική συνύπαρξη πολλών τρόπων παραγωγής εντός μιας δεδομένης κοινωνίας θέλοντας να πάει, όπως αναφέρει, «πέραν της συγχρονίας και της διαχρονίας» των τρόπων παραγωγής. Σημειώνει έτσι την άνιση ανάπτυξη ή ασύγχρονη συγχρονικότητά τους και προκρίνει την πολιτιστική επανάσταση με δύο αλληλεπικαλυπτόμενες σημασίες, ως:

> τη στιγμή στην οποία η συνύπαρξη των διαφόρων τρόπων παραγωγής γίνεται ορατά ανταγωνιστική, οι αντιφάσεις τους κινούνται στο ίδιο το κέντρο της πολιτικής, κοινωνικής και ιστορικής ζωής.[15]

> την ανακατασκευή των υλικών της πολιτισμικής και λογοτεχνικής ιστορίας, με τη μορφή ενός νέου "κειμένου", ή αντικειμένου μελέτης που είναι η πολιτιστική επανάσταση – και μπορούμε να αναμένουμε ότι προβάλλει ένα νέο πλαίσιο για τις ανθρωπιστικές σπουδές , στο οποίο η μελέτη της κουλτούρας με την ευρύτερη έννοια θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε υλιστική βάση.[16]

Η πολιτιστική επανάσταση επιχειρεί λοιπόν την αναγκαία διασύνδεση των τομέων του τρόπου παραγωγής και του πολιτισμού, υπενθυμίζοντας τους υλικούς δεσμούς ανάμεσα στις πολιτικο-οικονομικές και στις πολιτισμικές διεργασίες. Συγκεκριμένα, όπως διευκρινίζει μεταγενέστερα, πρόκειται για μια έννοια που αφορά στον αναγκαίο «αναπρογραμματισμό» και τη δημιουργία νέων υποκειμενικοτήτων που συμβαίνει με την αλλαγή ή την τροποποίηση ενός τρόπου παραγωγής.[17] Οι μεγάλες υλικοτεχνικές μεταλλαγές επιφέρουν και τη μακρά διαδικασία

[14] Wang, Xian. "Traveling Theory: Fredric Jameson's Interpretations of the Cultural Revolution and Maoism." *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 20.3 (2018), http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol20/iss3/5
[15] Fredric Jameson, *The Political Unconscious. Narrative as a socially symbolic act*, London-New York: Routledge, 1983, p. 81.
[16] *Στο ίδιο*, σ. 82.
[17] *Στο ίδιο*, σ. 267-78.

της μεταστροφής των υποκειμένων που τις βιώνουν, μία αλλαγή που διαφαίνεται στη δομή της αίσθησης, στις αντιλήψεις, στις νοοτροπίες και στον γενικότερο τρόπο σκέψης της εκάστοτε εποχής. Οι αλλαγές αυτές είναι συγκρουσιακές, καθότι οφείλουν να αντιμετωπίσουν ευθέως τα κατάλοιπα των παλαιότερων τρόπων παραγωγής και των συνακόλουθων με αυτούς αντιλήψεων. Εφόσον η πολιτιστική επανάσταση σημειώνει τη διαδικασία με την οποία οι κοινωνικές διεργασίες απαιτούν μία οιονεί επαναπροσαρμογή των υποκειμένων για νέους τρόπους κοινωνικής ζωής, νέες συνήθειες, αξίες και μορφές συνείδησης που μεταμορφώνουν την ανθρώπινη πρακτική,[18] ουσιώδες χαρακτηριστικό της είναι «ότι αντικαθιστά τις συνήθειες του παρελθόντος και της παλαιάς τάξης πραγμάτων με νέες συνήθειες.[19]

Η έννοια προϋποθέτει αυτές του πολιτισμού και της ιδεολογίας οι οποίες εισέρχονται δυναμικά ως αποφασιστικές για την κοινωνική διαμόρφωση.[20] Διαφαίνεται από τα παραπάνω ότι δεν πρόκειται τόσο για μια πολεμική, όσο για μια αναλυτική και ερμηνευτική κατηγορία. Ο Jameson επισημαίνει παραδειγματικά τον Διαφωτισμό ως την πολιτιστική επανάσταση της αστικής τάξης,[21] τη μακρά δεκαετία του ’60 ως μία πολύπτυχη πολιτιστική επανάσταση της κουλτούρας της νεολαίας,[22] και τη μετανεωτερικότητα ή την παγκοσμιοποίηση ως την τελευταία μεταστροφή των υποκειμένων κάτω από το νεοφιλελευθερισμό και την ιδεολογία της αγοράς, ενώ η σημερινή “πληροφοριακή βόμβα” με την ακραία διάχυση των τεχνολογιών διαδικτυακής επικοινωνίας μοιάζει να είναι δείκτης μίας επικείμενης ή ήδη βιωμένης πολιτιστικής επανάστασης. Πάντως η έννοια αυτή στρέφει τον προβληματισμό στις αργές και αδιόρατες ιδεολογικές μεταλλαγές στις οποίες υπόκειται η κάθε κοινωνία και επιτρέπει τη μελέτη των παραγόντων που, κατά τα γνωστά λόγια του Antonio Gramsci, όταν το παλιό πεθαίνει, το νέο δυσκολεύεται να γεννηθεί. Πράγματι, μία από τις αντιφάσεις της επανάστασης βρίσκεται ακριβώς στην αναγκαιότητα δημιουργίας νέων ανθρώπων, τη στιγμή που η επανάσταση γίνεται κατανάγκην από “παλιούς” ανθρώπους. Οι περισσότερες επαναστάσεις προϋποθέτουν ακριβώς αυτόν τον ριζικό μετασχηματισμό της υποκειμενικότητας, όχι μόνο του Άλλου, όσο του ίδιου του εαυτού που μετέχει σε αυτή και ορίζεται και περιορίζεται από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς στους οποίους ανατρέφεται και εντάσσεται. Έτσι, αναπόφευκτα η πολιτιστική επανάσταση εμπεριέχει τις αναγκαίες έννοιες της διαπαιδαγώγησης και της μετάβασης και τοποθετεί ως πολιτικό διακύβευμα, τη συλλογική διαπαιδαγώγηση των υποκειμένων που θα διαμορφωθούν ή θα αναμορφωθούν για να ζήσουν και να δράσουν στο πλαίσιο του νέου τρόπου παραγωγής.[23]

---

[18] Sean Homer, *Fredric Jameson: Beyond a Marxist Hermeneutics.* Sheffield: University of Sheffield, 1994, p. 97.
[19] Fredric Jameson, *Οι Αρχαιολογίες του Μέλλοντος: Η επιθυμία που λέγεται Ουτοπία και άλλες Επιστημονικές Φαντασίες,* μτφρ.:Μ. Μαυρωνάς, Αθήνα: Τόπος, 2008, σ. 106.
[20] Fredric Jameson, *Valences of the Dialectic,* ό.π., p. 267-78.
[21] F. Jameson, *Political Unconscious ό.π.,* p. 138.
[22] Fredric Jameson, *The Ideologies of Theory,* London-New York: Verso, 2008, p. 483-515.
[23] F. Jameson, *Αρχαιολογίες του Μέλλοντος ό.π.*, σ. 300-5.

Είναι φανερό, ότι όπως αναφέρει και ο Voloshinov «το σημείο γίνεται η αρένα της ταξικής πάλης»,[24] μίας πάλης για τη σημασία και, στην εποχή της μετανεωτερικότητας και της ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού, ο Stuart Hall έχει αναφερθεί στην *πάλη των λόγων* (*discursive struggle*) που διεξάγεται τόσο στα Μ.Μ.Ε, όσο και στον ακαδημαϊκό χώρο, γύρω από τη σημασία των λέξεων και είναι ο πρωταρχικός τρόπος με τον οποίο οι ιδεολογίες νομιμοποιούνται ή απονομιμοποιούνται.[25] Σήμερα η επανάσταση, ως όρος απομαγεύεται στο πλαίσιο ενός καπιταλιστικού ρεαλισμού που έχει καταφέρει να απονομιμοποιήσει τις περισσότερες έννοιες που εμπλέκονται, με τον έναν άλλο τρόπο, στο εννοιολογικό πλαίσιο του σοσιαλισμού,[26] κάτι που έχει παίξει έναν κεντρικό ρόλο στη διαιώνιση της κυριαρχίας. Στο *Έθνος-Όνειρο*, ένα επίκαιρο κείμενο για τη χρονιά που διανύουμε με τη συμπλήρωση 200 χρόνων από το 1821, ο Στάθης Γουργουρής επικαλείται τον Philipe Roger ο οποίος σημειώνει ότι το πιο σημαντικό στοιχείο της επανάστασης είναι ο έλεγχος των σημασιών, όχι μόνο η σύγκρουση μέσα στην κοινωνία, αλλά και «η σύγκρουση *για* την κοινωνία, για τους ορισμούς αυτού που η κοινωνία είναι ή θα έπρεπε να είναι».[27] Και πράγματι δεν μπορεί να λησμονηθεί το γεγονός ότι η ίδια η επανάσταση ως συμβάν θέτει το ζήτημα της ανασημασιοδότησης, της ίδιας της αλλαγής και της αναδιαπραγμάτευσης των υπάρχουσων σημασιών σε συγχρονικό και διαχρονικό επίπεδο. Ο αγώνας των λόγων στον ακαδημαϊκό χώρο από τη σκοπιά του μαρξισμού μοιάζει με ένα διπλό δέσιμο: από τη μία το ξεστόμισμα όρων όπως μαρξισμός ή επανάσταση ανακινεί μία πληθώρα αρνητικών φαντασιακών σημασιών που έχουν καλλιεργηθεί συστηματικά στην πάλη για σημασία εντός της κοινωνίας. Από την άλλη, σήμερα ισχύει σε μεγάλο βαθμό αυτό που είχε κάποτε πει ο Theodor Adorno, ότι καμία θεωρία δεν μπορεί να ξεφύγει πλέον από την αγορά, και το φάντασμα της ακαδημαϊκής πραγμοποίησης περιμένει πάντοτε στη γωνία.

Κλείνοντας, είναι χρήσιμο να υπενθυμίζουμε ότι κάθε μορφή πρακτικής (και σε αυτό συνεπάγονται ακόμη και οι ακαδημαϊκές μας ενασχολήσεις) προϋποθέτει πάντοτε κάποιο είδος θεωρίας και ότι ο καθαρός εμπειρισμός είναι μία αντίφαση στους ίδιους του τους όρους.[28] Ο David Graeber στο δοκίμιο του με τίτλο «Η επανάσταση αντεστραμμένη» έχει αναφερθεί στο γεγονός ότι η επαναστατική θεωρία έχει δουλευτεί λιγότερο από την επαναστατική πρακτική, και ότι μία επιλογή θα ήταν να κινηθούμε προς τα πίσω, από την επαναστατική πρακτική, από το τί πήγε "στραβά", προς νέα θεωρητικά εργαλεία.[29] Κάτι που φυσικά προϋποθέτει να κινηθούμε εγκάρσια των επιστημονικών πεδίων, πέραν ενός άκρατου ακαδημαϊκού καταμερισμού της εργασίας που διαχωρίζει τα επιστημονικά πεδία απομονώνοντας τους ερευνητές και τις

[24] V. Voloshinov, ό.π., σ. 87.
[25] Stuart Hall, *The Hard Road to Renewal. Thatcherism and The Crisis of the Left.* London-New York: Verso, 1988.
[26] Fredric Jameson, *Valences of the Dialectic*, ό.π., p. 371.
[27] Στάθης Γουργουρής, *Έθνος-Όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας.* μτφρ.: Αθανάσιος Κατσίκερος, Αθήνα: Κριτική, 2007, σ. 145-6.
[28] F. Jameson, *Political Unconscious ό.π.*, p. 43.
[29] D. Graeber, *ό.π.*, 100-1.

ερευνήτριες. Και ακόμη παραπάνω προϋποθέτει ένα ευρύτερο διακύβευμα, κόντρα στη λογική του καπιταλιστικού ρεαλισμού, να καταφέρουμε να *ξαναφανταστούμε* δυναμικά την επανάσταση, αυτή τη φορά αντίστροφα, μέσα από τα αποτελέσματά της, μέσα από τις υποκειμενικότητες μιας νέας κοινωνίας.

Το επαναστατικό φαινόμενο στην Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα: Τα αυτονομιστικά κινήματα κατά την περίοδο βασιλείας της δυναστείας των Αγγέλων (1185-1204)

Γιώργος Μιχαηλίδης

Το κομνήνειο σύστημα διοίκησης βασιζόταν στη συνεργασία μεταξύ της αυτοκρατορικής εξουσίας και της αριστοκρατίας, της οποίας τα κέντρα εξουσίας εδράζονταν στις επαρχίες ενώ η ίδια διέμενε σχεδόν αποκλειστικά στην Κωνσταντινούπολη διοικώντας τις επαρχίες δια αντιπροσώπων. Η αρμονία μεταξύ Κομνηνών και αριστοκρατών βασιζόταν στη σύναψη επιγαμιών και στην παραχώρηση γαιών, προνομίων, τίτλων και αξιωμάτων στους αριστοκράτες με αντάλλαγμα την αφοσίωσή τους.[1] Η νομιμοφροσύνη τους εξαρτιόταν άμεσα από την ύπαρξη ενός ισχυρού αυτοκράτορα στον θρόνο, ο οποίος αφενός θα ήταν διατεθειμένος να τους προσφέρει ή να τους ανανεώσει τα προνόμιά τους, αφετέρου θα διέθετε αρκετή δύναμη, ώστε να ελέγχει τις οποιεσδήποτε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές των αριστοκρατών.

Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού[2] η περίοδος σταθερότητας και ανάπτυξης που βίωνε η Αυτοκρατορία για έναν περίπου αιώνα έδυσε καθώς οι αριστοκρατικοί κύκλοι ξέφυγαν του ελέγχου των επόμενων αυτοκρατόρων. Ύστερα από αλλεπάλληλους σφετερισμούς η νέα δυναστεία που αναδύθηκε, οι Άγγελοι, είχε τόση ισχύ όση η ανοχή που επιδείκνυαν οι αριστοκράτες σε αυτήν.[3] Χωρίς να έχουν ισχυρή δυναστική νομιμοποίηση αλλά ούτε και την απαραίτητη διοικητική ικανότητα, οι Άγγελοι αναγκάστηκαν να παραχωρούν εκτεταμένα προνόμια στην αριστοκρατία και να εθελοτυφλούν στην ολοένα διογκούμενη διαφθορά των αυτοκρατορικών αξιωματούχων.[4] Ακόλουθο ήταν η οικονομία του κράτους να καταρρεύσει υπό το βάρος των αυτοκρατορικών σπαταλών και των καταχρήσεων των αξιωματούχων.[5] Οι άνθρωποι των επαρχιών βίωναν την εγκατάλειψη από την κεντρική διοίκηση η οποία ενδιαφερόταν μονάχα για τη συγκομιδή των φόρων. Συχνά οι θιγόμενοι πληθυσμοί για να επιβιώσουν προσκολλούνταν σε έναν τοπικό άρχοντα, ο οποίος τους προσέφερε προστασία με αντάλλαγμα την πίστη τους σε αυτόν. Ειδικά, εάν αυτός κατείχε διοικητικό αξίωμα ή και

[1] Vlada Stanković, «Stronger than it appears? Byzantium and its European hinterland after the death pf Manuel I Komnenos», στο Alicia Simson (επιμ.), *Byzantium, 1180-1204: 'The sad quarter of a century?'*, Athens: The National Hellenic Research Foundation 2015, σ. 35-42.

[2] Για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, βλ. Alexander P. Kazhdan (επιμ.), *Oxford dictionary of Byzantium* τ. 2, New York, Oxford: Oxford University Press 1991, σ. 1289-1290.

[3] Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et Contestations, Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210),* Paris: Publications de Sorbonne 1990, σ. 110-119.

[4] Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, εκδ. J-L. Van Dieten. Berlin 1975. σ. 537. (*Niketae Choniatae Historia*: Corpus Fontium Historiae Byzantinae). Charles. M. Brand, *Byzantium confronts the west 1180-1204*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1968, σ. 76-77, 114-116, 155-157.

[5] Michael F. Hendy «"Byzantium, 1081-1204": The Economy Revisited, Twenty Years On», στο Michael F. Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium,* London: Variorum 1989, σ. 44-48.

φορολογικά προνόμια, τότε λειτουργούσε ως ο άμεσος, σχεδόν απόλυτος, κυρίαρχος του τόπου προωθώντας τους δικούς του στόχους ανεξάρτητα της πολιτικής της Κωνσταντινούπολης.[6] Οι άρχοντες πληρώνοντας οποιαδήποτε κενά εξουσίας δημιουργούνταν και θέλοντας να προστατεύσουν ή και να επεκτείνουν τη δύναμη και την περιουσία τους, αντιμετώπιζαν την κεντρική διοίκηση ανταγωνιστικά, προσπαθώντας να θωρακίσουν τις κτήσεις τους από οποιαδήποτε επέμβασή της.[7] Αυτοί καθώς και φιλόδοξοι τοπικοί διοικητές προχωρούσαν στην κήρυξη της αυτονομίας τους με οποιαδήποτε ευκαιρία.

Σημαντικότερο αυτονομιστικό κίνημα της περιόδου των Αγγέλων αναμφισβήτητα ήταν αυτό των αδερφών Πέτρου και Ασάν, τοπικών αρχόντων-φυλάρχων του Παριστρίου βλαχοβουλγαρικής καταγωγής, το οποίο συνετέλεσε στη δημιουργία της δεύτερης Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας.[8] Αίτιο της εξέγερσης οι Βυζαντινές πηγές θεωρούν την προσωπική έχθρα των αδερφών και του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου η οποία ξεκίνησε το 1185 όταν αυτός τους αρνήθηκε την παραχώρηση κτημάτων με αντάλλαγμα τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες.[9] Τον επόμενο χρόνο ο Ισαάκιος προέβη στην επιβολή έκτακτων φόρων στην Αγχίαλο και στα περίχωρά της, ώστε να καλύψει τις δαπάνες του γάμου του με την κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας εκτροχιάζοντας την ήδη τεταμένη κατάσταση στη Βουλγαρία.[10] Οι βλάχικοι και βουλγάρικοι ποιμενικοί πληθυσμοί της περιοχής δυσανασχέτησαν έντονα, αφού αναγκάστηκαν να προσφέρουν μέρος των κοπαδιών τους για την αποπληρωμή των νέων φορολογικών υποχρεώσεών τους.[11] Αυτή την ευκαιρία εκμεταλλεύτηκαν ο Πέτρος και ο Ασάν ώστε να πυροδοτήσουν το αυτονομιστικό τους κίνημα.[12] Για να προσδώσει μεγαλύτερη νομιμότητα στο αυτονομιστικό κίνημα, ο Πέτρος χρησιμοποίησε τα βυζαντινά σύμβολα εξουσίας και ανακοίνωσε την επανίδρυση της Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας, ιδρύοντας έτσι τη δυναστεία των Ασανιδών[13]. Η ρητορική αυτή δημιούργησε κοινή ιστορική προέλευση για τους ανομοιογενείς πληθυσμούς των περιοχών του Κάτω Δούναβη, κάνοντας πιο εύκολη τη συστράτευσή τους ενάντια σε έναν εχθρό που ήταν υπεύθυνος για τη διάλυση του παλιού τους βασιλείου. Το κίνημα των Ασανιδών δεν μπορεί να

---

[6] Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (Ixe-XIe s.),* Athènes: Fondation Nationale de la Recherche Scientifique 1996, σ. 153-186.

[7] Judith Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), σ. 282-283˙ Αλαν Χάρβεϊ, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μτφρ. Ελένη Σταμπόγλη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1997, σ. 430-436˙ Jean-Claude Cheynet *The Byzantine Aristocracy and its Military Function,* London: Variorum 2006, σ. 30-42.

[8] *Oxford dictionary of Byzantium, ό.π.*, τ. 1, σ. 204, τ. 3, σ. 1639-1640.

[9] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.,* σ. 369˙ Εφραίμ Αίνιος, *Χρονική Ιστορία*, εκδ. O. Lampsides. Athens: 1990. σ. 208 (*Ephraem Aenii Historia Chronica:* Corpus Fontium Historiae Byzantinae)˙ Robert de Clari, *The conquest of Constantinople*, εκδ. και μτφρ. Edgar H. McNeal. New York: 2005. σ. 87.

[10] Genoveva Cancova-Petcova, «La liberation de la Bulgarie de la domination Byzantine», *Byzantinobulgarica* τ. 5 (1978), σ. 96.

[11] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 368˙ Ε. Αίνιος, *ό.π.,* σ. 207. Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier, a Political Study of the Northern Balkans, 900-1204,* Cambridge: Cambridge University Press 2000, σ. 289.

[12] Leonidas Mavromatis, «La formation du deuxieme royaume Bulgare vue par les intellectuels Byzantins», *Études Banlkaniques* τ. 4 (1985), σ. 30-47.

[13] Ε. Αίνιος, *ό.π.,* σ. 208. Alexandru Magdearu, *The Asanids, The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280).* Leiden-Boston: Brill 2017, σ. 47-48.

θεωρηθεί εθνική επανάσταση, αφενός γιατί οι εθνότητες δεν είχαν μετασχηματιστεί σε έθνη την περίοδο του Μεσαίωνα και αφετέρου επειδή αυτό το κίνημα δεν ήταν μία ενσυνείδητη προσπάθεια αποτίναξης της βυζαντινής αρχής και επανίδρυσης του Βουλγαρικού Κράτους. Αξίζει να σημειωθεί πως στις συγκρούσεις μέρος έλαβαν Βούλγαροι, Βλάχοι, Βυζαντινοί και Κουμάνοι και στα δύο στρατόπεδα.[14] Ουσιαστικά το κίνημα αποτελούσε πρωτοβουλία των αδερφών Πέτρου και Ασάν, οι οποίοι χρησιμοποίησαν την αγανάκτηση των βλαχικών και των βουλγαρικών εθνοτήτων της περιοχής του Κάτω Δούναβη αλλά και την πειθώ, για να γίνουν αυτόνομοι ηγεμόνες[15]. Η εξέγερση ξεκίνησε στο Τάρνοβο στα τέλη του 1185 - αρχές 1186 και ολοκληρώθηκε το 1202 όταν ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος, διάδοχος δια σφετερισμού του αδερφού του Ισσακίου, αναγνώρισε την αυτονομία των Βουλγάρων καθώς δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει του πολέμου.[16]

Την περίοδο των Αγγέλων, τα Βαλκάνια έπαψαν να βλέπουν τον Βυζαντινό αυτοκράτορα ως καθοδηγητή και προστάτη τους. Ο πόλεμος με τους Ασανίδες κατέδειξε πως οι βυζαντινές δυνάμεις διοικούνταν από στρατηγούς με λανθάνουσα αφοσίωση και με απειρία στον ανταρτοπόλεμο, ενώ η κεντρική διοίκηση της Αυτοκρατορίας ήταν ανεπαρκής και ασταθής. Απότοκο αυτής της γενικευμένης αστάθειας αποτελεί το κύμα αυτονομιστικών κινημάτων που ξέσπασαν αλυσιδωτά σε όλο το μήκος του μετώπου του Βυζαντινοβουλγαρικού πολέμου. Διοικητές μικρών κάστρων-πόλεων επιφορτισμένοι από τον αυτοκράτορα με το καθήκον να προστατεύουν στρατηγικά σημεία κατά μήκος του μετώπου, χρησιμοποίησαν τη δύναμη των όπλων τους και την απουσία βυζαντινών δυνάμεων και χωρίς να έχουν ισχυρούς δεσμούς με την περιοχή που διοικούσαν, αξίωσαν εκεί τις δικές τους αυτόνομες ηγεμονίες. Βλάχοι, Βούλγαροι αλλά και Βυζαντινοί βρέθηκαν επικεφαλής αυτών των κινημάτων.

Ξεκινώντας με χρονολογική σειρά πρώτος διοικητής που αποσχίστηκε ήταν ο Βλάχος φύλαρχος Δοβρομίρ Χρυσός το 1196.[17] Αυτός είχε ταχθεί με τη βυζαντινή πλευρά στον πόλεμο κατά των Ασανιδών ως επικεφαλής μίας δύναμης συμπατριωτών του αλλά αργότερα συνελήφθη από τους Βυζαντινούς εξαιτίας φιλοβουλγαρικής ροπής του. Παρ' όλα αυτά απελευθερώθηκε από τον Αλέξιο Γ΄ και του αποδόθηκε η διοίκηση της Στρώμνιτσας. Από τη νέα του θέση ο Χρυσός κήρυξε την αυτονομία του και άρχισε να επιδράμει στις γύρω περιοχές. Για περίπου

[14] Περισσότερα για τους Βλάχους, βλ. Eugen Stănescu, «La population valaque de l' Empire Byzantin aux XI-XIII siècles. Structure et mouvement», στο *XVe Congres international d'etudes byzantines. Rapports, I. Histoire. 1. Forces centrifuges et centripetes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261*, Athènes 1976, σ. 1-20˙ Demetrius Dvoichenko-Markov, «The Vlachs: The latin speaking popupation of Eastern Europe», *Byzantion* τ. 54 αρ. 2 (1984), σ. 508-526. Για τον ρόλο των Κουμάνων στη δημιουργία της δεύτερης Βουλγαρικής Αυτοκρατορίας, βλ. Istvan Vásáry, *Cumans and Tatars, Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, New York: Cambridge University Press 2005, σ. 17-56.

[15] Stephenson, *ό.π.*, σ. 293-4˙ Cancova-Petcova, *ό.π.*, σ. 102, 105, 121˙ Magdearu, *ό.π.*, σ. 62-63.

[16] Περισσότερες λεπτομέρειες για την πορεία του κινήματος των Ασανιδών, βλ. Ν. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 394, 396-399, 434, 436-437, 535˙ Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι,* εκδ. J-L. Van Dieten. Berlin: 1972. σ. 110 (*Niketae Choniatae Orationes et Epistulae*: Corpus Fontium Historiae Byzantinae). Brand, *ό.π.*, σ. 90-95, 125-126˙ Magdearu, *ό.π.*, σ. 74-136˙ Cancova-Petcova, «La liberation de la Bulgarie», σ. 106-120.

[17] *Oxford dictionary of Byzantium*, τ. 1, σ. 641.

τρία έτη δρούσε ανενόχλητος στην περιοχή επεκτείνοντας μάλιστα την επικράτειά του.[18] Ο Αλέξιος ύστερα από την αποτυχία κατάπνιξής του αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την εξουσία του στα εδάφη που έλεγχε και τον νύμφευσε με κόρη του Μανουήλ Καμύτζη, ξάδελφου του Αλεξίου και μέλους μίας από τις ευπορότερες αριστοκρατικές οικογένειες της Αυτοκρατορίας.[19] Η υπαναχώρηση της αυτοκρατορικής δύναμης ήταν καταφανής. Όχι μόνο αναγνωρίστηκε η αρχή ενός «βάρβαρου» φυλάρχου, αλλά ταυτόχρονα εντάχθηκε στον ευρύτερο κύκλο της αυτοκρατορικής οικογένειας. Βέβαια, ο γάμος αυτός ίσως να ήταν μία ανεπιτυχής προσπάθεια ελέγχου του Χρυσού, ο οποίος λίγο καιρό αργότερα ξεκίνησε πάλι τις εχθροπραξίες. Αυτή τη φορά εκμεταλλεύτηκε την ασυδοσία του ίδιου του αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος είχε καταχραστεί την περιουσία του Καμύτζη όταν αυτός αιχμαλωτίστηκε σε μάχη ενάντια σε έναν άλλο αυτονομιστή, τον Ιβάνκο το 1199[20]. Τον επόμενο χρόνο ο Χρυσός εξαγόρασε την ελευθερία του Καμύτζη και μαζί ξεκίνησαν τις επιθέσεις κατά των βυζαντινών περιοχών έως τα Τέμπη. Εκεί ο Καμύτζης ίδρυσε τη δική του βραχύβια ηγεμονία.[21] Το κρατίδιό του όπως και του Χρυσού διαλύθηκαν το 1201 με τον πρώτο να καταφεύγει στη βουλγαρική αυλή και τον δεύτερο να συλλαμβάνεται ύστερα από δολοπλοκία.[22]

Αναφορικά με τον Ιβάνκο αυτός ήταν Βογιάρος βλαχοβουλγαρικής καταγωγής,[23] ο οποίος αφού δολοφόνησε το 1196 τον τσάρο Ασάν κατέφυγε στη βυζαντινή αυλή. Εκεί ο Αλέξιος τον νύμφευσε με μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας, ως μέλος της οποίας τέθηκε διοικητής της Φιλιππουπόλεως. Ο Ιβάνκο προχώρησε στην οχύρωση των περιοχών του και στη συγκέντρωση στρατευμάτων και όταν είχε πλέον αισθάνθηκε ισχυρός κήρυξε την αυτονομία του. Τα νέα καταθορύβησαν τον Αλέξιο, ο οποίος είχε την εντύπωση πως ο γάμος με μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας αποτελούσε δεσμευτικό στοιχείο για τον Ιβάνκο[24]. Ο στρατός με επικεφαλής τον Μανουήλ Καμύτζη που στάλθηκε για να τον συλλάβει παρασύρθηκε σε παγίδα και ο Καμύτζης αιχμαλωτίστηκε.[25] Ο Ιβάνκο ήλπιζε στην αυτοκρατορική αναγνώριση της ηγεμονίας που τότε εκτεινόταν από την οροσειρά της Ροδόπης σχεδόν μέχρι τα θρακικά παράλια του Αιγαίου[26]. Όμως ο Αλέξιος το 1200, προσποιούμενος την αναγνώριση της αυτονομίας του

---

[18] Ν. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 487.
[19] *Στο ίδιο*, σ. 502-508˙ Ε. Αίνιος, *ό.π.*, σ.231. Jürgen Hoffmann, *Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen reich (1071-1210)*, München: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität 1974, σ. 47-50˙ Brand, *ό.π.*, σ.127-9˙ Magdearu, *ό.π.*, σ. 110.
[20] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 513-514.
[21] Στο ίδιο, σ. 533-534˙ Ν. Χωνιάτης, *Λόγοι,* σ. 107-111.
[22] Ν. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις,* σ. 534-535. Σαββίδης, «Το κίνημα του Μανουήλ Καμμύτζη στη ΒΔ Μακεδονία και στη Θεσσαλία, στις αρχές του 13ουαι.», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Αφιέρωμα στη Βυζαντινή Θεσσαλία* 12 (1987), σ. 150-157˙ Brand, *ό.π.*, σ. 133-134.
[23] *Oxford dictionary of Byzantium*, τ. 2, σ. 1025.
[24] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.,* σ. 509-511.
[25] Στο ίδιο, σ. 511[71-73]-513[6-14].
[26] Στο ίδιο, σ. 513.

Ιβάνκο τον συνέλαβε και τον εκτέλεσε.[27] Την ίδια περίοδο αποστάτησε και ο *δούξ* και *αναγραφεύς* του θέματος Μυλάσων και Μελανουδίου, Μιχαήλ Κομνηνός Δούκας[28]. Η προσπάθειά του ήταν ανεπιτυχής και αναγκάστηκε να καταφύγει στην αυλή του σουλτάνου του Ικονίου από όπου ξεκίνησε μία σειρά επιδρομών στην κοιλάδα του Μαιάνδρου μαζί με τους Σελτζούκους. Επανέρχεται στο προσκήνιο της ιστορίας αρχικά στην υπηρεσία του Βονιφάτιου του Μομφερρά και έπειτα ως ιδρυτής του Δεσποτάτο της Ηπείρου.[29] Την ίδια περίοδο αυτονομήθηκε και ο διοικητής του θέματος των Σμολένων, Ιωάννης Σπυριδωνάκης. Αυτός ήταν Κύπριος βιοτέχνης που χάρη στην εύνοια του Αλεξίου Γ΄ ανήλθε στα αξιώματα.[30] Η εξουσία του ήταν βραχύβια καθώς γρήγορα ηττήθηκε και κατέφυγε στη βουλγαρική αυλή του Καλογιάννη.

Όσο αφορά τους τοπικούς άρχοντες η κεντρική διοίκηση της δυναστείας των Αγγέλων είχε αρκεστεί σε μία ομιχλώδη εποπτεία των κινήσεών τους. Η απουσία κρατικών λειτουργών στις επαρχίες και η ληστρική παρουσία της πλειονότητας των παρόντων ωθούσε όλο και μεγαλύτερες μάζες πληθυσμού να προστρέξουν στην προστασία των τοπικών αρχόντων.[31] Η συγκέντρωση υπερβολικής ισχύος των τοπικών αρχόντων, οι ευνοϊκές συγκυρίες αλλά και η προσωπική τους φιλοδοξία γίνονταν ένα εκρηκτικό μείγμα που οδηγούσε στο ξέσπασμα αυτονομιστικών κινημάτων.

Ξεκινώντας από τους τοπικούς άρχοντες της Μικράς Ασίας πρώτος χρονολογικά κήρυξε την αυτονομία του. Το 1188, ο διοικητής της Φιλαδέλφειας Θεόδωρος Μαγκαφάς.[32] Αυτός ήταν μέλος ισχυρής τοπικής αρχοντικής οικογένειας με παρουσία μελών της σε στρατιωτικές και διοικητικές θέσεις ήδη από τον 11ο αιώνα. Στη γενική εικόνα παραμέλησης της Αυτοκρατορίας εντάσσονταν και τα σύνορα της Μικράς Ασίας, τα οποία δέχονταν συνεχείς πιέσεις από τους Σελτζούκους επιδρομείς. Εκμεταλλευόμενος τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού της Λυδίας και διασφαλίζοντας την υποστήριξη των αρχόντων της περιοχής, ο Μαγκαφάς αυτοανακηρύχθηκε *βασιλεύς Ρωμαίων*. Βέβαια, η κίνηση αυτή, θα μπορούσε να ειπωθεί, πως ως στόχο είχε την ενίσχυση της εικόνας του αυτονομιστή και όχι την κατάληψη του βυζαντινού θρόνου, αφού οι δυνάμεις που διέθετε ήταν αμελητέες για ένα τέτοιο εγχείρημα.[33] Αν και ο Ισαάκιος επενέβη

---

[27] Στο ίδιο, σ. 518-519˙ Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Τοῦ αὐτοῦ πρός τόν αὐτόν˙ ἀναγνωσθείς ἐν τῷ Σκουταρίῳ παλατίοις μετά παραδρομήν οὐκ ὀλίγην, τῆς ἑορτῆς τῶν φώτων ἐν ἔτει , ϛψι΄ ἡμέρᾳ ε ἰνδικτιῶνι ε,* εκδ. Maximillianus Treu. Breslau: 1892. σ. 15-21. (*Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres:* Programm des Königl. Friedrichs-Gymnasiums)˙ Ε. Αίνιος, *ό.π.*, σ. 232. Magdearu, *ό.π.*, σ. 114-115.

[28] *Oxford dictionary of Byzantium*, τ. 2, σ. 1362. Για το θέμα Μυλάσων-Μελανουδίου, βλ. *Oxford dictionary of Byzantium*, τ. 2, σ. 1428.

[29] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.*, σ. 529.

[30] Στο ίδιο, σ. 534. Για τον Σπυριδωνάκη, βλ. *Oxford dictionary of Byzantium*, τ. 3, σ.1940 Για το θέμα Σμολένων, βλ. *Peter Soustal, T.abula Imperii Byzantini*, τ. 6. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1991, σ. 451.

[31] Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, εκδ. Foteini. Kolovou. Berlin: 2001. ἐπ. 50, σ. 68-70. (*Michaelis Choniatae epistulae*: Corpus Fontium Historiae Byzantinae).

[32] *Oxford dictionary of Byzantium*, τ. 2, σ. 1286-1287.

[33] Jean-Claude Cheynet, «Philadelphie, un quart de siècle de dissidence, 1182-1206», στο Hélène Ahrweller, *Philadelphie et autres études, Byzantina Sorbonensia IV*, Paris: Publications de Sorbonne 1984, σ. 51˙ Michael F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and Whittemore Collection*, τ. 4 αρ. 1.

άμεσα και τον ανάγκασε να παραιτηθεί των αυτοκρατορικών αξιώσεών του, αυτός επανήλθε στην πρότερη θέση του στη Φιλαδέλφεια και λίγους μήνες αργότερα αυτονομήθηκε εκ νέου.[34] Όμως, οι δυνάμεις του Μαγκαφά ηττήθηκαν για ακόμη μία φορά και αυτός διέφυγε στην αυλή του σουλτάνου Κιλίτζ Αρσλάν Β΄, με τη βοήθεια του οποίου πραγματοποίησε επιδρομές στη βυζαντινή μεθόριο ως το 1192 όταν και νέος σουλτάνος τον παρέδωσε στον Ισαάκιο έναντι αμοιβής.[35] Το παράδοξο με τον συγκεκριμένο αυτονομιστή είναι πως επιστρέφει στο προσκήνιο αμέσως μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 σχηματίζοντας για τρίτη φορά ένα βραχύβιο αυτόνομο κρατίδιο στην περιοχή της Λυδίας.[36] Την ίδια περίοδο που ο Μαγκαφάς διακήρυττε για δεύτερη φορά την αυτονομία του, ένας άλλος τοπικός άρχοντας της βυζαντινής Μικράς Ασίας αξίωσε τη δική του ηγεμονία. Ο Βασίλειος Χοτζάς, τοπικός άρχοντας και αξιωματούχος που είχε ευνοηθεί από τον Ισαάκιο Άγγελο, αυτονομήθηκε στην περιοχή της Ταρσίας της Βιθυνίας. Η κατάπνιξη του κινήματος του ήταν ακαριαία και αυτός τιμωρήθηκε με τύφλωση για την πράξη του.[37]

Εκεί όμως όπου η παρουσία της κεντρικής διοίκησης ήταν σχεδόν απούσα ήταν τα *Κατωτικά μέρη.*[38] Σε αυτές τις περιοχές οι τοπικοί άρχοντες διοικούσαν κατατμημένες περιφέρειες, οι οποίες μπορεί να περιείχαν χωριά ακόμα και πόλεις. Ο έλεγχος του αυτοκράτορα σε αυτούς ήταν υποτυπώδης, ενώ οι ίδιοι οι απεσταλμένοι των αριστοκρατών διοικητών καταχράζονταν την εξουσία τους σε ακραίο βαθμό.[39] Μέσα σε αυτό τον πολυδιασπασμένο χώρο βρήκε την ευκαιρία ο *ἄρχων* του Ναυπλίου να εδραιώσει την αυτόνομη ηγεμονία του. Λόγος γίνεται για τον Λέοντα Σγουρό.[40] Η οικογένεια των Σγουρών εμφανίζεται να λαμβάνει ηγετική θέση στην πόλη του Ναυπλίου το β΄ μισό του 11ου αιώνα.[41] Ο Λέοντας κληρονόμησε την εξουσία και τη μεγάλη περιουσία του πατέρα του ως άρχων του Ναυπλίου πιθανότατα το 1198.[42] Ο Λέοντας εκμεταλλευόμενος την ισχυρή θέση του στην περιοχή του Ναυπλίου κήρυξε την αυτονομία του το 1201, γεγονός το οποίο συνδέεται από τον Νικήτα Χωνιάτη με την έλευση του Καμύτζη στα Τέμπη. Ο Σγουρός κατέλαβε το Άργος και την Κόρινθο ενώ πολιόρκησε την

Washington DC: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University 1999, σ. 391-395˙ Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία 1189- c.1240 μ.χ.: συμβολή στη μελέτη της υστεροβυζαντινής προσωπογραφίας και τοπογραφίας την εποχή των Αγγέλων, των Λασκαριδών της Νικαίας και των Μεγαλοκομνηνών του Πόντου,* Αθήνα: Δόμος 1987, σ. 173-190.

[34] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.,* σ. 399-400.

[35] Στο ίδιο, σ. 400˙ Ε. Αίνιος, *ό.π.*, σ. 212-213.

[36] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.,* σ. 401.

[37] Στο ίδιο, σ. 423˙ Ε. Αίνιος, *ό.π.*, σ. 217.

[38] Μ. Χωνιάτης, *ό.π.,* ἐπ. 28, σ. 39, ἐπ. 53, σ. 74.

[39] Στο ίδιο, ἐπ. 32, σ. 46, ἐπ. 64, σ. 87, ἐπ. 65, σ. 87-89. Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, *Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους,* Αθήνα: Παπαδήμας 2017 σ. 61-63.

[40] *Oxford dictionary of Byzantium,* τ. 3, σ. 1886.

[41] Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, «Τα προβλήματα σχετικά με το βυζαντινό Ναύπλιο», στο *Βυζαντιακά* 14(1994), σ. 361-366˙ Φωτεινή Βλαχοπούλου, *Λέων Σγουρός, Ο βίος και η πολιτεία του βυζαντινού άρχοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα,* Θεσσαλονίκη: Ηροδοτος 2002, σ. 27-35.

[42] Μιχαήλ Χωνιάτης, *Μιχαήλ Χωνιάτου Υπομνηστικόν είς τον Βασιλέα κυρ Αλέξιον τον Κομνηνόν*, εκδ. Georg Stadmüller, "Michael Choniates, Metropolit von Athen," *Orientalia Christiana Analectat. 33–2,* Roma: Pontificio Istituto Orientale 1934, σ. 284.

Αθήνα όταν η Πόλη αλωνόταν από τους Λατίνους.[43] Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση του Σγουρού στις παρακλήσεις του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη να λύσει την πολιορκία. Ο ηγεμόνας απάντησε πως επειδή η Βασιλεύουσα αλώθηκε, είχε έρθει η ώρα να φροντίσει ο καθένας για τον εαυτό του. Μέσα σε αυτήν τη δήλωση εμπεριέχεται η ιδιοσυγκρασία όχι μόνο του Σγουρού αλλά και των υπόλοιπων τοπικών αρχόντων και διοικητών, οι οποίοι, ήδη πριν την Άλωση, έβλεπαν την αδυναμία της πρωτεύουσας και έπρατταν αυτό που θεωρούσαν πως εξυπηρετεί καλύτερα το συμφέρον τους.[44] Ο Σγουρός δεν εκπόρθησε την Αθήνα αλλά έσπευσε να ενσωματώσει όσα περισσότερα εδάφη μπορούσε στη νεοσύστατη ηγεμονία του πριν την κάθοδο των Λατίνων φτάνοντας έως τη Λάρισα. Η ηγεμονία του όμως δεν έμελλε να επιβιώσει καθώς διαλύθηκε από τους προελάυνοντες Σταυροφόρους.[45]

Συνοψίζοντας, κατά την περίοδο των Αγγέλων σημειώθηκαν εννέα αυτονομιστικά κινήματα στη χερσαία βυζαντινή επικράτεια. Αυτά εκμεταλλευόμενα το καθένα κάποια παθογένεια του Βυζαντινού Κράτους, απέκοψαν, αν και όχι ταυτόχρονα, σχεδόν τη μισή έκταση των βυζαντινών βαλκανικών κτήσεων και τμήματα της βυζαντινής Μικράς Ασίας από την αυτοκρατορική αρχή. Η αδυναμία έως και αδιαφορία επιβολής της αυτοκρατορικής εξουσίας στους αριστοκράτες και τους τοπικούς άρχοντες αποτελούσε μόνιμη πηγή προβλημάτων για την εσωτερική συνοχή του Κράτους. Οικονομική, πολιτική αλλά και στρατιωτική δύναμη συγκεντρώθηκε στα χέρια των ανωτέρω αποσταθεροποιητικών για την εξουσία του αυτοκράτορα παραγόντων. Η υπερφορολόγηση των επαρχιών καθώς και η διαφθορά των υπεύθυνων κρατικών υπαλλήλων εξουθένωσαν τον πληθυσμό και τον ώθησαν να ζητήσει την προστασία των τοπικών αρχόντων. Έπειτα, η στρατιωτική αποδιοργάνωση και η κλονισμένη νομιμοφροσύνη των στρατιωτικών αξιωματούχων είχαν ως αποτέλεσμα τη δυσκολία αντιμετώπισης ή ακόμη και την αποτυχία επιβολής της αυτοκρατορικής αρχής στα αυτονομιστικά κινήματα.

---

[43] Μ. Χωνιάτης, *Επιστολές*, ἐπ. 60, σ. 81-83. Kenneth M. Setton, «Athens in the Later Twelfth Century», *Speculum* 19(1944), σ. 186-196. Μ. Χωνιάτης, *Επιστολές*, ἐπ. 75, σ. 101, ἐπ. 77, σ. 10318-23˙ Ν. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις,* σ. 605-608.

[44] Ν. Χωνιάτης, *ό.π.,* σ. 606.

[45] Σαββίδης, «ο Λέων Σγουρός στη Λάρισα το 1204», στο *Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών,* Λάρισα: Όμιλος Φίλων της Θεσσαλικής ιστορίας 1991, σ. 55-71˙ Alexis G. C. Savvides, «A Note on the Death of Leo Sgurus an A.D. 1208», στο *Byzantine and Modern Greek Studies* τ. 12 (1988), σ. 289-295.

Ύστερος Μεσαίωνας και λαϊκή εξεγερτικότητα: Αίτια, επιδιώξεις και αποτελέσματα της Εξέγερσης των Άγγλων Χωρικών (1381)

Βάλλιος Γιώργος

Προσεγγίζοντας κανείς την ιστορία της Ευρώπης σχηματίζει την αίσθηση ότι οι όροι «*λαϊκή εξέγερση*» και «*λαϊκή επανάσταση*» ταυτίζονται σχεδόν σε απόλυτο βαθμό με τη νεότερη εποχή και πιο συγκεκριμένα με την περίοδο που καλύπτεται από τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Κάτι τέτοιο είναι σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένο εάν λάβουμε υπόψιν μας ότι κατά τη διάρκεια των εν λόγω αιώνων πραγματοποιήθηκαν μερικά από τα σημαντικότερα επαναστατικά κινήματα της ανθρώπινης ιστορίας. Εν αντιθέσει με τους νεότερους ευρωπαϊκούς χρόνους, ο Μεσαίωνας είναι μία ιστορική περίοδος, η οποία δεν έχει συνδεθεί τόσο άμεσα με την έννοια της λαϊκής επαναστατικότητας. Ωστόσο, μελετώντας λεπτομερέστερα τον 14ο αιώνα, αντιλαμβανόμαστε ότι ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι ανακριβές, καθώς το συγκεκριμένο διάστημα των Μέσων Χρόνων σημαδεύτηκε από πολυάριθμες τέτοιου είδους εξεγέρσεις.[1] Μία εξ αυτών είναι και η Εξέγερση των Άγγλων Χωρικών, η οποία ξέσπασε τον Ιούνιο του 1381 και θα αποτελέσει αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης. Πρόκειται για ένα γεγονός ιδιαίτερης σημασίας, καθώς ήταν η πρώτη φορά στα χρονικά της αγγλικής ιστορίας που μια μερίδα του λαού στράφηκε ενάντια στα μέλη της άρχουσας ελίτ. Ο Thomas Walshingham, χρονικογράφος της εποχής περιγράφει τα όσα συνέβησαν ως μια «ξαφνική και τεράστια καταστροφή που εξαπλώθηκε σε όλα τα μέρη του βασιλείου».[2] Το κυριότερο ζήτημα που θα μας απασχολήσει είναι τα αίτια που βρίσκονται πίσω από την εξέγερση, ενώ επίσης θα γίνει αναφορά τόσο στις επιδιώξεις όσων κινητοποιήθηκαν όσο και στο κατά πόσο οι ενέργειές τους επέφεραν οποιαδήποτε μεταβολή σε πολιτικο και κοινωνικό επίπεδο.

Πριν από οτιδήποτε άλλο, απαραίτητο κρίνεται να γίνει μια σύντομη περιγραφή των γεγονότων που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της Εξέγερσης του 1381. Η αφετηρία της εντοπίζεται στα τέλη Μαΐου εκείνου του έτους, όταν πλήθος δυσαρεστημένων ανθρώπων που προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τα χαμηλότερα στρώματα της αγγλικής κοινωνίας αποφάσισε να εναντιωθεί σε αυτό που εκλάβανε ως καταπίεση εκ μέρους των ισχυρών. Οι τάξεις των εξεγερμένων, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται σε μερικές χιλιάδες, συγκροτούνταν από πληθώρα ετερογενών στοιχείων. Αν και το μεγαλύτερο ποσοστό όσων κινητοποιήθηκαν ήταν

[1] Rodney Hilton, *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, London, New York: Routledge 2003, σ. 111.
[2] James Clark (επιμ.), *The Chronica Maiora of Thomas Walsingham 1376-1422*, μτφρ., David Preest. Woodbridge: Boydel Press 2005, σ. 120.

αγρότες, έχει αποδειχθεί ότι μαζί τους συντάχθηκαν και άνθρωποι άλλων κοινωνικών κατηγοριών, όπως τεχνίτες, πανδοχείς και χαμηλόβαθμοι κληρικοί. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι στις αναταραχές συμμετείχαν και ορισμένα μέλη της αριστοκρατίας της υπαίθρου (*gentry*)[3]. Σε κάθε περίπτωση οι προαναφερθέντες στο σύνολό τους δεν έπαυαν να αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι μιας τυπικής αγροτικής κοινωνίας του Μεσαίωνα, εξ ου και το εν λόγω γεγονός έμεινε γνωστό ως η Εξέγερση των Χωρικών. Με αφετηρία το Έσσεξ και το Κεντ, δύο επαρχίες της νοτιοανατολικής Αγγλίας, τα εξεγερμένα πλήθη κινήθηκαν αρχικά προς το Canterbury, πόλη με ιδιαίτερη σημασία καθώς αποτελούσε (και εξακολουθεί να αποτελεί) αρχιεπισκοπική έδρα. Αφού λεηλάτησαν το παλάτι του αρχιεπισκόπου Simon Sudbury, ο οποίος κατείχε επίσης το αξίωμα του Καγκελαρίου στη συνέχεια μετέβησαν στο Λονδίνο, πρωτεύουσα του αγγλικού βασιλείου προκειμένου να υποβάλουν τα αιτήματά τους στον βασιλιά Ριχάρδο Β΄.[4] Οι εξεγερμένοι, λαμβάνοντας πιθανότατα βοήθεια από μερίδα των κατοίκων του Λονδίνου κατόρθωσαν να εισέλθουν εντός της πόλης. Η είσοδός τους συνοδεύτηκε από επιθέσεις ενάντια σε συγκεκριμένους κρατικούς αξιωματούχους, όπως ήταν για παράδειγμα ο Sir Robert Hales, Θησαυροφύλακας του βασιλιά ενώ στράφηκαν και κατά διακριτών κοινωνικών ομάδων, όπως ήταν για παράδειγμα οι δικαστικοί υπάλληλοι του Λονδίνου.

Αξιοσημείωτο είναι το ότι δεν μαρτυρούνται περιστατικά τυφλής βίας, ούτε περιπτώσεις λαφυραγωγίας, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ενέργειες των εξεγερμένων ήταν συντονισμένες, τουλαχιστον σε κάποιο βαθμό.[5] Η κατάληψη του Λονδίνου έφτασε στο τέλος της λίγες μέρες αργότερα, αφού πρώτα ο Ριχάρδος Β΄ ήρθε σε συνεννόηση με τις ηγετικές μορφές του κινήματος. Τα όσα συζητήθηκαν στις συναντήσεις των δύο πλευρών είναι αρκετά ενδιαφέροντα, καθώς μας διαφωτίζουν σχετικά με τα αιτήματα των εξεγερμένων. Τα κυριότερα μεταξύ αυτών ήταν η κατάργηση του θεσμού της δουλοπαροικίας, όπως επίσης και η ανάκληση των περιορισμών που είχαν επιβληθεί σε όσους παρείχαν χειρωνακτική εργασία έναντι αμοιβής.[6] Παρά το γεγονός ότι ο βασιλιάς δεσμεύτηκε να ικανοποιήσει σχεδόν το σύνολο των αιτημάτων, κάτι τέτοιο δεν υλοποιήθηκε. Αντιθέτως, η τάξη αποκαταστάθηκε ύστερα από τη χρήση βίας και καταστολής. Η απόφαση των κατοίκων του Κεντ και του Έσσεξ να ακολουθήσουν τον δρόμο της ένοπλης αντίστασης αποτέλεσε αφορμή ώστε να υπάρξουν μιμητές τους και σε άλλες περιοχές της αγγλικής επικρατείας. Ως αποτέλεσμα, το επόμενο διάστημα εμφανίστηκαν πολυάριθμες εστίες λαϊκής απείθειας σε διάφορα σημεία της Αγγλίας, όπως για παράδειγμα στο

[3] Christopher Dyer, «The Social and Economic Background to the Rural Revolt of 1381», στο Rodney Hilton & Trevor Aston (επιμ.), *The English Rising of 1381*, Cambridge: Cambridge University Press 1987, σ. 14-15.
[4] Maurice Keen, *England in the Later Middle Ages*, London, New York Routledge 2003, σ. 209.
[5] Juliet Barker, *1381: The Year of the Peasants' Revolt*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press 2014, σ. 230-231.
[6] Jane Whittle - Stephen. H. Rigby, «England: Popular Politics and Social Conflict», στο S. H. Rigby (επιμ.), *A Companion to Britain in the Later Middle Ages*, Malden, Oxford, Melbourne, Berlin: Blackwell Publishing 2003, σ. 71.

Suffolk, στο Norfolk, στο Warwickshire και αλλού.[7] Τα δευτερεύοντα αυτά κινήματα ωστόσο δεν είχαν τη δυναμική των αρχικών γεγονότων και δεν κατάφεραν να αποκτήσουν μαζικότερο χαρακτήρα.

Η εξέταση όσων περιγράφηκαν προηγουμένως γεννά ένα ενδιαφέρον ερώτημα. Ποιοι ήταν οι ιδιαίτεροι λόγοι που κατέστησαν ειδικά τους πληθυσμούς του Έσσεξ και του Κεντ πρόθυμους να εξεγερθούν και να στραφούν ενάντια στους νόμιμους άρχοντες τους; Δύο είναι οι κατευθύνσεις προς τις οποίες θα κινηθούμε προκειμένου να δώσουμε μία απάντηση σε αυτό. Αρχικά, θα γίνει αναφορά στους παράγοντες εκείνους που επηρέασαν το σύνολο του αγγλικού βασιλείου και όχι αποκλειστικά τις περιοχές που γέννησαν την Εξέγερση. Σε δεύτερο χρόνο θα στρέψουμε την προσοχή μας ειδικότερα στις επαρχίες του Έσσεξ και του Κεντ και στις συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί εκεί την περίοδο πριν το 1381. Στους παράγοντες με ευρύτερη επίδραση θα πρέπει να εντάξουμε ασφαλώς την εξάπλωση του Μαύρου Θανάτου μετά τα μέσα του 14ου αιώνα, μιας επιδημίας πανώλης που μετέβαλε τις κοινωνικές συνθήκες σχεδόν σε όλη την Αγγλία. Η εν λόγω ασθένεια πρωτοεμφανίστηκε στο Νησί το έτος 1348[8] και επρόκειτο να διαδραματίσει καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ αρχόντων και αρχομένων στο υπόλοιπο του αιώνα. Η έλλειψη εργατικού δυναμικού, απόρροια της υψηλής θνησιμότητας που επέφερε ο Μαύρος Θάνατος κατέστησε εξαιρετικά δύσκολη την προσπάθεια των γαιοκτημόνων να εξασφαλίσουν επαρκή εργατικά χέρια για την καλλιέργεια των εκτάσεών τους. Οι χειρώνακτες ευρισκόμενοι σε πλεονεκτική θέση άρχισαν να ζητούν υψηλότερους μισθούς ενώ υιοθέτησαν επίσης την τακτική να εγκαταλείπουν τον τόπο καταγωγής τους προς ανεύρεση πιο γενναιόδωρων αμοιβών.[9] Τα μέλη της άρχουσας ελίτ μπροστά στο ενδεχόμενο απώλειας των εσόδων και των προνομίων τους σκλήρυναν τη στάση τους, διεκδικώντας με ανανεωμένη ένταση τα φεουδαρχικά δικαιώματά τους επί του αγροτικού πληθυσμού. Αυτή η «αντίδραση των αρχόντων» σε μια εποχή που οι φεουδαρχικοί δεσμοί ήδη είχαν αρχίσει να χαλαρώνουν, προκάλεσε την αναμενόμενη δυσαρέσκεια στα χαμηλότερα στρώματα της κοινωνίας. Παρόμοια στάση με τους ισχυρούς γαιοκτήμονες ακολούθησε και ο κρατικός μηχανισμός. Ενδεικτικός είναι ο Νόμος περί των Εργατών του 1351, ο οποίος στόχευε στον περιορισμό της αύξησης των μισθών και της κινητικότητας των εργαζομένων.[10]

Εκτός από την ανανεωμένη καταπίεση εκ μέρους της ελίτ ως συνέπεια των δημογραφικών μεταβολών, ένας δεύτερος καθοριστικός παράγοντας που συνέβαλε στην κορύφωση της λαϊκής δυσαρέσκειας ήταν ο Εκατονταετής Πόλεμος. Αν και οι πρώτες δεκαετίες του πολέμου

---

[7] R. Hilton, ό.*π.*, σ. 139-140.
[8] J. Barker, ό.*π.*, σ. 24.
[9] Mark O'Brien, *When Adam Delved and Eve Span: A History of the Peasants' Revolt of 1381,* London: Bookmarks Publications, 2016, σ. 25-26.
[10] Great Britain, *The Statutes of the Realm: Printed by Command of His Majesty King George the Third. In Pursuance of an Address of the House of Commons of Great Britain, From Original Records and Authentic Manuscripts* τ. 1, London: Dawsons of Pall Mall, 1963, σ. 307.

χαρακτηρίστηκαν από ευνοϊκές για την αγγλική πλευρά εξελίξεις, κατά τη διάρκεια των ετών που προηγήθηκαν της Εξέγερσης του 1381 η εν λόγω διαμάχη είχε εξελιχθεί σε πηγή δυσφορίας για τους Άγγλους υπηκόους. Οι συνεχείς ήττες στο πεδίο της μάχης είχαν ως αποτέλεσμα τη μεταστροφή της κοινής γνώμης, η οποία απέδιδε αυτήν τη δυσμενή κατάσταση στην ανικανότητα των κρατικών αξιωματούχων.[11] Επιπροσθέτως, μεταξύ των μελών της κοινωνίας αναπόφευκτα αναπτύχθηκε η αίσθηση ότι καλούνταν να σηκώσουν το οικονομικό βάρος ενός αναποτελεσματικού και εν πολλοίς ανούσιου πολέμου. Η τάση του βασιλιά Ριχάρδου Β΄ και των συμβούλων του να καταφεύγουν στη λύση της συχνής φορολόγησης προκειμένου να καλύψουν τις οικονομικές ανάγκες των πολεμικών επιχειρήσεων επέτεινε το αρνητικό κλίμα. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των ετών 1377-1381 επιβλήθηκαν τρεις κεφαλικοί φόροι,[12] γεγονός ιδιαίτερης σημασίας εάν λάβουμε υπόψιν μας ότι επρόκειτο για μια εποχή όπου η επιβολή άμεσης φορολόγησης ήταν σπάνιο φαινόμενο. Δεν είναι τυχαίο ότι η προσπάθεια ορισμένων κρατικών υπαλλήλων να εισπράξουν τον φόρο που όφειλαν οι κάτοικοι ενός χωριού του Έσσεξ αποτέλεσε την αφορμή ώστε να πυροδοτηθεί η Εξέγερση.

Στρέφοντας την προσοχή μας ειδικότερα στις δύο επαρχίες από όπου δόθηκε το έναυσμά της μπορούμε να εντοπίσουμε επιπλέον αίτια που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη. Όπως προκύπτει από τις καταγραφές των χρονικογράφων της εποχής αξιοσημείωτη είναι η καταχρηστική συμπεριφορά που επέδειξαν οι τοπικοί εκπρόσωποι του κρατικού μηχανισμού, οι οποίοι είχαν αναλάβει την είσπραξη των οφειλόμενων ποσών, όπως αυτά προέκυπταν από τον κεφαλικό φόρο του 1381.[13] Η βία που χρησιμοποίησαν εναντίον των κατοίκων του Έσσεξ και του Κεντ θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτούργησε ως η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι της λαϊκής οργής.

Ενδιαφέροντα είναι τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εξέταση των συνθηκών που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Αγγλίας κατά τον 14ο αιώνα. Η μελέτη των δεδομένων δείχνει ότι επρόκειτο για μία ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη έκταση του βασιλείου, χαρακτηριστικό που καθιστούσε ευκολότερη την ανάδυση και διάδοση ιδεών ανατρεπτικού περιεχομένου. Επιπλέον, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Rodney Hilton το περιβάλλον που εξέθρεψε την Εξέγερση χαρακτηριζόταν από έντονες αντιθέσεις ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του. Εκεί λάμβανε χώρα μια υφέρπουσα σύγκρουση ανάμεσα στον παλαιό φεουδαρχικό κόσμο και στον κόσμο της νεότερης εποχής που πάλευε να αναδυθεί. Από τη μια πλευρά υπήρχαν μεγάλες εδαφικές εκτάσεις υπό τον έλεγχο της εκκλησίας αλλά και λαϊκών αρχόντων, στις οποίες οι παραδοσιακές φεουδαρχικές σχέσεις διατηρούνταν αναλλοίωτες. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι εκεί συναντούσε κανείς υψηλό ποσοστό δουλοπαροίκων. Ταυτόχρονα,

[11] Margaret Schlauch, «The Revolt of 1381 in England», *Science and Society* τ. 4, αρ. 4 (1940), σ. 416.
[12] Richard Dobson, *The Peasants' Revolt of 1381*, London: The Macmillan Press Ltd, 1983, σ. 103-118.
[13] Juliet Barker, 1381: The Year of the Peasants' Revolt, *ό.π.*, σ. 138-139.

και σε πλήρη αντίθεση με όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως υπήρχαν εκτάσεις όπου η καταναγκαστική εργασία έτεινε να εκλείψει σχεδόν πλήρως, με αποτέλεσμα εκεί να υπερτερούν αριθμητικά οι ελεύθεροι καλλιεργητές.[14] Συνεπώς δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι όταν διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες το συγκεκριμένο περιβάλλον αποτέλεσε τη μήτρα ενός εξεγερτικού κινήματος.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να γίνει αναφορά και σε έναν ακόμα παράγοντα που λειτούργησε ενισχυτικά στο να λάβει η αρχική αντίσταση των κατοίκων του Έσσεξ και του Κεντ ευρύτερες διαστάσεις. Ο παράγοντας αυτός ήταν η γεωγραφική εγγύτητα των συγκεκριμένων επαρχιών με το Λονδίνο, πρωτεύουσα και κέντρο εξουσίας του αγγλικού βασιλείου. Σε μια εποχή που οι μετακινήσεις αποτελούσαν μια απαιτητική διαδικασία η δυνατότητα των εν δυνάμει εξεγερμένων να κινηθούν προς το μέρος όπου διαβιούσε ο βασιλιάς και αρκετοί από τους λαομίσητους κρατικούς αξιωματούχους συνέβαλε στο να μπορέσει να μετατραπεί μια τοπική αναταραχή σε ένα μαζικότερο φαινόμενο.

Ένα επιπλέον ζήτημα που χρήζει της προσοχής μας είναι η σύνθεση των αγροτικών κοινωνιών των υπό εξέταση επαρχιών. Τα δεδομένα που αφορούν τόσο το Έσσεξ όσο και το Κεντ εμφανίζουν κάποιες ομοιότητες. Και στις δύο επαρχίες κατά την περίοδο που προηγήθηκε της Εξέγερσης κυρίαρχη ήταν η παρουσία των μικροϊδιοκτητών γης. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των αγροτών διαχειριζόταν εκτάσεις που δεν ξεπερνούσαν τα 20 στρέμματα, με συνέπεια να εξασφαλίζουν με δυσκολία τα προς το ζην.[15] Την ίδια στιγμή, και στις δύο περιοχές παρατηρείται υψηλό ποσοστό έμμισθων εργατών γης, ατόμων δηλαδή που εργάζονταν για λογαριασμό κάποιου άλλου έναντι αμοιβής, η οποία αντιστοιχούσε είτε σε χρήμα είτε σε είδος. Ο Νόμος περί των Εργατών, ο οποίος έθετε όρια στο ύψος των μισθών και παράλληλα ανάγκαζε τους χειρώνακτες να εργάζονται για έναν και μόνο εργοδότη περιόριζε σημαντικά τις δυνατότητές τους να εξασφαλίσουν επαρκείς αμοιβές. Εάν λάβουμε υπόψιν μας τα παραπάνω δεδομένα μοιάζει εύλογο το γεγονός ότι οι χωρικοί του Κεντ και του Έσσεξ έφτασαν στο σημείο να εξεγερθούν. Τα περιορισμένα εισοδήματα της πλειοψηφίας εξ αυτών σε συνδυασμό με την επιβολή επαχθούς και συχνής φορολόγησης από την πλευρά του κράτους αποτελούσαν επαρκείς λόγους.

Τέλος, μερικές επισημάνσεις θα πρέπει να γίνουν και όσον αφορά την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ γαιοκτημόνων και αγροτικού πληθυσμού στις δύο αυτές επαρχίες. Τόσο στο Έσσεξ όσο και στο Κεντ οι φεουδάρχες ακολούθησαν παρόμοια τακτική μετά τα μέσα του 14ου

[14] Rodney Hilton, *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, ό.π., σ. 164-166.

[15] Σχετικά με την επαρχία του Έσσεξ βλ. Lawrence Poos, *A Rural Society after the Black Death: Essex 1350-1525*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, σ. 17-18. Όσον αφορά την επαρχία του Κεντ βλέπε Mavis Mate, «The Economy of Kent, 1200-1500: The Aftermath of the Black Death», στο Sheila Sweetinburgh (επιμ.), *Later Medieval Kent, 1200-1540*, Woodbridge: The Boydell Press 2010, σ. 11-24.

αιώνα. Πιο αναλυτικά, προκύπτει ότι επέλεξαν να αυστηροποιήσουν τη στάση τους απέναντι στους χωρικούς εκμεταλλευόμενοι στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τα προνόμια που απέρρεαν από τη θέση τους. Αυτό επιβεβαιώνεται από την παρατηρούμενη τάση επανεμφάνισης διαφόρων μεθόδων καταναγκαστικής εργασίας ακόμα και σε εδαφικές εκτάσεις όπου τέτοιες πρακτικές είχαν με τον καιρό εκλείψει. Ανάλογα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν και από το γεγονός ότι την περίοδο μετά το 1350 τα κατά τόπους φεουδαρχικά δικαστήρια μετέβαλαν την προσέγγιση τους απέναντι στους ενοικιαστές γης, επιβάλλοντας τους πρόστιμα με μεγαλύτερη ευκολία και συχνότητα σε σχέση με το πρώτο μισό του αιώνα.[16] Δεν είναι τυχαίο ότι ευθύς αμέσως μετά το ξέσπασμα των αναταραχών σημειώθηκαν πολλά περιστατικά καταστροφής αρχειακών εγγράφων που ανήκαν σε διάφορες χωροδεσποτείες. Τα έγγραφα αυτά αποτελούσαν αποδείξεις της υποτελούς θέσης των αγροτών και των υποχρεώσεών τους προς τους φεουδάρχες.

Ανακεφαλαιώνοντας, στην παρούσα ανακοίνωση έγινε προσπάθεια να αναλυθούν τα βαθύτερα αίτια πίσω από την πρώτη ευρεία λαϊκή εξέγερση στην ιστορία της μεσαιωνικής Αγγλίας. Είδαμε ότι παράγοντες που επηρέασαν γενικότερα τη χώρα κατά τη διάρκεια του Ύστερου Μεσαίωνα σε συνδυασμό με τις ιδιαίτερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις επαρχίες του Έσσεξ και του Κεντ είχαν ως αποτέλεσμα να ξεσπάσουν οι αναταραχές του 1381. Προχωρώντας σε μια σύντομη αποτίμηση όσων συνέβησαν θα μπορούσαμε να πούμε ότι επρόκειτο για ένα γεγονός που ξέσπασε αιφνιδίως, είχε σχετικά βραχύβια διάρκεια και απέτυχε να επιφέρει οποιαδήποτε αλλαγή μόνιμου χαρακτήρα. Οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν διέθεταν τα μέσα ώστε να αντιμετωπίσουν την αναμενόμενη κρατική αντίδραση ενώ οι παραχωρήσεις στις οποίες αρχικά συναίνεσε ο Ριχάρδος Β΄ πιεζόμενος από τις εξελίξεις, εύκολα ανακλήθηκαν σε δεύτερο χρόνο. Η αδυναμία των εξεγερμένων να προκαλέσουν ριζικές αλλαγές, όπως για παράδειγμα την κατάργηση της δουλοπαροικίας, μοιάζει σε σημαντικό βαθμό δικαιολογημένη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια αρκετά πρώιμη έποχη οι συνθήκες της οποίας δεν επέτρεπαν σημαντικές μεταβολές είτε σε πολιτικό είτε σε κοινωνικό επίπεδο. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση η Εξέγερση του 1381 ήταν ένα γεγονός που έφερε τα μέλη της αγγλικής άρχουσας ελίτ αντιμέτωπα με μια νέα πραγματικότητα. Ο κλασικός τριμερής διαχωρισμός της μεσαιωνικής κοινωνίας σε ιππότες, κληρικούς και χειρώνακτες έμοιαζε να μην έχει πια την έμπρακτη συναίνεση των τελευταίων. Νέα σχήματα θα έπρεπε να αναδυθούν προκειμένου να εκφράσουν τις διαφορετικές συνθήκες που διαμόρφωνε σε κοινωνικό επίπεδο η σταδιακή μετάβαση από τον Μεσαίωνα στη νεότερη εποχή.

[16] Christopher Dyer, *Everyday Life in Medieval England*, London: Cambridge University Press 2000, σ. 207-208.

Ο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΡΜΠΟΝΑΡΩΝ: Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Μανωλοπούλου Ελευθερία – Κλεοπάτρα

«Ανάμεσα σε τόσες νύχτες, τόσους βράχους, τόσους σκοτωμένους
εσύ Επανάσταση μας άνοιξες φαρδιές λεωφόρους
για μια πανανθρώπινη συνάντηση»
Γ. Ρίτσος

Το κίνημα του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα, ως συνέχεια της επιστημονικής προόδου και εξέλιξης παρέσχε το εφαλτήριο για την αποτύπωση στο χαρτί πρώτα και μετά στην πράξη, της διεκδίκησης δικαιωμάτων εισάγοντας τις αρχές του δικαίου, της προόδου και του ανθρωπισμού. Διατύπωσε πρωτότυπες και ριζοσπαστικές αντιλήψεις σχετικά με τις ανθρώπινες σχέσεις, τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας και την αποστολή και τον σκοπό του κράτους.

Η κοινωνική αμφισβήτηση, στηριγμένη στις ανωτέρω αρχές, εκφράστηκε με την ποιοτική μεταλλαγή της έννοιας της «επανάστασης και των πολιτικών προτύπων».[1] Με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 εισήχθη για πρώτη φορά η νεωτερική αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ως κινητήριας δύναμης και φορέα της νέας εξουσίας. Η επανάσταση δεν ήταν πλέον έργο μιας ομάδας ανθρώπων ή μιας συνωμοτικής στρατιωτικής κλίκας. Η επανάσταση γίνεται υπόθεση των μαζών που επιδιώκουν να χαράξουν έναν νέο δρόμο για μία ριζική κοινωνική αλλαγή και όχι για μία απλή μεταρρυθμιστική διαδικασία. Ο λαός προχωρεί προς και για την ελευθερία του στη σκέψη, στην έκφραση και σε ό,τι ευαγγελίζονται οι ιδέες του Φιλελευθερισμού.

Είναι γνωστό πως το συνέδριο της Βιέννης το 1815 και οι αποφάσεις του, αμφισβητήθηκαν από τους λαούς της Ευρώπης, οι οποίοι ήγειραν διεκδικήσεις τόσο σε πολιτικό επίπεδο (αναγνώριση ατομικών ελευθεριών και πολιτικών δικαιωμάτων, παραχώρηση συντάγματος κλπ.) όσο και σε εθνικό (αρχή των εθνοτήτων). Κεντρική διεκδίκηση αυτών ήταν η δημιουργία εθνικών πλέον κρατών. Η απαίτηση αυτή ήταν απόρροια της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία έθεσε ως αρχή το «έθνος», ως πηγή όλων των εξουσιών σε μια πολιτεία, με τη βούληση των λαών να είναι εκείνη που πρέπει να καθορίζει το μέλλον και όχι οι αποφάσεις του ηγεμόνα.

[1] Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) 2005, σ. 95.

Αποκορύφωμα της αμφισβήτησης αυτής ήταν το ξέσπασμα των επαναστάσεων των ετών 1820-1821 με κύριο γεωγραφικό χώρο τη νότια μεσογειακή Ευρώπη και κυρίως τις εξεγέρσεις στην Ισπανία (1820), στην Ελλάδα και στην Ιταλία (1821).

Στην Ισπανία, το 1820, στρατιωτικές μονάδες εξεγέρθηκαν κατά του αυταρχικού βασιλιά Φερδινάνδου Ζ΄ απαιτώντας την επαναφορά του συντάγματος του 1812. Ακολούθησε εμφύλιος πόλεμος μέχρι το 1823, οπότε, και με εντολή της Ιερής Συμμαχίας, ο γαλλικός στρατός κατέπνιξε την επανάσταση.

Οι επαναστατικές κινήσεις στην Ιταλία κατά τα έτη 1820-1821, οργανώθηκαν κυρίως από την οργάνωση των Καρμπονάρων με αφετηρία το βασίλειο της Νεάπολης και της Σικελίας (σημερινή νότια Ιταλία) και στρέφονταν κατά της Αυστριακής κατοχής διεκδικώντας εθνική ελευθερία και συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Ο αναβρασμός συνεχίστηκε μέχρι το 1821, οπότε με εντολή της Ιερής Συμμαχίας επενέβη ο αυστριακός στρατός και κατέστειλε την επανάσταση. Ομοίως, την ίδια εποχή, στο βασίλειο του Πεδεμόντιου (σημερινή βορειοδυτική Ιταλία) ξέσπασε επανάσταση με τα ίδια αιτήματα, που είχε, όμως, και την ίδια τύχη.

Η μόνη επανάσταση που έμελλε να επιτύχει τη δημιουργία ανεξαρτήτου κράτους ήταν η Ελληνική, έστω και αν η πορεία της έγινε δια πυρός και σιδήρου. Υπήρξε, συνεπώς, ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της εποχής της.

Η επαναστατική δράση στην Ιταλία εκφράσθηκε ουσιαστικά με την εμφάνιση της οργάνωσης των Καρμπονάρων (Carbonari). Στη σύγχρονη ιταλική ο όρος «Carbonaro» σημαίνει απόκρυφος και η Καρμπονάρια συνωμοσία.

Με απώτερο σκοπό την εγκαθίδρυση μιας δημοκρατικής, ομοσπονδιακής αλλά και ενιαίας Ιταλίας υπό το αρχαίο λατινικό όνομά της «Αυσονία» (Ausonia) και πρόγραμμα δράσης στο πνεύμα των Ιακωβίνων,[2] η Καρμπονάρια έθετε γενικότερο στόχο την αναγκαιότητα του αγώνα για την ελευθερία, την ανατροπή όλων των τυραννιών και το θρίαμβο των ιδανικών της ελευθερίας, της ισότητας και της προόδου. Το απόσπασμα που παρατίθεται, αποδεικνύει και τις προθέσεις των Καρμπονάρων: «*I, a free citizen of Ausonia swear before the Grand Master of the Universe, and the Grand Elect Good Cousin, to devote my whole life to the triumph of the principles of liberty, equality, and progress, which are the soul of all the secret and public acts of Carbonarism. I promise that, if it be impossible to restore the reign of liberty without a struggle, I will fight to the death*» Και κατόπιν: «*Victory! Death to tyranny! Long live the republic of Ausonia! Long live Liberty! Long live the government established by the brave Carbonari!*»[3]

[2] E. J. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 56.
[3] Charles William Heckethorn, *The Secret Societies of All Ages and Countries Vol 1 of* 2, New York: Forgotten Books 1965, σ. 504.

Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για την προέλευσή της οργάνωσης αλλά σύμφωνα με τις παραδόσεις τους, η γενεαλογία της οργάνωσης ανάγεται στην εποχή του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας και μεταγενέστερα στην εποχή του Πάπα Αλεξάνδρου ΙΙΙ τον 12ο αιώνα.[4] Μια ιταλική μελέτη τοποθετεί τη γέννηση της οργάνωσης σε τεκτονική στοά της Νάπολης το 1786. Οι περιγραφές σαφώς αποδεικνύουν πως αρκετά από τα μέλη της οργάνωσης ήταν και μέλη της μυστικής οργάνωσης των Μασόνων, ενώ το τελετουργικό της οργάνωσης στηριζόταν στα ελευθεροτεκτονικά πρότυπα. Θεωρείται πιθανόν οι ρίζες του καρμποναρισμού να μεταφυτεύτηκαν στην 'Ιταλία από Γάλλους περί το 1806 ενώ ισχυρή επίδραση ασκήθηκε από την παλαιά συντεχνιακή εταιρεία των «Γάλλων Εξαδέλφων», πού είχε συγκροτηθεί για την προστασία της άνθρακοποιίας «*Bons Cousins Charbonniers*».[5]

Ο εσωτερικός συμβολισμός των Καρμπονάρων είχε τον πέλεκυ, τον γνώμονα και το ισοσκελές τρίγωνο με τον πανόπτη οφθαλμό στο κέντρο του.

Εικόνα 1. Σφραγίδες της Καρμποναρίας

Οι Καρμπονάροι για συνωμοτικούς λόγους, απέφευγαν τις γραπτές συνεννοήσεις, προτιμώντας στην μεταξύ τους επικοινωνία τον προφορικό λόγο, με κατ' ιδίαν συναντήσεις ή με απεσταλμένους πράκτορες, σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Τα μηνύματα ή εντολές, σε περίπτωση ανάγκης ήταν εξ ίσου κωδικοποιημένα και με περίπλοκες διαδικασίες αποκωδικοποίησης. Οι Carbonari είχαν αναπτύξει ένα ιδιότυπο σύστημα αναγνώρισης, με ιδιαίτερες λέξεις κινήσεις και φράσεις. Το τελετουργικό τυπικό, με επιρροή από τις διδαχές του τεκτονισμού και με περίσσεια συμβόλων και σημείων, καθιστούσε αδύνατη την αντίληψή τους σε μη μυημένους. Η Οργάνωση διακρινόταν από πειθαρχία και αυστηρή κάθετη διάρθρωση για λόγους συνωμοτικότητας. Η συνωμοτική δράση απαιτούσε την ανάπτυξη των πυρήνων της οργάνωσης σε επίπεδο λίγων ατόμων με σκοπό την προστασία των υπολοίπων μελών σε περίπτωση συλλήψεων από τις Αρχές του τόπου.

[4] C.W. Heckethorn, *ό.π.*, σ. 494.
[5] E. J. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 98.

Όλα τα μέλη αποκαλούνταν «καλοί εξάδελφοι» (Bons Cousins). Διακρίνονταν ιεραρχικά σε δύο βαθμίδες με την πρώτη να αποτελείται από τους «βοηθούς» (assistente) και η δεύτερη από «διδάσκαλους»(Maestri). Οι βαθμοί μύησης ήταν 4, δύο για κάθε βαθμίδα. Η πρώτη βαθμίδα μύησης του «βοηθού» περιλάμβανε την παρουσίαση και κατήχηση του νεοφώτιστου (novice), στις βασικές ηθικές αρχές και τα σύμβολα της Οργάνωσης (λ.χ. το κάρβουνο συμβόλιζε την πηγή της φωτιάς ενώ η φωτιά την ελευθερία).

Μετά την κατήχηση, ο νεοφώτιστος έδινε τον νενομισμένο όρκο της οργάνωσης στην υποχρέωση της αφοσίωσης και της μυστικότητας. Η δεύτερη βαθμίδα περιλάμβανε μία δοκιμασία σώματος και ψυχής εμπνευσμένη από τα πάθη του Χριστού με πρωταγωνιστή τον ίδιο τον νεοφώτιστο. Ο πρώτος αναβαθμός στο επίπεδο του «διδασκάλου» οδηγούσε στον τίτλο του «Μεγάλου Εκλεκτού» (Grand Elect) και περιλάμβανε την αποκάλυψη του πραγματικού σκοπού της οργάνωσης, δηλαδή της αναγκαιότητας ενός αγώνα για την ελευθερία και την ανατροπή όλων των τυραννιών. Κατά τη διάρκεια της απαγγελίας του όρκου όλοι οι παριστάμενοι γονάτιζαν με τα ξιφίδια τους στραμμένα προς το στήθος.

Ο δεύτερος αναβαθμός, η «βαθμίδα του Μεγάλου Διδασκάλου των Μεγάλων Εκλεκτών» (Degree of Grand Master Grand Elect) περιλάμβανε ένα πλούσιο δρώμενο αναπαραστάσεων με θέμα την ανατροπή των τυραννιών και την εγκαθίδρυση της Καρμποναρικής Δημοκρατίας. Η υπέρτατη αρχή εκαλείτο «Μέγας Διδάσκαλος» (Gran Maestro). Το ύπατο συμβούλιο της οργάνωσης ονομαζόταν «Αρχαία Αγορά» (Alta Vendita), οι τοπικές γιάφκες «καλύβες» (baracci) ενώ οι στοές τους, κατ' αναλογία των τεκτονικών ονομάζονταν «αγορές»(venditi)[6].

Τα μέλη της οργάνωσης των Carbonari ανήκαν κυρίως στη μεσαία τάξη, με ευρεία κοινωνικοπολιτική μόρφωση και με επιρροές από τις ηθικές αξίες του Διαφωτισμού. Ανάμεσά τους υπήρχαν ευγενείς αλλά και δημόσιοι λειτουργοί. Από το 1815 οι «αγορές» πολλαπλασιάστηκαν και αντιτάχθηκαν δυναμικά στο Βασίλειο των δύο Σικελιών του οίκου των Βουρβόνων.

Παράλληλα, πολυπληθείς παραφυάδες των καρμπονάρων έδρασαν στη Γαλλία και την Ελβετία. Η Γαλλική Charbonnerie έλαβε μέρος σε επαναστατικές εξεγέρσεις το 1821 με συμμετοχή του στρατηγού Lafayette, η οποία ωστόσο απέτυχε οικτρά και εξακολούθησε τη δράση της έως το 1830 υπό την ηγεσία του Philippe Buonarotti.[7]

Η Καρμποναρία οργάνωσε, ανεπιτυχώς, την πρώτη της ένοπλη εξέγερση στις 25 Ιουνίου 1817 στην πόλη Μασεράτα (Macerata) της κεντρικής Ιταλίας, που βρισκόταν υπό την εξουσία του 77χρονου πια πάπα Πίου Ζ΄. Η οργάνωση παρά την αποτυχία της εξέγερσης οργάνωσε το 1820 νέα επανάσταση στο βασίλειο της Νάπολης υπό τον αξιωματικό Μορέλι (Morelli) και τον

[6] Οι πληροφορίες για την οργάνωση των καρμπονάρων προέρχονται από το C.W. Heckethorn, *ό.π.,* σ. 91-106.
[7] E. J. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 98.

καρμπονάρο στρατηγό Γουλιέλμο Πέπε (Guglielmo Pepe,) εναντίον του βασιλιά Φερδινάνδου Α΄ των «Δύο Σικελιών» με αίτημα την παραχώρηση συντάγματος. Ο βασιλιάς υποχώρησε και στις 13 Ιουλίου 1820 δεσμεύτηκε με όρκο για τη σύνταξη του συντάγματος. Οι αρχές, με παρέμβαση της Ιερής Συμμαχίας (η οποία στο συνέδριο της στο Λάιμπαχ τον Ιανουάριο του 1821 είχε κηρύξει υπ' αριθμόν έναν εχθρό την Καρμποναρία και όρισε να θανατώνονται τα στελέχη της ως ένοχοι εσχάτης προδοσίας), κατέστειλαν με επέμβαση του αυστριακού στρατού την επανάσταση μετά από μερικούς μήνες, στις 23 Μαρτίου 1821.

Την ίδια εποχή, σημειώνεται ακόμα ένας ξεσηκωμός, αυτή την φορά στο Πεδεμόντιο (Piemonte) υπό τον Σάντα Ρόζα (Santa Rosa). Όμως και εκείνος ηττήθηκε από τον αυστριακό στρατό και τελευταία στιγμή κατόρθωσε να διαφύγει στη Γαλλία και αργότερα στο Λονδίνο. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ο Πάπας Πίος Ζ' με τη Βούλα (Bull) «*Ecclesiam a Jesu Christo*» αφόρισε τους ελευθεροτέκτονες (freemasons)[8] και την οργάνωση των Καρμπονάρων.

Στα μέσα του Απριλίου 1821, η αστυνομία της Φλωρεντίας εξαρθρώνει την τοπική vendita της Καρμποναρίας, με τα περισσότερα στελέχη της να κλείνονται στις φυλακές ενώ άλλα κατορθώνουν να διαφύγουν. Ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν και ο Έλληνας ποιητής Ανδρέας Κάλβος, για τον οποίον, όμως, δεν βρέθηκαν ισχυρές εναντίον του αποδείξεις και λόγω της ξένης υπηκοότητάς του (αγγλικής, καθώς καταγόταν από τα υπο αγγλική αρμοστεία Επτανήσα), απελαύνεται στην Ελβετία.[9] Την 1η Μαΐου 1821 ο καταζητούμενος καρμπονάρος ποιητής και ιστορικός Φραντσέσκο Μπενεντέττι, φίλος του Ανδρέα Κάλβου, αυτοκτονεί σε ένα πανδοχείο με έναν πυροβολισμό στον κρόταφο, μη μπορώντας να διαφύγει.

Η διεθνιστική κατεύθυνση του αγώνα των Καρμπονάρων, ενέπνευσε φιλελεύθερους πολίτες από όλη την Ευρώπη που, είτε στρατεύθηκαν στην ίδια την οργάνωση, είτε δημιούργησαν παράλληλες μυστικές εταιρείες και «στοές» με σημαντικότερη τη «Φιλική Εταιρεία». Η Φ. Ε και οι Καρμπονάροι λειτουργούσαν ως συγκοινωνούντα δοχεία υπό την έννοια των κοινών σκοπών των αγώνων τους. *Ο locus communis* μεταξύ Φ. Ε και Καρμποναρίας ήταν η εχθρότητα από τη μεριά της Ιερής Συμμαχίας, η οποία θεώρησε τους Καρμπονάρους και τους Φιλικούς, ως αναρχικούς και ανατρεπτικούς της καθεστηκυίας τάξης.

Η «Παλινόρθωση», μαζί με την αρχή της νομιμότητας και τα απολυταρχικά καθεστώτα, επανέφερε και τη δίωξη των φιλελεύθερων ιδεών. Όσοι αγωνίζονταν για την εθνική τους ελευθερία ή ακόμη και για την κοινωνική δικαιοσύνη, αποτελούσαν μια κοινωνική απειλή για την κοινωνική γαλήνη που πρέσβευε η Ιερά Συμμαχία. Έτσι, οι μυστικές Εταιρείες θεωρήθηκαν ως ιδεολογικά μιάσματα, που έπρεπε να κυνηγηθούν και να κατατροπωθούν από τις συντηρητικές κυβερνήσεις.

---

[8] Alan Reinerman, «Metternich and the Papal Condemnation of the Carbonari», *Catholic Historical Review* Vol 54 No 1, 1968, σ. 55.
[9] Αθηνά Γεωργαντά, «Ο Κάλβος και οι Καρμπονάροι», Αθήνα: Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2005, σ. 55.

Στα πλαίσια μιας αυθόρμητης φιλελεύθερης διεθνιστικής αλληλεγγύης, ο αποτυχημένος αγώνας της Καρμποναρίας στην Ιταλία έδωσε ελπίδα στους ηττημένους μαχητές της, με το να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον αγώνα της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Μεταξύ των νέων πολιτικών που υπηρέτησαν την ελληνική υπόθεση, θα πρέπει να αναφερθεί ο κόμης Σαντόρε Σανταρόζα (Santa Rosa), ένας από τους αρχηγούς της επανάστασης των Καρμπονάρων στο Πεδεμόντιο το 1821, ο οποίος ήλθε στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1824 από το Λονδίνο και βρήκε τον θάνατο πολεμώντας κατά των Αιγυπτίων στη Σφακτηρία, τον Μάιο του 1825.[10].

Συναγωνιστής και σύντροφος στην Καρμποναρία, του Σανταρόζα, ήταν και ο Βιντσέντζο Γκαλλίνα (Vincenzo Gallina) επαναστάτης και νομικός που μετά το Πεδεμόντιο ήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα. Έχοντας συγκροτημένη τη νομική γνώση και επιστήμη, κλήθηκε από τους αντιπροσώπους στη συνέλευση της Επιδαύρου να παραδώσει μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου από τα οποία γεννήθηκε το πρώτο ελληνικό σύνταγμα, το οποίο και θεωρείτο από τα προοδευτικότερα στην Ευρώπη.[11]

Μαζί με τον Γκαλλίνα ήρθε και ο κόμης Πιέτρο Γκάμπα(Pietro Gamba),από τα ηγετικά στελέχη της Καρμποναρίας. Γνώριμος του λόρδου Μπάιρον, ο Γκάμπα ακολούθησε τον Μπάιρον στο ταξίδι του στην Ελλάδα με σκοπό την συμμετοχή στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων κατά των Οθωμανών. Μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Μπάιρον στο Μεσολόγγι, έφυγε συγκλονισμένος για το Λονδίνο, όπου συνέταξε μία λεπτομερέστατη έκθεση των γεγονότων του ερχομού και της παραμονής του Μπάιρον στην Ελλάδα, η οποία αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών.

Για να συνοψίσουμε και να αποσαφηνίσουμε σαφώς το περίγραμμα της ιδεολογίας και δράσης της Οργάνωσης, θα λέγαμε, ότι οι Καρμπονάροι και οι υπόλοιπες ομάδες του κινήματος του «Εταιρισμού» διέπονται από μία ομοιογένεια, έχοντας ως αρμό δράσης το μίσος και την αποστροφή για το αντιδραστικό περιβάλλον της Ιερής Συμμαχίας.[12]

Ο Καρμποναρισμός και τα επαναστατικά κινήματα με τη δράση τους, απετέλεσαν τη πρώτη οργανωμένη δύναμη διεθνιστικής αλληλεγγύης, μεταξύ των λαών. Σε κάποιο βαθμό, θα μπορούσαμε να πούμε, πως στην εποχή τους λειτούργησαν, όπως «οι διεθνείς ταξιαρχίες» στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Οι ευγενείς επιδιώξεις των αρχών της Ελευθερίας, της κοινοπολιτείας, της ανατροπής όλων των τυραννιών και ο θρίαμβος των ιδανικών της ισότητας και της προόδου υπερέβαιναν τις γεωγραφικές και τοπικές διεκδικήσεις των επαναστατών, εισάγοντας ως περιβάλλουσα αξία και υπεράνω κάθε σκοπού, για πρώτη φορά τη διεθνιστική

[10] Marion Miller, « A “Liberal International”. Perspectives on Comparative Approaches to the Revolutions in Spain, Italy and Greece in the 1820s», *Mediterranean Studies* Vol. 2, Greece & the Mediterranean 1990, σ. 63.
[11] Dakin Douglas, *The Greek Struggle for Independence 1821-1833,* Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1973, σ. 87.
[12] John Rath, «The Carbonari. Their Origins, Initiation, Rites and Aims», *The American Historical Review* Vol. 96 No. 2, 1964, σ. 369.

αλληλεγγύη. Μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση όλες οι εξεγέρσεις στηρίζονταν σε ειδικούς σκοπούς και στόχους, όπως θρησκευτικά ζητήματα, καλύτερες συνθήκες διαβίωσης κλπ., χωρίς σαφή ιδεολογικό σκοπό. Με τη Γαλλική Επανάσταση ο ειδικός σκοπός μεταβάλλεται σε γενικευμένο στόχο κοινωνικής ανατροπής. Γίνεται δηλαδή ένα ποιοτικό άλμα στη διαμόρφωση της ιστορίας.

Ο Θουκυδίδης έγραψε: «Ανδρών επιφανών πάσα γη τάφος». Η φράση του αυτή αρμόζει απολύτως στους ηρωικούς καρμπονάρους, που έδωσαν τη ζωή τους αγωνιζόμενοι για πανανθρώπινες αξίες και ιδανικά, επιλέγοντας αντί της ανέμελης ζωής του κοσμοπολίτη, την τραχιά πορεία του επαναστάτη και του μαχητή, αποζητώντας στην εφήμερη ζωή τους την «κόψη του σπαθιού», προκειμένου να μείνουν στην αθανασία.

«Εργάσιμος και μη εργάσιμος χρόνος των εργατριών της ρωσικής βιομηχανίας μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση»

Αλέξανδρος Δουλκέρης

Τον Μάη του 1895, ο Ρώσος γιατρός και κοινωνιολόγος Dimentiev (1850-1918) διαπίστωνε ότι «η ζωή προκύπτει φυσιολογικά, χωρίς επιβλαβείς συνέπειες (…) μόνο όταν ο άνθρωπος έχει ως 8 ώρες την ημέρα για ύπνο με 8 ώρες σοβαρή εργασία».[13] Σε άλλο έργο του, που αφορά την έρευνα των συνθηκών εργασίας σε τρία βιομηχανικά προάστια της Μόσχας, την περίοδο 1884-1885, παρατηρούσε ότι οι εργάτες είχαν «αξιολύπητα , χλωμά, μισοκοιμισμένα, ανέκφραστα πρόσωπα», μικρό ανάστημα, πλαδαρό δέρμα, στενό στήθος και παιδικούς μύες.[14] Ήταν προάστια που κυριαρχούνταν από εργάτες και εργάτριες της κλωστοϋφαντουργίας που δούλευαν 13-14 ώρες σε δύο βάρδιες, εκ των οποίων η μία ήταν 6ωρη νυχτερινή. Οι χώροι εργασίας ήταν υγροί, στενοί και σκοτεινοί. Συχνά οι εργάτες δεν είχαν την δυνατότητα για συνεχόμενο ύπνο και το προσδόκιμο ζωής τους ήταν περίπου τα 40 έτη.[15]

Πώς, όμως, η Οκτωβριανή Επανάσταση απάντησε σε αυτή την κατάσταση; Ειδικότερα, άλλαξε και με ποιο τρόπο τον εργάσιμο και μη εργάσιμο χρόνο των εργατριών που τις βάραινε εκτός των άλλων και η ευθύνη του νοικοκυριού;

Η μαρξιστική αντίληψη για τον εργάσιμο χρόνο

Το νήμα της απάντησης επιλέγουμε να το πιάσουμε την θεωρία του Μαρξ, που αποτέλεσε τον πυρήνα της δράσης των Μπολσεβίκων. Για τον Μαρξ, η «εργάσιμη μέρα έχει ένα ανώτατο όριο» και «οι διακυμάνσεις της (…) κινούνται μέσα σε φυσικά και κοινωνικά όρια». Εξηγεί ότι «στο διάστημα ενός μέρους της ημέρας πρέπει η [εργατική] δύναμη να ησυχάζει, να κοιμάται και στο διάστημα ενός άλλου μέρους της ημέρας πρέπει ο άνθρωπος να ικανοποιεί άλλες φυσικές ανάγκες, να τρέφεται, να καθαρίζεται, να ντύνεται κλπ. (…) εκτός απ' αυτά τα φυσικά όρια η παράταση της ημέρας σκοντάφτει σε ηθικούς φραγμούς. Ο εργάτης χρειάζεται χρόνο για να ικανοποιεί πνευματικές και κοινωνικές ανάγκες, που η έκταση και ο αριθμός τους καθορίζονται από τη γενική κατάσταση του πολιτισμού».[16]

Θεωρεί, επίσης, πως το κεφάλαιο έχει ένα «τυφλό πάθος» και μια «πείνα δράκου» για την υπερεργασία γιατί ακριβώς η «παραγωγή υπεραξίας ή η απόσπαση υπερεργασίας αποτελεί το

---

[13] Дементьев Е. М. *О нормирование рабочего дня.* Доклад, читанный в заседании «Комиссии по нормированию рабочего дня» *2 Мая 1895,* σελ. 1 όπως παρατίθεται στο Крузе, Э. Э. (1976). Положение рабочего класса России в 1900-1914 г. Ленинград: Наука., σελ. 243-244.

[14] Дементьев, Е. М. (1893*). Фабрика - что она даёт населению и что она у него берёт*. Москва., σελ. 234-240.

[15] Крузе, Э. Э. (1976). *Положение рабочего класса России в 1900-1914 г*. Ленинград: Наука., σελ. 243.

[16] Μαρξ, Κ. (1978). *Το Κεφάλαιο* (Τόμ. 1ος). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή., σελ. 243.

ειδικό περιεχόμενο και τον ειδικό σκοπό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής»[17]. Έτσι, για το κεφάλαιο «ο χρόνος για τη μόρφωση του ανθρώπου, για την πνευματική ανάπτυξη, για την εκπλήρωση κοινωνικών λειτουργιών, για την κοινωνική συναναστροφή, για το ελεύθερο παιχνίδι των φυσικών και πνευματικών δυνάμεων (…) όλα αυτά είναι καθαρή ανοησία». Γι' αυτό και «σπάει όχι μόνο τα ηθικά μα και τα φυσικά ανώτατα όρια της εργάσιμης ημέρας. Σφετερίζεται το χρόνο που είναι απαραίτητος για την ανάπτυξη, την εξέλιξη και τη διατήρηση της υγείας του σώματος».[18]

Προκειμένου να παρακολουθήσει το παραπάνω φαινόμενο, ο Μαρξ, το 1880 δημοσίευσε ένα ερωτηματολόγιο για εργάτες. Οι ερωτήσεις αφορούσαν το πλήθος των εργάσιμων ημερών, των αργιών, τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας και του διαλείμματος, το αν υπήρχε νυχτερινή εργασία, τις βάρδιες, το αν καθαρίζονταν οι μηχανές από τους ίδιους τους εργάτες ή ακόμα και το πόσος ήταν ο χρόνος μετακίνησης από και προς την εργασία τους.[19]

Η προεπαναστατική Ρωσία

Η ρύθμιση του εργάσιμου χρόνου αποτέλεσε πεδίο έκφρασης μιας σφοδρής πάλης μεταξύ της εργατικής τάξης και των κεφαλαιοκρατών στην προεπαναστατική Ρωσία. Το 1866 σύμφωνα με τον επιθεωρητή εργασίας Yakov T. Mihailovski (1836 - ;), στο 80% των επιχειρήσεων η εργάσιμη μέρα έφτανε τις 12 ώρες χωρίς διάλειμμα για φαγητό.[20] Στην Αγία Πετρούπολη έφτανε τις 10-13 ώρες με την βάρδια να διαρκεί από τις 5-6 το πρωί ως τις 7-8 το απόγευμα.[21]

Το 1895-1896 ξεσπούν στην Πετρούπολη απεργίες, καθοδηγούμενες από τους Ρώσους σοσιαλδημοκράτες και πετυχαίνουν να αποσπάσουν το νόμο του 1897 (2 Ιούνη) που περιόριζε την εργάσιμη μέρα σε 11,5 ώρες και καθιέρωνε υποχρεωτική αργία για τις Κυριακές και τις γιορτές. Ο Λένιν γράφει τότε για το νόμο αυτό ότι «αναγράφοντας μία διάταξη που καλυτερεύει τη θέση των εργατών, εκμηδενίζει τη διάταξη αυτή, γιατί αφήνει ελεύθερο πεδίο στην αυθαιρεσία του αφεντικού» και τονίζει την ανάγκη της πάλης για την εφαρμογή του νόμου.[22]

Την περίοδο 1885-1898 παρατηρείται τάση μείωσης της εργάσιμης μέρας και μετάβαση από το καθεστώς της μίας βάρδιας σε δύο ή τρεις. Για εκείνη του 1898-1912 είναι χαρακτηριστικές οι συνεχείς εργατικές κινητοποιήσεις για συλλογικές διαπραγματεύσεις αλλά και η επίδραση των επαναστατικών γεγονότων του 1905.[23]

---

[17] Ό.π.., σελ. 311.
[18] Ό.π., σελ. 277.
[19] Marx, K., & Engels, F. (1989). *Collected Works* (Τόμ. 24). New York: International Publishers., σελ. 328-334 Το ερωτηματολόγιο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα La Revue Socialiste (20 Απρίλη 1880). Τυπώθηκε σε 25 χιλιάδες αντίτυπα και μοιράστηκε σε πολυάριθμες εργατικές, σοσιαλιστικές ενώσεις αλλά και εφημερίδες ώστε να γίνουν σειρά από μελέτες της κατάστασης της Γαλλικής εργατικής τάξης.
[20] Кирьянов, Ю. И. (1979). *Жизненный уровень рабочих России*. Москва: Наука., σελ.39.
[21] Ό.π., σελ.43.
[22] Λένιν, Β. Ι. (197?). *Άπαντα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή., σελ. 275-316.
[23] Кирьянов, Ό.π.., σελ.54.

Σε αυτή τη μείωση επέδρασε η εκμηχάνιση και καλύτερη οργάνωση της παραγωγής με παράλληλη άνοδο της εξειδίκευσης αλλά και την εφαρμογή συστημάτων αμοιβής με το κομμάτι, με μπόνους κτλ. όπως ο τρόπος οργάνωσης εργασίας που εισήγαγε ο Taylor (1856-1915) στις ΗΠΑ.[24] Αυτή η μείωση όμως αντισταθμίστηκε από την αύξηση της πνευματικής έντασης της εργασίας που προκάλεσε νέες επαγγελματικές ασθένειες στους εργάτες παρά το ότι έκανε ευκολότερη την δουλειά τους απελευθερώνοντας χρόνο για ξεκούραση και άνοδο του μορφωτικού τους επιπέδου.[25]

Η Konkordia Samoilova (1876-1921), μέλος της κομματικής επιτροπής Πετρούπολης του ΡΣΔΕΚ, έγραφε για την υπερωριακή εργασία ότι πλήττει ολόκληρη την εργατική τάξη «μειώνοντας τον αριθμό των εργατικών χεριών, [ότι] αυξάνει τον στρατό των ανέργων». Την συνέδεσε με τα εργατικά ατυχήματα λόγω κούρασης και υπογράμμιζε ότι «παίρνει από τον εργάτη τον ελεύθερό του χρόνο τον αναγκαίο για ξεκούραση, για την πνευματική του ανάπτυξη, τη συμβολή στην κοινωνική ζωή και για την οικογενειακή ζωή, την ανατροφή των παιδιών». Επεσήμαινε τον κίνδυνο να θεωρήσουν οι εργάτες ότι οι υπερωρίες αυξάνουν το εισόδημά τους ενώ στην πραγματικότητα αυτό μπορούσε να γίνει μόνο «με το να συμμαχήσουν με τους άλλους ζητώντας υψηλότερους μισθούς και μικρότερη εργάσιμη μέρα».[26]

Είναι γεγονός ότι καθόλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι ελεύθερες ώρες ελάχιστα υπερέβαιναν εκείνες του ύπνου και της ξεκούρασης. Σε έρευνα του 1901 εργάτες της Μόσχας ανέφεραν ότι «αν η εργάσιμη μέρα ήταν μικρότερη θα υπήρχε τότε χρόνος για όλα: να πάμε στη βιβλιοθήκη, στο κλαμπ να χορέψουμε. Συχνά ευχόμαστε να είχαμε χοροεσπερίδες, διαλέξεις και συναυλίες (…) στο τέλος της εργασίας έχουμε τόσο λίγο ελεύθερο χρόνο που αρκεί μόνο για την πιο αναγκαία καθαριότητα».[27]

Στην Proletarskaia Pravda[28], στις 19 Γενάρη 1914, δημοσιεύτηκε ένα ερωτηματολόγιο του ΡΣΔΕΚ με στόχο να δοθεί «εικόνα για το πόσο αβάσταχτα μεγάλη είναι η εργάσιμη μέρα στην Ρωσία και πόσο καταστροφική είναι η διάρκειά της για τους εργάτες». Εκείνη την περίοδο θα ερχόταν προς ψήφιση στην Δούμα σχέδιο νόμου για το 8ωρο. Στο συνοδευτικό κείμενο του ερωτηματολογίου αναγραφόταν πως η συμπλήρωσή του ήταν «καθήκον κάθε συνειδητού εργάτη, κάθε ανθρώπινου πλάσματος που συμμετέχει στο εργατικό κίνημα» ενώ καλούσε τα μέλη του κόμματος να το διαδώσουν σε όλους τους χώρους δουλειάς. Το περιεχόμενό του ερωτηματολογίου ήταν παρόμοιο με εκείνο του Μαρξ.

[24] Ό.π., σελ.82.
[25] Ό.π., σελ.83-84.
[26] Правда, 27 Мая 1912.
[27] Озеров, И. Х. (1904). *Очерки экономической жизни России и Запада*. Москва., σελ.372-382.
[28] Пролетарская Правда, 19 Января 1914, σελ. 2.

Εικόνα 1. Διαδήλωση εργατών με αίτημα την 8ωρη εργάσιμη ημέρα. Αγία Πετρούπολη, Μάρτης 1917. Πηγή: Multimedia Art Museum, Moscow

Η Οκτωβριανή Επανάσταση

Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση η νεαρή εργατική εξουσία προσανατόλισε την παραγωγή στην κάλυψη των κοινωνικών αναγκών ενώ το κέρδος έπαψε να αποτελεί το κίνητρο της παραγωγής. Τα συγκεντρωμένα μέσα παραγωγής κοινωνικοποιήθηκαν και η οικονομία λειτουργούσε με βάση τον κεντρικό σχεδιασμό. Παράλληλα, άλλαξε και το περιεχόμενο του ίδιου του χρόνου. Η κατανομή του έγινε προσπάθεια να αξιοποιηθεί για την προώθηση της οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Με το διάταγμα του Συμβουλίου Λαϊκών Επιτρόπων στις 29 Οκτώβρη 1917 - ένα από τα πρώτα διατάγματα της σοβιετικής εξουσίας - ο εργάσιμος χρόνος οριζόταν στις 8 ώρες την ημέρα και στις 48 την εβδομάδα (άρθρο 2). Στον χρόνο αυτό συμπεριλήφθηκαν και οι δραστηριότητες της καθαριότητας των μηχανημάτων και της τακτοποίησης του χώρου εργασίας (άρθρο 2). Όριζε επίσης ότι, όχι αργότερα από τις 6 πρώτες ώρες από την έναρξη της βάρδιας, έπρεπε να δίνεται διάλειμμα για ξεκούραση και φαγητό με ελάχιστη διάρκεια την μία ώρα (άρθρο 3). Περαιτέρω μείωση του ωραρίου προβλεπόταν για τις δραστηριότητες που ήταν ιδιαίτερα επιβλαβείς για την υγεία των εργαζομένων (άρθρο14). Οι Κυριακές και 15 ημέρες (θρησκευτικές γιορτές, επέτειοι κτλ.) συμπεριλήφθηκαν στις προγραμματισμένες και υποχρεωτικές αργίες (άρθρο 10).[29]

Στον εργατικό κώδικα του 1918, στο 7ο μέρος (άρθρα 81-112) μια σειρά από μέτρα αφορούν το ζήτημα του εργάσιμου χρόνου. Η διάρκεια του «κανονικού» εργάσιμου χρόνου δε μπορεί να υπερβαίνει τις 8 ώρες την μέρα και τις 7 τη νύχτα (άρθρο 84). Προβλέπεται 6ωρο για

[29] Декрет СНК РСФСР от 29 Октября 1917 года о восьмичасовом рабочем дне. Πηγή: www.zaki.ru

ανήλικους και για άτομα που έκαναν βαριές εργασίες (άρθρο 85). Το διάλειμμα δε συμπεριλαμβάνεται στον υπολογισμό του εργάσιμου χρόνου (άρθρο 88) και πρέπει να δίνεται όχι αργότερα από τις 4 πρώτες ώρες και να έχει διάρκεια το λιγότερο μισή ώρα και το περισσότερο 2 ώρες (άρθρο 89). Η υπερωριακή εργασία απαγορεύεται με εξαίρεση μια σειρά περιπτώσεων που αφορούν έκτακτες και ζωτικές ανάγκες (άρθρο 94). Ορίστηκε ως μέγιστος αριθμός υπερωριών το 4ωρο μέσα σε δύο διαδοχικές ημέρες (άρθρο 98). Για όλους τους εργαζομένους έπρεπε να δίνεται αδιάλειπτη ξεκούραση τουλάχιστον 42 ωρών μέσα στην εβδομάδα ενώ την παραμονή των ημερών ξεκούρασης ο εργάσιμος χρόνος μειώνεται κατά 2 ώρες (άρθρα 103 και 105). Τέλος, προστίθενται αργίες.[30]

Στις 2 Γενάρη 1929, η Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή του Συμβουλίου των Λαϊκών Επιτρόπων αποφάσισε την σταδιακή μετάβαση στην 7ωρη εργάσιμη μέρα.[31]

Πέρα από τα παραπάνω, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση της Αλεξάνδρας Κολοντάι, στελέχους του μπολσεβίκικου κόμματος, ότι υπήρχε «παράλογη σπατάλη» της γυναικείας εργατικής δύναμης και ότι «χρειάζεται κάποια ρύθμιση ανάμεσα στο χρόνο εργασίας και στο χρόνο ανάπαυσης» καθώς «ο σχεδιασμός της καθημερινής κομμουνιστικής ζωής είναι τόσο σημαντικός όσο και ο σχεδιασμός της παραγωγής». Γι' αυτό έλεγε ότι «οι ανώτερες υπηρεσίες οικονομικού σχεδιασμού έχουν κάθε συμφέρον ν' ασχοληθούν σοβαρά με την αλλαγή των γενικών συνθηκών ζωής μέσα στην επιχείρηση και να προγραμματίσουν για παράδειγμα, την εγκατάσταση μιας καντίνας, ενός παιδικού σταθμούς της επιχείρησης κλπ.». Η απελευθέρωση χρόνου για τις γυναίκες είναι εμφανές ότι ιεραρχείται και μάλιστα συνδέεται με τα συμφέροντα του συνόλου της εργατικής τάξης: «πρέπει (…) να συνεχίσουμε χωρίς διακοπή τον αγώνα μας για τη συμμετοχή των γυναικών σε όλους τους τομείς οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, αν θέλουμε πραγματικά να πετύχουμε μια αλλαγή των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης».[32]

Οι «έρευνες χρόνου» ή «προϋπολογισμοί χρόνου»

Πώς όμως θα γινόταν εφικτό να προσδιοριστεί το τι ακριβώς έπρεπε να γίνει; Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να λυθεί το ζήτημα ότι ο μη εργάσιμος χρόνος δεν είχε μελετηθεί.

Την περίοδο 1922-1924, λοιπόν, ξεκίνησαν εκτεταμένες έρευνες για την μελέτη της κατανομής του χρόνου των εργατών, των εργατριών και άλλων κοινωνικών στρωμάτων από τον οικονομολόγο Strumilin (1877-1974). Ο Strumilin ενέταξε στην κατηγορία της «υποχρεωτικής εργασίας» την λεγόμενη «παραγωγική εργασία», δηλαδή την εργασία στην παραγωγική μονάδα

[30] www.hist.msu.ru/labour/law/kodex_18.htm
[31] СССР. (1930). *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства СССР* (Τόμ. 4). Москва., σελ. 30.
[32] Κολοντάι, Α. Μ. (2016). *Το γυναικείο ζήτημα από την πρωτόγονη κοινωνία στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή., σελ. 250-251.

αλλά καί την οικιακή εργασία. Ταυτόχρονα, εισήγαγε την έννοια της «ελεύθερης εργασίας», στην οποία υπήγαγε την αυτομόρφωση και την κοινωνικοπολιτική δραστηριότητα των εργατών.[33] Έτσι, για πρώτη φορά διασώζονται στοιχεία για το σύνολο των ωρών της ημέρας.

Υπήρχε η αντίληψη πως η «έρευνα χρόνου» αποτυπώνει την αναλογία των εργάσιμων και μη εργάσιμων ωρών, αναλογία που αποτελεί τον «πιο σημαντικό δείκτη» του βιοτικού επιπέδου των εργατών.[34] Οι έρευνες αυτής της πρώτης περιόδου, επειδή ακριβώς απάντησαν σε ερωτήματα του πού ξοδεύεται ο διαθέσιμος χρόνος αλλά και πού το σοσιαλιστικό κράτος θα έπρεπε να πάρει μέρα για την βελτίωση της δαπάνης του χρόνου, επεδίωκαν οι εργάτες «πληρέστερα να ικανοποιούν τις υλικές και πολιτισμικές ανάγκες τους και να διευρύνουν το εύρος της ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους».[35]

Οι συνθήκες της επόμενης περιόδου γέννησαν και την ανάγκη της αύξησης τέτοιων μελετών. Φαινόμενα όπως η ταχεία ανασυγκρότηση και ανάπτυξη της βιομηχανίας και η μαζική είσοδος των γυναικών στην παραγωγή δημιούργησαν προβλήματα που έπρεπε να επιλυθούν. [36]Ο Miheev σημείωνε στην έρευνά του: «αν αντί για την ξεκούραση που αναπληρώνει τις δυνάμεις μετά την παραγωγική εργασία, αντί για την άθληση που ενισχύει την υγεία ή αντί για την πολιτιστική ψυχαγωγία και μελέτη ο εργάτης ξοδεύει τον ελεύθερο χρόνο του τρέχοντας στα μαγαζιά ενώ η γυναίκα επιπρόσθετα της παραγωγικής εργασίας δουλεύει 5-6 ώρες καθημερινά στο νοικοκυριό της αυτό δε μπορεί παρά να έχει το πιο αρνητικό αποτύπωμα πάνω στην παραγωγικότητα της εργασίας».[37]

Για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της κατανομής του χρόνου στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται στοιχεία από τρεις έρευνες: Η πρώτη είναι του 1923/4 και αφορά 122 εργάτριες από την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη αλλά και από άλλες επαρχιακές πόλεις, η δεύτερη του 1930 με δείγμα 165 εργάτριες από αστικά κέντρα της ευρωπαϊκής Ρωσίας και η τρίτη που αφορά μικρότερο δείγμα είναι του 1936.

Πίνακας 1. Αποτύπωση της εξέλιξης της κατανομής του χρόνου των εργατριών το διάστημα 1923-1936 σε ώρες ανά εργάσιμη μέρα[38]

	1923/4	**1930**	**1936**	
	Γυναίκες	**Γυναίκες**	**Εργάτριες στην**	**Εργάτριες**

[33] Волгов, В. И. (1973). *Бюджеты времени при социализме Теория и методы исследования*. Мосва: Наука., σελ. 39.
[34] Кирьянов, Ό.π., σελ. 37.
[35] Волгов, Ό.π., σελ. 43.
[36] Ό.π., σελ. 44.
[37] Михеев, В. (1932). *Бюджет времени рабочих и служащих Москвы и Московской области*. Москва: Гос. изд-во экон. лит-ры., σελ. 7.
[38] Струмилин, С. Г. (1982). *Проблемы экономики труда*. Москва: Наука., σελ. 193 & ЦУНХУ при Госплана СССР. (1932). *Труд в СССР (Статистический справочник)*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство., σελ. 170 & ЦУНХУ при Госплана СССР. (1937). *Женщина в СССР (Статистический Сборник)*. Москва: Редакционно- издательское управление ЦУНХУ Госплана СССР., σελ. 148-149.

			κλωστοϋφαντου ργία	στην παραγωγή μηχανών
Εργασία [39]	**14,07**	**14,99**	**13,61**	**14,32**
Παραγωγική	8,21	7,73	7	7
Οικιακή	4,8	4,41	4,23	4,35
α) Σπίτι	0,4	0,5	0,6	0,5
β) Φαγητό	2,56	2,26	2,38	2,6
γ) Παιδιά	0,53	0,49	0,50	0,6
Μετακίνηση	0,79	1,56	1,33	1,72
Αυτομόρφωση	0,53	0,72	0,72	0,85
Συμμετοχή στην κοινωνική ζωή	0,15	0,57	0,33	0,4
Ξεκούραση	**2,42**	**2,92**	**2,57**	**2,17**
Φαγητό	1,27	1,34	1,42	1,3
Διασκέδαση	0,41	0,57	0,57	0,37
Ύπνος	**6,83**	**7,05**	**7,2**	**7,07**

Η συνεξέταση των παραπάνω στοιχείων αναδεικνύει μια γενική μειωτική τάση του εργάσιμου χρόνου, ως αποτέλεσμα κυρίως νομοθετικών παρεμβάσεων, αλλά και της ανόδου του επιπέδου των παραγωγικών δυνάμεων. Ταυτόχρονα, παρά τις όποιες ανασχέσεις, υπάρχει και μείωση του χρόνου που δαπανάται στα πλαίσια του νοικοκυριού κατά περίπου μισή ώρα την μέρα. Ωστόσο, ιδιαίτερα αυξημένος παραμένει ο χρόνος για την προετοιμασία του φαγητού παρά την μεγάλη επέκταση του δικτύου κοινωνικών δομών επισιτισμού. Στην πραγματικότητα, το δίκτυο αυτό χρειαζόταν ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση και χρόνο για να μπορέσει να απελευθερώσει ένα σημαντικό μέρος του χρόνου των εργατριών.

Παρατηρείται αξιοσημείωτη αύξηση στο χρόνο μετακίνησης κατά μία ώρα από και προς τον χώρο εργασίας γεγονός που σχετίζεται με την αύξηση του μεγέθους των πόλεων και των αποστάσεων των παραγωγικών μονάδων από τον τόπο κατοικίας των εργατών καθώς πλέον υπήρχε και η δυνατότητα χρήσης μέσων μαζικής μεταφοράς, το δίκτυο των οποίων αναπτυσσόταν σταθερά.

Η αυξητική τάση στην αυτομόρφωση είναι στάσιμη ενώ η συμμετοχή των εργατριών στην κοινωνική ζωή παρουσιάζει ανασχετικές τάσεις μετά το 1930. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτουν

[39] Στην εργασία εντάσσονται η παραγωγική, οικιακή εργασία, η μετακίνηση, η αυτομόρφωση και η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Στην ξεκούραση το φαγητό και η διασκέδαση. Δεν αναφέρονται όλες οι δραστηριότητες που υπάρχουν στις έρευνες.

διάφορα ερωτήματα όπως το γιατί, ενώ υπήρξε διεύρυνση του μη εργάσιμου χρόνου, αυτός δεν αξιοποιήθηκε, όπως αναμενόταν. Επίσης, είναι ζήτημα του ποιοι ήταν οι παράγοντες που επιδρούσαν ανασταλτικά στην ενασχόληση των εργατών και ειδικά των εργατριών με την πολιτική. Τα ερωτήματα αυτά πρέπει να αποτελέσουν το επίκεντρο μιας εκτενέστερης μελέτης.

Αυξητικές τάσεις παρουσιάζει ο χρόνος για τον ύπνο ενώ ο χρόνος για ξεκούραση, που συμπεριλαμβάνει τον χρόνο για την κατανάλωση φαγητού, παρουσιάζει μείωση.

Συμπερασματικά, οι έρευνες χρόνου επιβεβαιώνουν ότι το νεαρό σοβιετικό κράτος έφερε μία σειρά από τομές στο ζήτημα του χρόνου των εργατών και των εργατριών. Η κεντρικότερη ήταν ότι προκάλεσε μια εκτενή συζήτηση τόσο ανάμεσα στην επιστημονική κοινότητα όσο και μεταξύ των εργατών για το πως θα μπορούσε να κατανεμηθεί και να αξιοποιηθεί ο χρόνος από την σκοπιά των συμφερόντων της εξουσίας της εργατικής τάξης.

Παράλληλα, για πρώτη φορά στην ιστορία ένα κράτος μελέτησε τις ζωές των εργατριών με επιστημονικά εργαλεία και προσπάθησε να αντιπαλέψει με σειρά από καινοτόμα – πειραματικά μέτρα τις αναχρονιστικές αντιλήψεις περί κατωτερότητας του γυναικείου φύλου.

Οι Δυτικοί Σύμμαχοι και οι Παρτιζάνοι: η σύγκρουση του παλιού με το νέο στη Γιουγκοσλαβία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Λαϊνάς Γιάννης

Στις αρχές του 1941 η Γιουγκοσλαβία ήταν περικυκλωμένη από τον Άξονα. Η κυβέρνησή της βρισκόταν σε επαφές με τη Ναζιστική Γερμανία, οι οποίες και τελεσφόρησαν το Μάρτιο, οπότε και υπεγράφει η είσοδος της χώρας στη συμμαχία του Βερολίνου.[1] Ωστόσο φιλοδυτικό στρατιωτικό πραξικόπημα την ανέτρεψε,[2] και τελικά ο Άξονας εισέβαλε στη Γιουγκοσλαβία στις 6 Απριλίου, κατακτώντας τη σε σχεδόν 10 μέρες.[3] Η χώρα διαμελίστηκε, και τα εδάφη της διαμοιράστηκαν μεταξύ Ιταλίας, Βουλγαρίας, Ουγγαρίας και Γερμανίας, ενώ δημιουργήθηκε το φασιστικό Ανεξάρτητο Κροατικό Κράτος υπό την Ustasha και στο Βελιγράδι εγκαταστάθηκε δοσιλογική διοίκηση. Η κυβέρνηση και ο βασιλιάς Πέτρος έφυγαν για το Λονδίνο.

Μετά τη πτώση, και εν μέσω λαϊκού ξεσηκωμού εξαιτίας των διώξεων της Ustasha,[4] ο Σέρβος συνταγματάρχης Draza Mihailovich, κατέφυγε στα βουνά (όπως πολλοί αξιωματικοί που αρνήθηκαν να παραδοθούν), δημιουργώντας τους Chetniks.[5] Η οργάνωση αυτή ορκιζόταν πίστη στο βασιλιά Πέτρο και είχε καθαρά σερβικό εθνικιστικό, αλλά και αντικομουνιστικό προσανατολισμό. Ωστόσο δεν τασσόταν υπέρ της άμεσης σύγκρουσης με τις ισχυρότερες κατοχικές δυνάμεις, αλλά περισσότερο επιθυμούσε η οργάνωσή να συντηρήσει τις δυνάμεις και τη φήμη της (μέσω της μη πρόκλησης αντιποίνων), και να αναλάβει δυναμική δράση μόνο όταν η νίκη των Συμμάχων θα ήταν εξασφαλισμένη.[6]

Κυριότερος εκ των στόχων της οργάνωσης ήταν η δημιουργία μιας ομοιογενούς εθνικά Σερβίας ("Homogena Srbija") εντός της Γιουγκοσλαβίας, ενώ για αυτό το σκοπό θα έπρεπε να εκτοπιστούν από τα εδάφη της πάνω από 2.5εκατ αλλοεθνείς κάτοικοι.[7] Κατά αυτόν τον τρόπο θεωρούσαν πως θα ήταν δυνατό να διευθετηθούν πιο αποτελεσματικά οι αντεγκλήσεις με τους Κροάτες και τους Σλοβένους, τα δύο άλλα συστατικά μέρη της Γιουγκοσλαβίας που

---

[1] Гибианский Л. Я., «Югославия в начале Второй мировой войны: балансирование над пропастью (сентябрь 1939 – апрель 1941 г.)», στο *Югославия в XX веке: Очерки политической истории*, Moscow: Индрик 2011, σ. 322-327.

[2] Jozo Tomasevich, *The Chetniks, War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, Stanford: Stanford University Press 1975, σ. 43-53.

[3] *The German Campaigns in the Balkans (Spring 1941)*, Washington: US Department of the Army 1953, σ. 20-64

[4] Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Belgrade: Vojnoizdavačkič i novinski centar 1992, σ. 177-179.

[5] Mario Jared, «Allies or Foes? Mihailović's Chetniks during the Second World War», στο Ramet, Listhaug (επιμ.), *Serbia and the Serbs in World War Two*, London: Palgrave Macmillan 2011, σ. 156.

[6] Jozo Tomasevich, *ό.π.*, σ. 167.

[7] Στο ίδιο, σ. 170.

αναγνώριζαν.[8] Οποιεσδήποτε άλλες εθνότητες αποκλείονταν,[9] ενώ γινόταν λόγος και για μαζικές εκκαθαρίσεις τμήματος του "ανεπιθύμητου πληθυσμού".[10]

Παρά τις εξαγγελίες όμως, ήδη από το καλοκαίρι του 1941 υπάρχουν στοιχεία για συνεργασία τους με τις κατοχικές δυνάμεις.[11] Από τον Νοέμβρη του 1941, μονάδες των Chetniks ήρθαν σε σύγκρουση με τους Παρτιζάνους,[12] ενώ η συνεργασία της οργάνωσης με τους κατακτητές διευρύνθηκε το 1942, όταν και συμμετείχαν σε μεγάλες επιχειρήσεις κατά των ανταρτών του Tito.[13] Παράλληλα τμήματα της οργάνωσης εντάχθηκαν οργανικά στους κατοχικούς μηχανισμούς ως δυνάμεις καταστολής.[14] Η κατάσταση αυτή θα συνεχιστεί το 1943,[15] και μετά τη παράδοση της Ιταλίας το καλοκαίρι του ίδιου έτους, οι Chetniks συνεργάστηκαν ακόμα στενότερα με τους Ναζί, με από κοινού αντιπαρτιζάνικες επιχειρήσεις και το 1944.[16]

Η Μεγάλη Βρετανία, στα πλαίσια προώθησης αντιστασιακών ομάδων που θα μπορούσαν να επιφέρουν πλήγματα στον εχθρό,[17] στήριξε τον Draza Mihailovich και την οργάνωσή του, με την οποία αποκτά ασύρματη δίοδο επικοινωνίας ήδη από τον Σεπτέμβρη του 1941.[18] Ωστόσο, με εξαίρεση τις επιχειρήσεις της οργάνωσης τους πρώτους μήνες της Κατοχής, και τη διενέργεια ορισμένων επιχειρήσεων σαμποτάζ το καλοκαίρι του 1942, μετά από πίεση των Βρετανών, οι μαχητές του Mihailovich δεν επέδειξαν αξιοσημείωτη αντιστασιακή δράση.[19]

Η περιορισμένη αντιστασιακή κινητικότητα των Chetniks δε θα αντιμετωπιστεί ως τέτοια στη Δύση. Έχοντας τη στήριξη του Λονδίνου, και ως μέλος της κυβέρνησης εξορίας από τις αρχές του 1942, ο Mihailovich παρουσιαζόταν διαρκώς ως ένα ξεχωριστός ήρωας της αντίστασης και ένα λαμπρό παράδειγμα για τους υποδουλωμένους λαούς. Ο Σέρβος αξιωματικός έγινε εξώφυλλο στο αμερικανικό περιοδικό Time, υπήρχαν διθυραμβικά άρθρα στους New York Times, ενώ το 1943 οι Chetniks έγιναν και ταινία στις ΗΠΑ.[20]

Η αδράνεια όμως του Mihailovich κατά το 1942 και στις αρχές του 1943 δεν ικανοποιούσε τους Βρετανούς, ενώ άρχισε να υποστηρίζεται πως έπρεπε αναπτυχθούν επαφές και με την

---

[8] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslovije (εφεξής Zbornik NOR), tom. 14, knj. 1, br. 1.
[9] Zbornik NOR, tom. 14, knj. 1, br. 200.
[10] Zbornik NOR, tom. 14, knj. 1, br. 85.
[11] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, τομ. 1, Belgrade: Vojnoistorijski institut JNA 1957, σελ 67
[12] Για τις σχέσεις Chetniks-Παρτιζάνων τους πρώτους μήνες της κατοχής βλ Jozo Tomasevich, *ό.π.*, σ. 145-155
[13] Гибианский Л. Я., «Развертывание Сопротивления и гражданской войны», στο *Югославия в XX веке*, ό.π., σ. 424.
[14] Branko Petranović, *Srbija u drugom*, ό.π., σ. 393.
[15] Jozo Tomasevich, *ό.π.*, σ. 149.
[16] Στο ίδιο, σ. 206-231.
[17] Bickham Sweet-Escott, «S.O.E in the Balkans», στο Auty, Clogg (επιμ.), *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London: Mackmillan 1975, σ. 3-7.
[18] Sabrina Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Bloomington: Indiana University Press 2006, σ. 142.
[19] Στο ίδιο, σ. 147-148.
[20] Brian Robert Bibb, *Dueling Eagles: Mihailovic, Tito, and the Western impact on World War II Yugoslavia*, University of Tennessee Honors Thesis Projects 2009, σ. 11-12, 30.

οργάνωση του Tito, ο οποίος φαινόταν πιο ενεργός. Το Φεβρουάριο 1943 μία ομιλία του Mihailovich στο Μαυροβούνιο θα θορυβούσε το Λονδίνο. Εκεί θα κατηγορούσε τη Βρετανία και τους Σύμμαχους ότι δε σκέφτονται τους Σέρβους και ότι θα συμμαχούσε τόσο με τους Ιταλούς όσο και με τους Γερμανούς για να προστατέψει το σερβικό λαό από τους εχθρούς του (εννοώντας τους Παρτιζάνους, τους Κροάτες και τους μουσουλμάνους).[21]

Η Μεγάλη Βρετανία απείλησε με διακοπή της βοήθειας προς τους Chetniks, και τελικά ο Mihailovich δέχθηκε τους όρους των Βρετανών για ενεργότερη αντίσταση, δέσμευση που όμως δεν υλοποιήθηκε.[22] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, την άνοιξη του 1943, αποφασίστηκε η ανάπτυξη επαφών με τον Τίτο και αποστέλλεται στους Παρτιζάνους ο Βρετανός αξιωματικός William Deakin.[23] Το γεγονός αυτό δε μπορεί να είναι ανεξάρτητο από τη σχεδιαζόμενη, για το ίδιο καλοκαίρι, Συμμαχική απόβαση στη Σικελία, και την επιχείρησης "Animals" που θα διεξαγόταν στη Βαλκανική με σκοπό τον αποπροσανατολισμό των δυνάμεων του Άξονα.[24]

Στις 10 Απριλίου 1941, πριν ακόμα την συνθηκολόγηση του Γιουγκοσλαβικού στρατού, το Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ/ KPJ- Komunistična partija Jugoslavije), το οποίο κατά το Μεσοπόλεμο δρούσε στη παρανομία, αποφάσισε να ξεκινήσει την προετοιμασία για ξεσηκωμό με στόχο την ήττα του φασισμού και τη δημιουργία μιας "νέας, ανεξάρτητης, ελεύθερης και αδελφωμένης Γιουγκοσλαβικής κοινότητας".[25] Η επίθεση του Άξονα στην ΕΣΣΔ στις 22 Ιουνίου 1941 έδωσε το έναυσμα,[26] και το ΚΚΓ κάλεσε τους "λαούς της Γιουγκοσλαβίας, Σέρβους, Κροάτες, Σλοβένους, Μαυροβούνιους, Μακεδόνες και άλλους" σε ξεσηκωμό, ενάντια στους φασίστες και τους εγχώριους συνεργάτες τους.[27]

Τη περίοδο εκείνη το KPJ ήταν καλά οργανωμένο δεδομένων των δυσκολιών. Υπολογίζεται πως τους πρώτους μήνες της κατοχής αποτελούνταν από 12 χιλιάδες μέλη και άλλες 30 χιλιάδες μέλη νεολαίας. Αν και υπέστη σημαντικές διώξεις ήδη από την εγκαθίδρυση των πρώτων δοσιλογικών διοικήσεων, η εμπειρία της παρανομίας καθ' όλο το Μεσοπόλεμο αποσόβησε όποια διάβρωση των δομών του.[28]

Ο παλλαϊκός ξεσηκωμός των Γιουγκοσλάβων πήρε μαζικές διαστάσεις το καλοκαίρι του 1941 εξαιτίας της πολιτικής εθνοκάθαρσης της Ustasha κατά των Σέρβων. Η παθητική στάση των Chetniks οδήγησε τη πλειοψηφία του λαού να στραφεί προς τους Παρτιζάνους, οι οποίοι

---

[21] Walter Roberts, *Tito, Mihailovic, and the Allies*, New Brunswick: Rutgers University Press 1973, σ. 93

[22] Sir Llewellyn Woodward, *British foreign policy in the Second World War*, London: H. M. Stationery Office 1962, σ. 337.

[23] Στο ίδιο. Φαίνεται πως εν μέρη είχε ήδη αποφασιστεί η ανάπτυξη επαφών με τον Tito, πριν ακόμα τα γεγονότα στο Μαυροβούνιο, βλ Heather Williams, *Parachutes, Patriots and Partisans: The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941- 1945*, London: Hurst 2003, σ. 246-247.

[24] Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge: Cambridge University Press 1984, σ. 143.

[25] Zbornik NOR, **tom V, knj. 1, dok. br. 1.**

[26] Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 1.

[27] Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 2.

[28] Гибианский Л. Я., «Развертывание Сопротивления и гражданской войны», στο *Югославия в XX веке*, ό.π, σ. 413-414.

έκανα λόγο για αντίσταση και άμεση αντιπαράθεση με τους κατακτητές.[29] Ως εκ τούτου το κίνημα γιγαντώθηκε και το Σεπτέμβριο απελευθερώθηκε και η πρώτη μεγάλη πόλη, το Užice στη Δυτική Σερβία. Ωστόσο, 2 μήνες μετά, έπειτα από επιθέσεις των Chetniks και της Wehrmacht η πόλη και μεγάλο μέρος της Δυτικής Σερβίας θα ανακαταληφθεί.[30]

Η οργανωτική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη των Παρτιζάνων, οδήγησαν σε νέες επιτυχίες ton Ιανουάριο του 1942. Ακολούθησε όμως η συντονισμένη δράση κατακτητών-Chetniks, που δημιούργησε μεγάλη πίεση στην οργάνωση και τους ώθησε να κατευθυνθούν δυτικότερα, στους ορεινούς όγκους της δυτικής Βοσνίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι από τους 55.000 μαχητές σε Σερβία και Μαυροβούνιο, μετά βίας 4.500 κατάφεραν να περάσουν στις νέες περιοχές.[31]

Εντούτοις, στο νέο πιο προσφιλές μορφολογικά περιβάλλον για αντάρτικο, και απευθυνόμενοι σε πολυεθνικούς πληθυσμούς, στους οποίους οι Chetniks δε γινόταν να έχουν απήχηση λόγω του σερβικού-εθνικιστικού χαρακτήρα τους, οι Παρτιζάνοι όχι μόνο ανέκαμψαν, αλλά γρήγορα θα παρουσιαστεί η ανάγκη για κεντρική διοίκηση των πολλών απελευθερωμένων περιοχών.[32] Έτσι, στις 26 Νοεμβρίου 1942 δημιουργείτε το AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije/ Αντιφασιστικό Συμβούλιο Εθνικής Απελευθέρωσης της Γιουγκοσλαβίας), από ένα σύνολο 54 αντιπροσώπων της ελεύθερης επικράτειας.[33]

Το πρώτο εξάμηνο του 1943 οι Παρτιζάνοι δέχθηκαν και πάλι κοινές επιθέσεις των αντιπάλων τους, ωστόσο, παρά τις βαριές απώλειες, το κίνημα θα επιβιώσει με την επιτυχή διεκπεραίωση πολλαπλών ελιγμών. Εν μέσω αυτών των επιθέσεων καταφτάνει ο Deakin, ως απεσταλμένος των Βρετανών, στο στρατηγείο των ανταρτών. Εκείνος υπογράμμισε την οργανωτική αρτιότητα των Παρτιζάνων, αναφέροντας πως η οργάνωση όχι μόνο έχει καθηλώσει αξιόλογες Γερμανικές δυνάμεις στη περιοχή, αλλά έχει καταφέρει να απελευθερώσει και ευρέα τμήματα.[34] Ως αποτέλεσμα, στις 25 Ιουνίου 1943 έλαβε χώρα η πρώτη αποστολή πολεμικού υλικού στους μαχητές του Tito.[35]

Η ακύρωση οποιουδήποτε πλάνου Συμμαχικής απόβασης στα Βαλκάνια στη διάσκεψη του Κεμπέκ τον Αύγουστο του 1943, έκανε πλέον αναγκαία για τα βρετανικά συμφέροντα της επόμενης μέρας τη διασύνδεση των Παρτιζάνων με τον βασιλιά και τη κυβέρνηση εξορίας, ειδικά σε περίπτωση που επιβεβαιωνόταν η de facto κυριαρχία τους στη κατεχόμενη χώρα.[36]

Τον Σεπτέμβριο του 1943 κατέφτασε στο στρατηγείο του Τίτο ο Βρετανός ταξίαρχος Maclean για να αξιολογήσει εκ νέου την κατάσταση. Στις αναφορές του επισήμανε την

[29] Στο ίδιο, σ. 415.
[30] Sabrina Ramet, *The Three Yugoslavias*, ό.π., σ. 142-144.
[31] Sabrina Ramet, *ό.π.*, σ. 152-153.
[32] Гибианский Л. Я., «Развертывание Сопротивления и гражданской войны», στο *Югославия в XX веке*, ό.π, σ. 429.
[33] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije,* ό.π., σ. 331-333.
[34] Frederick Deakin, *The embattled mountain*, Oxford: Oxford University Press, 1971, σ. 82-87.
[35] Sabrina Ramet, *ό.π.*, σ. 149.
[36] Walter Roberts, *ό.π.*, σ. 130-135, και FRUS, 1943, Conferences at Washington and Quebec, documents 455, 523.

περαιτέρω ενίσχυση των Παρτιζάνων, μετά και την παράδοση σε αυτούς ιταλικών δυνάμεων και των οπλισμών τους (μετά την συνθηκολόγηση της Ρώμης), και υποστήριξε πως με το τέλος του πολέμου, μόνο μια απευθείας στρατιωτική επέμβαση θα μπορούσε να αποτρέψει τους Παρτιζάνους από τον να καταλάβουν την εξουσία. Από την άλλη οι Chetniks, λόγω του καθαρά σερβικού προσανατολισμού τους δε θα αποτελούσαν σε καμία περίπτωση μια βιώσιμη λύση για τη χώρα. Τέλος, υπογράμμισε πως ακόμα και χωρίς της Βρετανική στήριξη σε πολεμικό υλικό οι Παρτιζάνοι θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στη μεταπολεμική Γιουγκοσλαβία.[37]

Εντωμεταξύ η συνεργασία των Chetniks με τις δυνάμεις κατοχής είχε πλέον γίνει παραπάνω από ξεκάθαρη, και στη διασυμμαχική Διάσκεψη της Τεχεράνης 11-12/43 αποφασίστηκε πως οι Παρτιζάνοι είναι εκείνος ο πόλος που προωθεί τη Συμμαχική πολιτική του αντιφασιστικού αγώνα στη Γιουγκοσλαβία, και κατά συνέπεια πρέπει να στηριχθούν δυναμικά.[38] Σε συνάρτηση με τη πορεία του πολέμου και της Επιχείρησης Overlord (Συμμαχική απόβαση στη Γαλλία) που προγραμματίστηκε για τον Μάιο του 1944, κρίθηκε απαραίτητο να αναληφθούν δράσεις που θα αποπροσανατολίσουν το Γ΄ Ράιχ. Έτσι οι παρτιζάνοι αποτελούσαν απαραίτητο συνεργάτη για την επιτυχία του σχεδίου.[39]

Παράλληλα, τις ίδιες μέρες με τη διάσκεψη της Τεχεράνης συστάθηκε το NKOJ (Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije/ Εθνική Επιτροπής για την Απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας), ένα όργανο των Παρτιζάνων και του AVNOJ με αρμοδιότητες εκτελεστικής εξουσίας, μια ουσιαστικά προσωρινή κυβέρνηση, με τον Tito να λαμβάνει τη θέση του προέδρου. Το NKOJ καταδίκασε τόσο τον Mihailovich και την εξόριστη κυβέρνηση ως προδότες, όσο και τον βασιλιά Πέτρο ως υποστηρικτή τους.[40] Εκείνη τη δεδομένη στιγμή οι Παρτιζάνοι φαίνεται πως έλεγχαν μια έκταση 130.000τ.χλμ. (περισσότερο από το ½ της χώρας) με πάνω από 5 εκατομμύρια κατοίκους.[41]

Σε αυτό το πλαίσιο, και με το βλέμμα στραμμένο στην επόμενη μέρα, η βρετανική διπλωματία δεν διέκοψε ακόμα τις επαφές της με τους Chetniks, χωρίς προηγουμένως να έχει έρθει σε συμφωνία με τον Tito για το θέμα του βασιλιά, το υπ' αριθμόν ένα ζήτημα και στόχο της πολιτικής του Λονδίνου. Ωστόσο όσο περνούσε ο καιρός η κυριαρχία των Παρτιζάνων στη Γιουγκοσλαβία επιβεβαιωνόταν με νέες αναφορές, πιέζοντας την βρετανική πλευρά.[42]

Από τη μία λοιπόν η Μεγάλη Βρετανία ήταν διατεθειμένη να αποκηρύξει τον Mihailovich, αν αυτό εξασφάλιζε την συνεννόηση του Tito με τη κυβέρνηση εξορίας (και άρα με τους

---

[37] Sir Llewellyn Woodward, *ό.π.*, σ. 337-338.
[38] Гибианский Л. Я., «Возникновение новой югославской государственности», στο *Югославия в XX веке,* ό.π., σ. 459.
[39] Historical Documents - Office of the Historian, Foreign Relations of the United States (εφεξής FRUS), 1943, The Conferences at Cairo and Tehran, document 424.
[40] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije,* ό.π., σ. 635-638.
[41] Sabrina Ramet, *ό.π.*, σ. 157.
[42] Sir Llewellyn Woodward, *ό.π.*, σ. 339-340.

Βρετανούς), αλλά από την άλλη ήθελε η συνεννόηση αυτή να προηγείται της διακοπής στήριξης των Chetniks (οι οποίοι επιβίωναν χάρη στο Λονδίνο), ούτως ώστε να μη βρεθεί προ εκπλήξεως και χωρίς στηρίγματα στη κατεχόμενη χώρα, σε περίπτωση που οι αντάρτες αθετούσαν τη συμφωνία αυτή.[43]

Στις αρχές του 1944 ο ίδιος ο Churchill ανέλαβε απευθείας επικοινωνία με τον Tito, ενώ φτάνει να προτείνει στις 25 Φεβρουαρίου, την αναγνώριση της κυβέρνησης Tito, ούτως ώστε ο Γιουγκοσλάβος κομμουνιστής να δεχτεί την επιστροφή του βασιλιά Πέτρου, μάταια όμως. Στις 29 Φεβρουαρίου, σε μία κίνηση καλής θέλησης, η μεγάλη Βρετανία απέσυρε τους στρατιωτικούς συνδέσμους της από το στρατόπεδο των Chetniks.[44] Ωστόσο η οριστική αποπομπή του Mihailovich αναβαλλόταν για αργότερα, καθώς χρησίμευε ως μοχλός πίεσης προς τους Παρτιζάνους.[45] Τελικά τον Μάιο, ο βασιλιάς Πέτρος, μετά από βρετανική υπόδειξη, απομάκρυνε την κυβέρνηση και τον Mihailovich.[46] Για τη θέση του νέου πρωθυπουργού επιλέγει ο Ivan Subasic, κεντρώος Κροάτης πολιτικός, σε μια προσπάθεια να γίνει δυνατή η προσέγγιση της εξόριστης πλευράς με τους Παρτιζάνους, ο οποίος γινόταν όλο και πιο ισχυρός στο εσωτερικό της χώρας.[47]

Στις αρχές Ιουνίου έπειτα από την εξαπόλυση της τελευταίας μεγάλης αντιπαρτιζάνικης επιχείρησης (Seventh Enemy Offensive), ο Tito αποφασίζει να συναντηθεί με τον Subasic, χωρίς ωστόσο τη παρουσία του βασιλιά.[48] Ως μέρος της συνάντησης αποφασίζεται το νησί Vis στις Δαλματικές ακτές, όπου έχει μεταφερθεί το στρατηγείο των ανταρτών μετά τη γερμανική επίθεση, και το οποίο φρουρούταν από ισχυρές βρετανικές δυνάμεις.[49]

Η υποχώρηση των Παρτιζάνων, μετά την επίθεση του Γ΄ Ράιχ, και η μεταφορά του επιτελείου τους μακριά από τα βοσνιακά εδάφη, όπου ήταν κυρίαρχοι, σε ένα χώρο υπό βρετανικό έλεγχο, έδιναν την ευκαιρία σε Λονδίνο και εξόριστη κυβέρνηση να διαπραγματευτούν με καλύτερους όρους.[50]

Τελικά στις 16 Ιουνίου στο Vis υπογράφτηκε η Συμφωνία Tito-Subasic. Η συμφωνία περιλάμβανε 5 άρθρα, σύμφωνα με τα οποία οι δύο πλευρές θα συνεργάζονταν ώστε να σχηματιστεί κοινή κυβέρνηση, θα παρέχονταν η πλήρη αναγνώριση του παρτιζάνικου στρατού ως του μόνου επίσημου στρατού της Γιουγκοσλαβίας, ενώ και θα καλούνταν όλες οι αντιστασιακές δυνάμεις να προσχωρήσουν σε αυτόν. Παράλληλα η εξόριστη κυβέρνηση θα αναγνώριζε το AVNOJ και το NKOJ ως τα προσωρινά όργανα διοίκησης της χώρας και θα

[43] Eden, *The Reckoning*, London: Cassell 1965, σ. 431-433.
[44] Winston S Churchill, *Closing the Ring*, Rosettabooks LLC 2002, σ. 567-575.
[45] FRUS, 1944, Europe, vol. 4, Document 1257.
[46] FRUS, 1944, Europe, vol. 4, Document 1257.
[47] FRUS, 1944, Europe, vol. 4, Document 1267.
[48] FRUS, 1944, Europe, vol. 4, Document 1279.
[49] FRUS, 1944, Europe, vol. 4, Document 1277.
[50] FRUS, 1944, Europe, vol. 4, Document 1278.

καταδίκαζε όλες τις δυνάμεις που συνεργάστηκαν με τον εχθρό. Ο Tito από την άλλη θα μετατόπιζε το ζήτημα του βασιλιά στο τέλος του πολέμου.[51]

Ο Šubašić, όπως αναμενόταν, έδρασε κάτω από τη καθοδήγηση των Βρετανών, όμως δεν κατάφερε να αποσοβήσει την υπογραφή μιας συμφωνίας με άμεσα οφέλη για τους αντάρτες, αποσπώντας μόνο μακροπρόθεσμες διαβεβαιώσεις από μέρους τους. Η αμερικάνικη πλευρά μάλιστα, θα κάνει λόγο για συμφωνία Tito-Βρετανών στην ουσία, ενώ θα ασκήσει και κριτική στο Λονδίνο, καθώς τη θεωρούσε υπερβολικά ενδοτική προς τα αιτήματα των Παρτιζάνων, δίνοντας τους τη δυνατότητα να αποκτήσουν ακόμα ισχυρότερο ρόλο μεταπολεμικά. [52]

Με την επιστροφή του στο Λονδίνο, ο Subasic ξεκίνησε τις συνομιλίες για σχηματισμό κυβέρνησης, με τη συμμετοχή και εκπροσώπων των Παρτιζάνων. Κάτι τέτοιο επετεύχθη στις 6 Ιουλίου 1944, ενώ στο νέο σχήμα θα λάμβαναν μέρος 2 προτεινόμενοι από τον Tito. Δεν επρόκειτο όμως για κοινή κυβέρνηση των εξόριστων με το AVNOJ, κάτι το οποίο θα απαιτούσε εκ νέου διαπραγματεύσεις, αλλά ήταν περισσότερο μία κίνηση της κυβέρνησης Subasic, με την καθοδήγηση της Βρετανίας, ούτως ώστε να πειστεί ο ηγέτης των Παρτιζάνων για τις ειλικρινείς προθέσεις του Λονδίνου.

Ταυτόχρονα υπήρξε προσπάθεια, μέσω των Βρετανών, για νέα συνάντηση στη Καζέρτα της Ιταλίας, με αντικείμενο στρατιωτικά θέματα. Οι εσωτερικές αντιδράσεις στη Γιουγκοσλαβία ωστόσο, σχετικά με τη συμφωνία Tito-Subasic, και οι υπόνοιες του στρατηγού Wilson για πιθανή παρουσία του βασιλιά, οδήγησαν τον Tito να αρνηθεί την πρόσκληση. Η άρνηση αυτή ενέτεινε τη καχυποψία των Βρετανών, σχετικά με τη πρόθεση τήρησης ή μη της συμφωνίας από πλευράς των ανταρτών.[53]

Τελικά μόνο μετά από πρόσκληση του ίδιου του Churchill, ο Tito μετέβει στη Νάπολη στις 12 Αυγούστου, περίοδο που θα επισκεπτόταν την περιοχή και ο Βρετανός πρωθυπουργός. Οι συζητήσεις των δύο διήρκησαν 3 μέρες, μέχρι και τις 14 του ίδιου μήνα. Πέρα από τη στενότερη συνεργασία των εξόριστων με τους Παρτιζάνους σε στρατιωτικά ζητήματα και τις διαβεβαιώσεις για ενότητα του γιουγκοσλαβικού κράτους, πολιτικές αποφάσεις δε λήφθηκαν, παρά τις πιέσεις των Βρετανών για συμφωνία των ανταρτών με τον βασιλιά.[54]

Η σοβιετική προέλαση όξυνε τους βρετανικούς προβληματισμούς, οι οποίοι κορυφώθηκαν όταν στις 18 προς 19 Σεπτεμβρίου ο Γιουγκοσλάβος στρατάρχης έφυγε ξαφνικά από το Vis με σοβιετικό αεροπλάνο,[55] και ήρθε σε συμφωνία με το Ανώτατο Σοβιετικό Στρατηγείο σχετικά με την είσοδο του Κόκκινου Στρατού στη Γιουγκοσλαβία κατά την απελευθέρωση της χώρας. Στις

[51] Zbornik NOR, tom. 2, knj. 13, σ. 287-291.
[52] FRUS, 1944, Europe, vol. 4, Document 1285.
[53] Antony Eden, *ό.π.*, σ. 463.
[54] Winston S Churchill, *Triumph and Tragedy*, Rosettabooks LLC 2002, σ. 114-120.
[55] Antony Eden, *ό.π.*, σ. 471.

20 Οκτωβρίου οι Παρτιζάνοι και οι Σοβιετικοί, μετά από μεγάλη επιχείρηση, απελευθερώνουν το Βελιγράδι.[56]

[56] Sabrina Ramet, *ό.π.*, σ. 158.

Σοσιαλιστική Επανάσταση εναντίον ένοπλης τρομοκρατίας: Η περίπτωση του Ιρλανδικού Ρεπουμπλικανικού Κινήματος πριν την έκρηξη των Ταραχών (1963-1969)

Γιώργος Χαραλάμπους

Στο βιβλίο *Τρομοκρατία. Μια παγκόσμια ιστορία* ο συγγραφέας του, Ράνταλ Λω, αναφέρει ότι «τους παρατηρητές/μελετητές του τρομοκρατικού φαινομένου τους συναρπάζει και τους τρομάζει πιο πολύ ο IRA του τελευταίου τρίτου του 20ου αιώνα». Μάλιστα συνεχίζοντας πιο κάτω κατατάσσει τον IRA στην κλίμακα των πιο εμβληματικών τρομοκρατικών οργανώσεων παγκοσμίως πριν την 11 Σεπτεμβρίου. Ήταν όμως ο IRA πάντα μια περιθωριοποιημένη, ένοπλη ομάδα που δρούσε υπό την ένοπλη τρομοκρατία ως βασικό άξονα δράσης; Ήταν η ένοπλη τρομοκρατία πάντα ψηλά στην ατζέντα των Ιρλανδών Ρεπουμπλικάνων ώστε να επιτευχθεί ο προαιώνιος στόχος της ένωσης της Ιρλανδίας; Η ίδια η ιστορία του ιρλανδικού ρεπουμπλικανικού κινήματος απαντάει σε αυτό το ερώτημα.

Από τον IRA του Μάικλ Κόλλινς και του πολέμου για την ανεξαρτησία μέχρι τον IRA της εκστρατείας των συνόρων 1956-1962, η παραστρατιωτική οργάνωση πέρασε από διάφορα στάδια αλλά και στα διάφορα ιστορικά γεγονότα λειτουργούσε με διαφορετικό τρόπο. Εδώ οφείλουμε να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι ο IRA με το Sinn Fein απάρτιζαν το ιρλανδικό ρεπουμπλικανικό κίνημα στο σύνολο του. Δηλαδή η παραστρατιωτική οργάνωση είχε και πολιτικό σκέλος, αλλά αυτό δεν σήμαινε κιόλας ότι δεν λάμβανε πολιτικές αποφάσεις ή ότι δεν είχε πολιτικές θέσεις.

Σκοπός του παρόν πονήματος λοιπόν είναι να εξετάσει την περίοδο από το 1963 μέχρι το 1969, λίγο πριν το ξέσπασμα των ταραχών στη Βόρεια Ιρλανδία την επακόλουθη διάσπαση εντός του κινήματος και την έναρξη της τριαντάχρονης αιματηρής περιόδου των Ταραχών (The Troubles;). Ένας από τους κύριους λόγους διάσπασης ήταν η σοσιαλιστική και πολιτικοποιημένη στροφή που έλαβε ο ρεπουμπλικανισμός τη δεκαετία του 1960.

Μετά από πολλές ευκαιρίες και σειρά γεγονότων που ευνόησαν την κήρυξη πολεμικής εκστρατείας, ο IRA τον Δεκέμβριο του 1956 ανακοίνωσε την έναρξη της «Επιχείρησης Θερισμού» (Operation Harvest) ή όπως καθιερώθηκε και συνηθίζεται να λέγεται η «Εκστρατεία των Συνόρων» (Border Campaign).[1]

Η στρατιωτική εκστρατεία μετά από πολλές αποτυχημένες και αναποτελεσματικές επιχειρήσεις, λήγει τον Φεβρουάριο του 1962 μετά από ειδική στρατιωτική διαταγή του Στρατιωτικού Συμβουλίου. Ο Matt Treacy, στο βιβλίο του που αποτελεί ένα εξαιρετικό πόνημα

[1] Henry Patterson, *Ireland since 1939*, New York:Oxford University Press Inc. 2002, σ.136.

για τον IRA την περίοδο 1956-1969, αναφέρεται στο κίνημα ως φορέα του κατεξοχήν παραδοσιακού ρεπουμπλικανισμού (traditional republicanism).[2] Με βάση τον ίδιο, η γενική αντίληψη για το κίνημα τη δεκαετία του 1950 αλλά και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960, ήταν ότι ήταν εμποτισμένο με μια βαθιά συντηρητική ιδεολογία.

Παρόλο που η εκστρατεία του 1956-62 ήταν η μεγαλύτερη εκστρατεία του IRA, σε επιχειρησιακό επίπεδο τουλάχιστον, εντούτοις οδηγήθηκε σε αποτυχία. Φαίνεται ότι ο ανταρτοπόλεμος και οι τρομοκρατικές ενέργειες δεν έπεισαν την ιρλανδική κοινή γνώμη στο Νότο, ούτε κινητοποίησαν την καθολική και εθνικιστική κοινότητα στο Βορρά.[3] Θα έλεγε κανείς ότι ο ρεπουμπλικανισμός, δηλαδή η ιδέα για μια ενιαία ιρλανδική δημοκρατία χωρίς βρετανικές εξαρτήσεις, ως ρεύμα αλλά και ως ιστορική παράδοση στην Ιρλανδία διένυε τη χειρότερη κρίση στην ιστορία του.

Παρόλα αυτά ξεχώρισαν αρκετές προσωπικότητες μέσα από αυτή την εκστρατεία με κυριότερες αυτές των Seán Mac Stíofáin, Seán Garland, Seamus Costello, Tomas MacGiolla, Ruairí Ó Brádaigh και Cathal Goulding. Συγκεκριμένα, το 1962 με το τέλος της εκστρατείας, αρχηγός του IRA (ή αρχηγός του στρατιωτικού επιτελείου του IRA), ήταν ο Ruairí Ó Brádaigh, τον οποίο θα διαδεχθεί πριν το τέλος της ίδιας χρονιάς ο Cathal Goulding.

Ο Goulding ήθελε να θέσει το κίνημα σε μια συνεχή τάση αυτοκριτικής. Οι λόγοι αποτυχίας κατά τον ίδιο δεν ήταν μόνο στρατιωτικοί. Οι λόγοι αποτυχίας ήταν πολιτικοί, την ίδια ώρα που το κίνημα διατηρούσε μια απολίτικη στάση. Ήταν ηλίου φαεινότερον ότι ο Goulding ήθελε να τελειώνει με τους δύο πυλώνες της ατζέντας των ρεπουμπλικάνων: πρώτον, την πολιτική της αποχής από τα κοινοβούλια μέσω της άρνησης αποδοχής των εδρών που κέρδιζαν και δεύτερον, τον ένοπλο αγώνα. Ο Cathal Goulding λοιπόν, πέραν των άλλων ιδιοτήτων που είχε ως ρεπουμπλικάνος κουβαλούσε μια πολιτική ταυτότητα η οποία έμελλε να παίξει καθοριστικό ρόλο στον τρόπο σκέψης του ιδίου αλλά και των δράσεων του IRA:Ήταν μαρξιστής.

Η ανασυγκρότηση του κινήματος ξεκίνησε από τις πρώτες κιόλας μέρες της νέας ηγεσίας. Για τους ίδιους ήταν έως ένα βαθμό ιστορική ευκαιρία. Σε μια οργάνωση βαθιά συντηρητική και προσκολλημένη στον καθολικισμό, ο κομμουνισμός ήταν ανάθεμα.[4] Βασικός στόχος ήταν ο IRA να πρωτοστατήσει στις επερχόμενες αλλαγές. Αυτές οι αλλαγές ήταν κυρίως η συμμετοχή της οργάνωσης σε πολιτικές και κοινωνικές δραστηριότητες, η ανάπτυξη πολιτικών και κοινωνικών θέσεων, η ενασχόληση με οικονομικά ζητήματα που αφορούν την κοινωνία και η επανεξέταση του εθνικού ζητήματος. Ακόμα ένας ζωτικός στόχος για τη νέα ηγεσία ήταν να μπορέσει να

[2] Matt Treacy, *The IRA 1956-1969,* Manchester University Press, Manchester 2011, σ. 27.
[3] Ράνταλ Λω, *Τρομοκρατία: Μια παγκόσμια ιστορία,* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2020, σ. 296.
[4] Sean Swan, *Official Irish Republicanism: 1962 to 1972,* USA: Lulu 2007, σ. 85.

προσεγγίσει τις κομμουνιστικές και αριστερές δυνάμεις της χώρας για συνεργασία αλλά και ενίσχυση της πολιτικής κατάστασης εντός του κινήματος.

Τις χρονιές 1963-1964 μέσω κάποιων εκδηλώσεων μνήμης και τιμής του πατέρα του ρεπουμπλικανισμού Wolfe Tone προσέγγισαν το κίνημα και τον ίδιο τον Goulding δύο προσωπικότητες που θα επηρεάσουν τη μετέπειτα πορεία του. Αυτές οι δύο προσωπικότητες ήταν ο Roy Johnston και ο Anthony Coughlan. Το πολιτικό τους υπόβαθρο και η προσπάθεια μεταστροφής του ρεπουμπλικανισμού προς τον σοσιαλισμό ήταν αυτά που τους έφεραν κοντά στον Cathal Goulding και στον IRA.

Το 1964 και 1965 γίνονται οι πρώτες προσπάθειες μεταστροφής του κινήματος προς μια πιο πολιτική κατεύθυνση. Από εκείνη την στιγμή λοιπόν ξεκινάει μια ενδοκινηματική συζήτηση για το ζήτημα της αποχής, του ένοπλου αγώνα και των σχέσεων του κινήματος με την κυβέρνηση της Ιρλανδίας στο Νότο.[5] Το 1965 διεξήχθησαν δύο συνέδρια του Sinn Féin (Ard Fheis) στα οποία κατατέθηκαν προτάσεις προς συζήτηση για τα πιο πάνω ζητήματα.[6] Στην πλειονότητα τους αφορούσαν το ζήτημα της de facto αναγνώρισης των δυο κοινοβουλίων Leinster (Ιρλανδίας) και Stormont (Βόρειας Ιρλανδίας) αντίστοιχα, την αναγνώριση δικαστικών σωμάτων και τις σχέσεις με την αστυνομία, την εμπλοκή του κινήματος με κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες, την ενοποίηση της ηγεσίας των δύο τμημάτων κ.α. Υπό αυτές τις περιστάσεις, το κίνημα ξεκίνησε να χωρίζεται σταδιακά σε εκσυγχρονιστές και παραδοσιακούς ρεπουμπλικάνους.

Από το 1966 και έπειτα επικρατεί μια έντονη κινητικότητα σε όλα τα φάσματα της κοινωνίας. Από τις παρυφές του ρεπουμπλικανικού κινήματος μέχρι την πολιτική των Ενωτικών του Ολστερ. Οι προσπάθειες ανανέωσης του κινήματος εν τέλει γνωστοποιούνται όχι μέσα από τα σώματα αποφάσεων του κινήματος, αλλά από ένα έγγραφο το οποίο είχε στην κατοχή του ο Sean Garland, ο οποίος συνελήφθη από την ιρλανδική αστυνομία.[7] Το έγγραφο αποτελούσε το πολιτικό και στρατιωτικό πλάνο της ηγεσίας για το μέλλον του κινήματος.[8]

Το έγγραφο μέσα αναφέρει ξεκάθαρα πως στόχος ήταν το κίνημα «να αποτελεί μια εθνική πολιτικοοικονομική επαναστατική οργάνωση χωρίς περιορισμούς στην εγγραφή μελών και με νόμιμη ύπαρξη», με έμφαση στη συμμετοχή σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και συντεχνίες, στην προσέγγιση της εργατικής τάξης στους χώρους εργασίας αλλά και σε τοπικές επιτροπές που αφορούν κοινωνικά θέματα.[9]

Συνεχίζοντας στο έγγραφο υπάρχουν και άλλα σημεία που είναι πολύ σημαντικά και αξίζουν αναφοράς. Καταγράφεται η ανάγκη να τεθεί σε δευτερεύουσα θέση η στρατολόγηση και

[5] E. Ó Broin, *Sinn Féin and the Politics of Left Republicanism,* London: Pluto Press 2009, σ. 202.
[6] S. Swan, *Official Republicanism,* σ.137.
[7] D. Finn, *One Man's Terrorist. A Political History of the IRA,* Verso Books, London 2019 σ. 38.
[8] E., Ó Broin, *Sinn Féin and the Politics of Left Republicanism,* σ. 204.
[9] *NAI D/T 98/6/495(Ανακτήθηκε από www.cain.ulster.ac.uk) 13/12/2020*.

στρατιωτική εκπαίδευση και να αντικατασταθεί με την πολιτική και ιδεολογική επιμόρφωση. Δινόταν έμφαση στη συγκεντρωτική διαχείριση και τον αυστηρό έλεγχο του IRA σε αυτό το νέο εγχείρημα και το Στρατιωτικό Συνέδριο θα αποτελούσε το ανώτατο καθοδηγητικό σώμα της νέας οργάνωσης.[10] Τέλος στο ζήτημα συμμετοχής στις εκλογές και εισόδου στα κοινοβούλια σε Βορρά και Νότο σημειώνεται ότι αυτή θα γίνει όταν η οργάνωση αποκτήσει σημαντική κοινωνική και πολιτική δύναμη. Τότε «οι εκλεγμένοι ρεπουμπλικάνοι σε Βορρά και Νότο θα συνασπιστούν για να σχηματίσουν ένα νέο Εθνικό Κοινοβούλιο».[11]

Σε ό,τι αφορούσε τον ένοπλο αγώνα, υπήρχε μια εκτενής συζήτηση επί του στρατιωτικού σχεδίου που θα εφάρμοζε ο IRA με κύριους στόχους τις βρετανικές δυνάμεις και τις αστυνομικές δυνάμεις του Βορρά με επιθέσεις δολιοφθοράς, απαγωγές, τρομοκρατικές ενέργειες κ.α. Μάλιστα σε ένα σημείο σημειώνεται ότι «Πρέπει να μάθουμε από τους Κύπριους και να ασχοληθούμε μόνο με την τακτική της τρομοκρατίας.»[12]

Η θέση υπέρ του ένοπλου αγώνα δεν εγκαταλείπεται κυρίως για στρατηγικούς λόγους. Και οι δύο τάσεις του κινήματος, οι μαρξιστές και οι παραδοσιακοί ρεπουμπλικάνοι, είχαν ως κοινή συνισταμένη την ένοπλη βία. Ο Goulding και άλλα μέλη θεωρούσαν την ένοπλη βία ως μέσο επανάστασης, ενώ είχαν σκοπό τη μελλοντική μετατροπή του IRA σε Στρατό του λαού (Army of the people).[13] Επιπρόσθετα ο Goulding ήξερε ότι οποιαδήποτε συζήτηση για κατάργηση των στρατιωτικών δομών, εκπαιδεύσεων και εξοπλισμών σήμαινε αυτόματα άμεση ρήξη εντός του κινήματος.[14]

Προχωρώντας χρονικά στο συνέδριο του Sinn Féin του 1967 όπου μετά από προτάσεις των Costello, Goulding και Garland με συντριπτική πλειοψηφία υιοθετήθηκε από το καταστατικό ο πιο κάτω σκοπός: «Σκοπός του Sinn Féin είναι η εγκαθίδρυση ενός δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κράτους βασισμένου στη διακήρυξη ανεξαρτησίας της Εξεγέρσεως του 1916 »[15]

Ένα σημείο στο οποίο αρκετοί ερευνητές και ιστορικοί συμφωνούν, είναι η επιρροή που δέχεται το κίνημα από αντίστοιχα αντάρτικα και εθνικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου.[16] Εκτός από τις επιρροές από την αντίστοιχη παραστρατιωτική οργάνωση ΕΟΚΑ των Κυπρίων, τους

---

[10] *Στο ίδιο*. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή επρόκειτο να παίξει Roy Johnston, ο οποίος είχε αναλάβει το μορφωτικό τμήμα του IRA από το 1965.

[11] *Στο* . Εδώ η αναφορά αυτή δεν είναι καθόλου τυχαία. Συγκεκριμένα παραπέμπει στον αγώνα της ανεξαρτησίας όταν οι εκλεγμένοι βουλευτές του Sinn Fein αποχώρησαν από το Westminster και θέσπισαν την πρώτη ιρλανδική βουλή το 1918.

[12] *Στο ίδιο*. Εδώ πολύ πιθανό να συνείσφερε στη συζήτηση ο Seán Mac Stíofáin, ο οποίος όταν ήταν στη φυλακή μαζί με το Goulding, είχε επαφές με αγωνιστές της ΕΟΚΑ και προσπάθησε να μάθει ελληνικά για να μπορεί να εντρυφήσει περαιτέρω στον τρόπο διεξαγωγής του αντάρτικου αγώνα στην Κύπρο.

[13] Henry, Patterson, *The Politics of Illusion: A Political History of Sinn Féin and the IRA,* London: Serif, 2015 σ.σ. 100-105.

[14] *Στο ίδιο*, σ. 100-105.

[15] S. Swan, *Official Irish Republicanism,* σ. 195. Η πρόταση, με βάση την έρευνα του Swan, ψηφίστηκε από 68 σύνεδρους από τους 74 συνολικά που συμμετείχαν.

[16] Cullinane, Liam. "'A Happy Blend'? Irish Republicanism, Political Violence and Social Agitation, 1962-69, σ.57.

Βιετκόνγκ και τις αφρικανικές αντάρτικες ομάδες, ο IRA είχε ως κύρια κείμενα αναφοράς τα γραπτά των Φιντέλ Κάστρο και Ερνέστο Τσε Γκεβάρα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του An tOglach, του εκφραστικού μέσου του IRA. Στο τεύχος του Δεκεμβρίου 1967, μετά και την επίσημη στροφή του κινήματος προς το σοσιαλισμό, θα περίμενε κανείς να αναλωθεί εκτενώς στον πολιτικό και κοινωνικό ακτιβισμό. Εντούτοις αφιερώνει ένα σημαντικό μέρος στην ανάλυση και επεξήγηση του ανορθόδοξου πολέμου, του ανταρτοπόλεμου δηλαδή.[17]

Εκτός των προαναφερθέντων, βασικός στόχος του Johnston και του Goulding (που παρέμενε φίλος του κινήματος), ήταν να καταφέρουν να προσεγγίσουν την προτεσταντική εργατική τάξη του Βορά, ώστε να συστρατευτεί με το ιρλανδικό ρεπουμπλικανικό κίνημα. Η συστράτευση των δυο εργατικών τάξεων, καθολικής και προτεσταντικής θα οδηγούσε στη δημιουργία ενός ενιαίου μετώπου το οποίο σταδιακά θα διεκδικούσε και θα κέρδιζε τον εκδημοκρατισμό του κράτους στο Βορά.[18] Έτσι «αναγεννώντας» τους δημοκρατικούς θεσμούς στο Βορρά, η ανάγκη των καθολικών για ένοπλη υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους θα ήταν περιττή.[19] Μετά από το στάδιο του εκδημοκρατισμού, η εκδίωξη των Βρετανών και η ένωση του νησιού θα ήταν μονόδρομος και θα προέκυπε κυρίως ως μαζικός κοινωνικοπολιτικός αγώνας και όχι σαν αγώνας ένοπλης τρομοκρατίας. Ενώ παρουσίαζε περιορισμένη δράση το προηγούμενο έτος, ξεκίνησε να μετατρέπεται σε υπολογίσιμη κοινωνική δύναμη το 1968. Ο IRA υπολόγιζε αρκετά στον πλουραλισμό που υπήρχε μέσα στη NICRA για συσπείρωση δυνάμεων πέραν του ρεπουμπλικανικού φάσματος και τόξου.[20]

Τον Σεπτέμβριο έλαβε χώρα το Γενικό Στρατιωτικό Συνέδριο του IRA. Ήταν καθοριστικό για τη μετέπειτα πορεία της οργάνωσης καθώς λήφθηκαν σημαντικές αποφάσεις για το μέλλον του κινήματος. Λαμβάνοντας υπόψιν τις εξελίξεις στο βόρειο τμήμα του νησιού συζητήθηκαν αρκετά ζητήματα που αφορούσαν τη δράση αλλά και τις πολιτικές που θα ακολουθούσε το κίνημα. Από τις σημαντικότερες πολιτικές αποφάσεις που εγκρίθηκαν από το συνέδριο αποτελούσαν η εναρμόνιση των θέσεων του IRA και του Sinn Féin για μια «Ιρλανδική Σοσιαλιστική Δημοκρατία στη βάση των θέσεων του James Connolly και της Εξέγερσης του Πάσχα του 1916», καθώς επίσης η απόφαση για συνεργασία και σύμπλευση με προοδευτικές και ριζοσπαστικές δυνάμεις σε μελλοντικές κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες.[21]

---

[17] An tOglach, No.3, Official Organ of the Irish Republican Army, Δεκέμβριος 1967(Ανακτήθηκε από www.leftarchive.ie) Ημερομηνία επίσκεψης 29/11/2020, σ.9.
[18] Ed, Moloney, *A secret history of the IRA*, σ. 75.
[19] *Στο ίδιο*, σ.75
[20] Richard, English, *Armed Struggle: The history of the IRA*, σ.127. Πέραν του IRA και του Sinn Fein στη NICRA συμμετείχαν μέλη του Κομμουνιστικό Κόμματος Βορείου Ιρλανδίας, μέλη συντεχνιών και συνδικάτων καθώς επίσης οι οργανώσεις Campaign for Social Justice in Northern Ireland (CSJNI), the Derry Citizens' Action Committee (DCAC) και η Λαϊκή Δημοκρατία (Φοιτητική αριστερή οργάνωση).
[21] Brian Hanley, «The needs of the people»: the IRA considers its future, 1967-68, *Saothar* , Vol. 38, Irish Labour History Society 2013. σ. 88.

Συγχρόνως με τις εξελίξεις στο βόρειο τμήμα του νησιού το 1968, οι οποίες επηρέασαν και συγκλόνισαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού στον Νότο, το ιρλανδικό ρεπουμπλικανικό κίνημα συνέχιζε το εκσυγχρονιστικό του έργο προς την αλλαγή. Πράγματι στόχος του IRA τον Σεπτέμβριο ήταν η συνέχιση της κοινωνικής αναταραχής στον Βορρά για λόγους που έχουμε εξηγήσει πιο πάνω.

Το 1969 είναι το σημείο τομή για την περίοδο των Ταραχών. Το ίδιο και για το Ρεπουμπλικανικό Κίνημα που υποδεχόταν το έτος 1969 χωρίς να έχει καταλήξει επίσημα ακόμη στο ζήτημα της αποχής και με το Κίνημα για τα Πολιτικά Δικαιώματα να συνεχίζει τη δράση του στη Βόρεια Ιρλανδία. Το ζήτημα της αποχής από τα κοινοβούλια ανατέθηκε σε μια επιτροπή να το εξετάσει, ώστε να προσέλθει με ολοκληρωμένη πρόταση την επόμενη φορά στο συνέδριο.

Αυτή η επιτροπή η οποία άρχισε να συνεδριάζει στις αρχές Ιανουαρίου 1969 με σκοπό την επεξεργασία και δημόσια ανακοίνωση μιας επίσημης θέσης για το ζήτημα της αποχής, έμεινε γνωστή ως Επιτροπή Garland.[22]

Τον Μάρτιο 1969 η επιτροπή Garland, ετοιμάζει ένα έγγραφο το οποίο θα σταλεί σε όλες τις ομάδες βάσεις του Sinn Féin προς μελέτη και διαμόρφωση του, ώστε να κατατεθεί στο επόμενο τακτικό συνέδριο για επικύρωση. Αυτό το έγγραφο, γνωστό με το όνομα *Η Ιρλανδία Σήμερα* (Ireland Today) αποτελούσε τη στρατηγική πρόταση που πρότεινε η επιτροπή Garland για κομβικά ζητήματα όπως ήταν η εκλογική αποχή, το Εθνικό Απελευθερωτικό συμμαχικό Μέτωπο κ.α.

Το συγκεκριμένο έγγραφο παρέθετε λεπτομερώς τους λόγους για τους οποίους το κίνημα θα έπρεπε να προχωρήσει στο τελικό στάδιο της πολιτικής του δράσης, το οποίο ήταν η συμμετοχή στην κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η σχολαστική μελέτη των πολιτικών ιδεών από τα μέλη της επιτροπής και η επιρροή Johnston-Goulding, ήταν αυτές που εν τέλει καθοδήγησαν το συνολικό έργο. Θέσεις όπως τερματισμός της αποχής, προσπάθεια συμπόρευσης με το Εργατικό Κόμμα Ιρλανδίας (Labour Party Ireland) και εκκαθάρισης του από τα οπορτουνιστικά στοιχεία, μετατροπή του κινήματος σε μια ενιαία επαναστατική οργάνωση που θα αποτελούσε την επαναστατική πρωτοπορία και που θα απορροφούσε όλη την οργανωτική βάση του Εργατικού Κόμματος κ.α. «Πρέπει να πείσουμε το λαό ότι οι καλοί άνθρωποί μπορούν να αλλάξουν το πολιτικό σύστημα από τα μέσα». Όσο για τη NICRA στο έγγραφο δεν αποτελεί παρά μόνο το μέσο για τη μετάβαση στο στάδιο εκδημοκρατισμού της Βόρειας Ιρλανδίας και το μέσο συνένωσης όλων των ριζοσπαστικών δυνάμεων που ο IRA και το Sinn Féin θα προσπαθήσουν να προσεγγίσουν για να τις αφομοιώσουν εκλογικά. [23]

---

[22] S. Swan, *Official Republicanism*,σ. 224.

[23] Ireland Today, Κομματικό Έντυπο, σ.1 - 2(Ανακτήθηκε από www.leftarchive.ie) Ημερομηνία επίσκεψης 26/11/2020.

Η στρατηγική της ηγεσίας Goulding εκτόπισε σταδιακά όλα τους ριζοσπαστικά παραδοσιακούς ρεπουμπλικάνους, αρκετούς από τους οποίους απομάκρυνε και άλλους απλά διατήρησε σε θέσεις από τις οποίες δε μπορούσαν να ασκήσουν αρκετή επιρροή. Επισήμως το ρεπουμπλικανικό κίνημα δεν είχε καμία πρόθεση να εισέλθει σε ένα νέο κύκλο ανούσιων και ουτοπικών εκστρατειών εμφορούμενων από μιλιταριστικές ιδέες και στηριγμένων στην ένοπλη βία. Ούτε ήθελαν άλλωστε η νέα προσπάθεια να προστεθεί στην «αρνητική παράδοση των ένδοξων αποτυχιών του παρελθόντος». Η εσωτερική αντιπαράθεση μεταξύ εκσυγχρονιστών και παραδοσιακών ρεπουμπλικάνων έγερνε την πλάστιγγα σταθερά προς τους πρώτους, ενδυναμώνοντας τη θέση τους ακόμα περισσότερο. Η αντίδραση των παραδοσιακών ρεπουμπλικάνων δε μπορούσε να αποτυπωθεί εύκολα στα επίσημα έγγραφα ή στην εφημερίδα του κινήματος καθώς όλα ήταν ελεγχόμενα από τους μαρξιστές ρεπουμπλικάνους, οι οποίοι είχαν καταλάβει καίριες θέσεις.

Τα γεγονότα του Αυγούστου 1969 αποτέλεσαν το αποκορύφωμα της θρησκευτικής ένταση που επικρατούσε στη Βόρεια Ιρλανδία. Επίσης αποτελούν την αφετηρία της μακράς, τριαντάχρονης περιόδου των Ταραχών. Για ακόμη μια φορά τα επεισόδια θα είχαν επίκεντρο τη μικρή πόλη Ντέρι και φυσικά το Μπέλφαστ.

Ο IRA τον Αύγουστο του 1969 και μετά από τις επεισοδιακές ταραχές μεταξύ των καθολικών και των προτεσταντών, εξέδωσε ανακοίνωση για να τοποθετηθεί επί των γεγονότων. Παρότι κάποιος θα περίμενε μια πιο διαλλακτική στάση από την ηγεσία του κινήματος ώστε να καθησυχάσει τις ανησυχίες των Καθολικών και όσων ρεπουμπλικάνων διαφωνούσαν, αντ΄αυτού η ανακοίνωση κινήθηκε με άξονα την ιδεολογική μεταστροφή του κινήματος.

Τρία σημεία στο τέλος της ανακοίνωσης αξίζουν σχολιασμού: Πρώτον, η άμεση επίρριψη ευθυνών στη Μεγάλη Βρετανία για τη συντήρηση και διατήρηση του αντιδημοκρατικού και σεκταριστικού status quo στις Έξι Κομητείες. Δεύτερον, η πρόσκληση στους βρετανούς στρατιώτες να μην υπακούσουν στις εντολές των κυβερνήσεων τους, αλλιώς θα είχαν την ίδια αντιμετώπιση με τις υπόλοιπες παραστρατιωτικές προτεσταντικές ομάδες, φανέρωνε ένα συγκεκαλυμμένο αντιβρετανισμό συνδυασμένο με αντιιμπεριαλιστική διάθεση. Το δεύτερο και τρίτο σημείο μπορούν να θεωρηθούν αλληλένδετα. Τρίτον, ο IRA καλούσε την ιρλανδική κυβέρνηση να χρησιμοποιήσει το ιρλανδικό στράτευμα για να υπερασπιστεί τους καθολικούς στις Έξι κομητείες καθώς επίσης και να διεθνοποιήσει το θέμα προκειμένου να ξεσκεπαστεί ο ρόλος της Βρετανίας. Στο κείμενο δεν γίνεται αναφορά σε κάποιο εκστρατευτικό κάλεσμα ούτε φαίνεται ο IRA να καλεί εθελοντές να ενισχύσουν τις γραμμές του. Τουναντίον ο IRA θεωρεί ότι «πρέπει να εξευρεθεί μια πολιτική λύση για την παρούσα κρίση στο βορρά άμεσα.[…]για

μια ενωμένη Ιρλανδία όπου συνταγματικά θα μπορούν να ζουν μαζί ειρηνικά Προτεστάντες και Καθολικοί».[24]

Η διάσπαση του ιρλανδικού ρεπουμπλικανικού κινήματος θα πραγματοποιηθεί σε δύο φάσεις: Τον Δεκέμβριο του 1969, στη διάρκεια της Στρατιωτικής Συνόδου του IRA, τέθηκαν επί τάπητος δύο επιλογές προς ψήφιση. Η πρώτη αφορούσε τη δημιουργία ενός κοινού το Εθνικού Απελευθερωτικού Μέτωπού σε συνεργασία με άλλες αριστερές και κομμουνιστικές οργανώσεις και η δεύτερη αφορούσε την αναγνώριση των κοινοβουλευτικών σωμάτων και άρση της πολιτικής τής αποχής. Οι αντιφρονούντες γνωρίζοντας ότι στη Σύνοδο αυτή, η πτέρυγα Goulding είχε απόλυτη πλειοψηφία και θα γίνονταν αποδεκτές οι δύο προτάσεις, δεν συμμετείχαν σε αυτή.

Παράλληλα όμως για να επισημοποιήσουν τη διαφωνία τους και σε συνεννόηση με τον Seán MacStiofáin, σχεδόν άμεσα πραγματοποιούν στις 18 Δεκεμβρίου 1969 μια συνάντηση-σύνοδο κατά την οποία εκλέγουν δωδεκαμελές σώμα με την επωνυμία Προσωρινή Διοίκηση IRA (Provisional IRA Executive) και ανώτατο επταμελές σώμα το Προσωρινό Στρατιωτικό Συμβούλιο με αρχηγό τον Seán MacStiofáin. Η διάσπαση πήρε σάρκα και οστά στην πρώτη αυτή φάση.[25]

Δέκα μέρες αργότερα ο Προσωρινός IRA κάνει την πρώτη του δημόσια τοποθέτηση στην οποία μεταξύ άλλων τονίζει πως η διάσπαση δεν ήταν τίποτε άλλο παρά *το αναμενόμενο αποτέλεσμα μιας εμμονής τα τελευταία χρόνια με την κοινοβουλευτική πολιτική (sic) και την επακόλουθη υπονόμευση του βασικού στρατιωτικού ρόλου του Ιρλανδικού Ρεπουμπλικανικού Στρατού. Η αποτυχία να παρέχουμε τη μέγιστη δυνατή προστασία στους ανθρώπους μας στο Μπέλφαστ και σε άλλα μέρη των Έξι Κομητειών απέναντι στις δυνάμεις του βρετανικού ιμπεριαλισμού τον περασμένο Αύγουστο, αποτελεί την ύψιστη απόδειξη αυτής της εμμονής*.[26]

Το δεύτερο και τελικό στάδιο της διάσπασης ακολουθεί τον Ιανουάριο στο τακτικό συνέδριο του Sinn Féin όπου και θα επικυρώνονταν οι αποφάσεις που λήφθηκαν στην Στρατιωτική Σύνοδο του Δεκεμβρίου 1969. Στις 11 και 12 Ιανουαρίου 1970 πραγματοποιήθηκε το τακτικό συνέδριο στο Δουβλίνο όπου θα συζητούνταν οι προτάσεις του εγγράφου *Ιρλανδία Σήμερα*.[27]

---

[24] *Irish Republican Army Statement, August 1969, Κομματικό Έντυπο (Ανακτήθηκε από www.leftarchive.ie) Ημερομηνία Επίσκεψης12/01/2021.*
[25] Richard English, *Armed Struggle: The history of the IRA,* σ. 139.
[26] P. Taylor, *PROVOS: The IRA and the Sinn Fein,* σ.78.
[27] E. Ó Broin, *Sinn Féin and the Politics of Left Republicanism,* σ. 208.

Πρόγραμμα

Παρασκευή 23 Απριλίου

Χαιρετισμοί 10 45 -11.00

Παυλοπουλος πρόεδρος τμήματος

Γαγανάκης πρόεδρος τομέα ιστορίας

Βαγγέλης Ζιώγας Μέλος της επιστημονικής επιτροπής

11:00- 12:15 Ελληνική Επανάσταση του 1821: Προεργασίες, δομές και απότοκα.(Τάσος Φίντζος)

1. Κατωπόδης Άρης: Νεότερη Ελληνική ΕΚΠΑ: Οι αυτουργοί Ἐδανείσθησαν κανόνας πολλοὺς ἀπὸ τὴν Ἑταιρείαν τῶν Μασσόνων Περί της τεκτονικής ιδιότητας των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας.
2. Τσαντές Σταύρος: Νεότερη Ιστορία ΕΚΠΑ Εξοχοπανιερώτατε Μινίστρε της Θρησκείας και του Δικαίου ή όψεις της σχέσης Δικαίου-Θρησκείας στην επαναστατημένη Ελλάδα: Συγχύσεις, επικαλύψεις και ισορροπίες κατά τη διάρκεια μια διαδικασίας μετάβασης (1822-1824) (Να το κόψει)
3. Βεκρής Σίμων: ΠΜΣ Νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας ΕΚΠΑ. Το νεωτερικό κράτος αντιμέτωπο με την παραδοσιακή κοινωνία: Μια συγκριτική ανάγνωση των εξεγέρσεων της Βανδέας (1793) και της Μάνης (1833).

12:30-13:45 Προσλήψεις και νοηματοδοτήσεις επαναστάσεων (Αναστασία Καλαντζή)

1. Κυριακώδη Αθηνά: ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης (ΕΚΠΑ). Η απεικόνιση της Ελληνικής Επανάστασης μέσα από το έργο του Eugene Delacroix και του Θεόδωρου Βρυζάκη.
2. Μεζίνης Κώστας: Σύγχρονη ιστορία ΕΚΠΑ. Η Επανάσταση του 1821 μέσα από τον Ριζοσπάστη της δεκαετίας του 30.
3. Καραμπούλας Βασίλειος: Ευρωπαϊκή ιστορία ΕΚΠΑ. Η Ρουμανική Επανάσταση στη Οθόνη: προβολή μιας επανάστασης από το 1989 έως το Ρουμανικό Νέο Κύμα.

Διάλειμμα 13:45-15:00

15:00-16:15 Καινοτόμα ρεύματα στην Τέχνη (Αλέξης Φιδετζής)

1. Αυγερινόπουλος Σπύρος ΠΜΣ: Βυζαντινής αρχαιολογίας ΕΚΠΑ. Η «πνευματικότητα» στη γλυπτική της ύστερης αρχαιότητας. Επανάσταση ή φυσική εξέλιξη.
2. Καρατζόγλου Μαρία Μόσχα : υποψήφια διδάκτορας Ιστορία της Νεότερης Τέχνης ΕΚΠΑ «Η βαθμίαια ανάδυση της νεότερης τέχνης
3. Μιχάλης Λυκούρης: Ίστορία τέχνης ΕΚΠΑ. Bauhaus, Η Ανάδυση του Μοντέρνου και η συνδιαλλαγή του με τις συντηρητικές τάσεις.
4. Νταιάνα Πρένγκα: ΠΜΣ Ιστορία της τέχνης Ηράκλειο. Καταστασιακή Διεθνής: από τη μεταπολεμική πρωτοπορία, στις ανάσες του Μάη.

16:15-17:30 Στοχασμοί στην έννοια της επανάστασης (Δημήτρις Γαρρής)

1. Καραγκούνης Παναγιώτης: υποψήφιος διδάκτορας τμήμα Διεθνούς Ιστορίας του Graduate Institute for International and Development Studies Γενεύης Η Αντεπανάσταση των λέξεων, ή πώς οι έννοιες απονομιμοποιούν τις επαναστάσεις: Ελλάδα, Μαλαισία, Κένυα, 1941-1960.
2. Νταουντάκης Σπύρος: Πολιτικών επιστημών Πάντειο. Η πνευματική επανάσταση» του Αλέξανδρου Τσιριντάνη. Πρελούδιο της Χούντας ή χριστιανικό όραμα για την κοινωνία;
3. Πάνος Σταθάτος: Νεοελληνική φιλολογία ΕΚΠΑ. Πολιτιστική επανάσταση: ένα κριτικό εργαλείο στους αγώνες για τη σημασία.

Σαββάτο 24 Απριλίου

11:00-12:30 Το επαναστατικό φαινόμενο στην Αρχαιότητα και τον Μεσαιώνα (Μάνος Κόχυλας)

1. Μητρόπουλος Γιώργος: διδάκτορας αρχαίας ιστορίας ΕΚΠΑ. Κατοχή χωρίς επαναστάσεις; Αντιμετωπίζοντας το αφήγημα της «Ρωμαιοκρατίας» στην Ελλάδα.
2. Μιχαηλίδης Γιώργος: ΠΜΣ Βυζαντινής Ιστορίας ΕΚΠΑ. «Τα αυτονομιστικά κινήματα κατά την περίοδο βασιλείας της δυναστείας των Αγγέλων (1185-1204)»
3. Βάλλιος Γιώργος ΠΜΣ Ευρωπαϊκής Ιστορίας ΕΚΠΑ Ύστερος Μεσαίωνας και λαϊκή εξεγερτικότητα: Αίτια, επιδιώξεις και αποτελέσματα της Εξέγερσης των Άγγλων χωρικών (1381).

12:30-14:00 Νεωτερικες όψεις της επαναστατικότητας (Δάφνη Κιούση)

1. Μανωλοπούλου Ελευθερία: Νεότερη Ιστορία ΕΚΠΑ. Ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός των Καρμπονάρων: Η επαναστατική διάθεση στην Ιταλία.

2. Δουλκέρης Αλέξανδρος: υποψήφιος διδάκτορας ΑΣΚΤΟ. Ο εργάσιμος και μη εργάσιμος χρόνος των εργατριών της ρωσικής βιομηχανίας μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση.

3. Λαϊνάς Ιωάννης: Σύγχρονης ιστορίας UCL. Οι δυτικοί σύμμαχοι και οι Παρτιζάνοι: η σύγκρουση του παλιού με το νέο στη Γιουγκοσλαβία του Β΄Π.Π.

4. Χαραλάμπους Γιώργος: Ευρωπαϊκή Ιστορία ΕΚΠΑ. Σοσιαλιστική επανάσταση εναντίον ένοπλης τρομοκρατίας: Η περίπτωση του ιρλανδικού ρεπουμπλικανικού κινήματος πριν την έκρηξη των Ταραχών.(1963-1969).